

Globális válságjelenségek nyomában. Törökország, menekültkérdés, „Brexit”	5
--	---

Változatok egy témára

Foci a XXI. században. Szigeti Péter és Krausz Tamás beszélgetése ...	15
--	----

Laurent Delcourt: Sport és globalizáció

Az olimpiai eszme értékeivel szöges ellentétben a sportbiznisz nagyon is jövedelmező iparrá vált. Mint a globalizáció terméke és tükré, kifejezi annak kereskedelmi logikáját, megosztó dinamikáját és maffiaszerű kilengéseit. Ennek az egyenlőtlen versenynek legfelsőbb fokai a mega-sportesemények, mintegy kötelező lépcsőfokká váltak a feltörekvő gazdaságok számára. De amikor a függöny leereszkedik, az eseményeket vendégül látó országok számára gyakran eljön a kiábrándulás pillanta

21

Dale T. McKinley: A FIFA tőkés felhalmozási modellje

A labdarúgó-világbajnokság egy összetett, bejáratott felhalmozási modell motorja. A szereplők privatizációja és globalizációja lehetővé tette a FIFA számára, hogy – a sport és a fejlődés nevében – kizsákmányolja a vendéglátó országokat, és minden rendelkezésre álló eszközzel óriási hasznot biztosítson maga és kereskedelmi partnerei számára. A kapitalizmus faltörő kosaként felhasznált sport felhívja figyelmünket arra, hogy alapvető kérdéseket fogalmazzunk meg a fennálló rendszerrel kapcsolatban

42

Szocializmus

Terbe Teréz: Mértékvalóság és agroökológia. Egy alternatív mezőgazdaság terjedése és jelentősége

A tőkés rendszer logikája lehetetlenné teszi, hogy az optimális léptékeket figyelembe véve, szuverén módon alakítsuk termelési és életmódunkat. Az élelmiszer-szuverenitás megteremtésére irányuló kísérletek kudarcot vallottak ott, ahol azt a helyi természeti-kulturális környezet adottságaitól függetlenedő, a mezőgazdasági termelők és fogyasztók szeparációját fenntartó, a helyi kis-termelők autonómiáját korlátozó, iparilag szervezett mezőgazdasági modellel alapozva próbálták megvalósítani

63

Kovács Kikova László: **A munkás-önigazgatás jelszaváról és a munkástanácsokról**

A szerző az '56-os munkástanácsok történelmi jelentőségéről gondolkodik, amelyeket a társadalmi önszerveződő mozgalmak legmagasabb rendű formájának tekint, minthogy kiterjedtek a termelési folyamat irányítására is, és mivel a valódi demokrácia lényege a termelés munkásellenőrzése 87

Sam Gindin: **Utópiakergetés. A kapitalizmus játékszabályai szerint vívott versenyben a munkástulajdon és a szövetkezetek nem győzhetnek**

A baloldali újabb kori vereségeinek nyomán sokan szorgalmazzák a közvetlen munkás- és közösségi ellenőrzésen alapuló gazdaság létrehozását mint új stratégiát a kapitalizmus meghaladására. Ám a kapitalizmuson belül működő szövetkezetek története megmutatja, hogy az önigazgatói társadalomba való békés átnövés teljesen irreális forgatókönyv. A versenypiaci logikával, illetve az azt védelmező állammal való konfrontáció nélkül a kapitalizmus meghaladása lehetetlen 92

Asszociációk

Étienne Balibar: **Időszerűbb, mint bármikor: Más Európát! Tézisek**

A neves francia marxista filozófus cikkében a „baloldali európaizmus” mellett áll ki. Szerinte, az EU megreformálhatatlansága melletti érvek nem meggyőzők, és az európai integráció jellegén igenis lehetséges és szükséges is változtatni. Csak egy összeurópai intézményrendszer jelentene olyan erőt, amely szembe tudna fordulni a nemzetközi pénzpiacok anonim hatalmával. Az EU szétverését indítványozó „nemzetállami baloldali” elképzelések nemcsak kivihetetlenek, hanem egyben a nacionalizmus további felkorbácsolásának veszélyét is fölvetik 113

Analízis

Mayer Ádám: **A multipolaritás eszmétörténetének értelmezéséhez**

A cikk feltérképezi a multipolaritás koncepciójának nyugati eredetvidékeit, majd a fogalomnak a globális politikai közbeszédbe való beépülését mutatja be Oroszországban, s a koncepció eredeti kínai megfelelőjének, a *tuo csi hua*-nak is értelmezését adja. Az újabb indiai, marxizáló értelmezések mellett (Radhika Desai), megismertet Samir Amin innovatív elemzésével, és tárgyalja a „létező multipolaritás” csíráit is 124

Olvasójel

Pogátsa Zoltán: **Thomas Piketty és Anwar Shaikh válságelméleteinek ütközése.** Anwar Shaikh: *Capitalism. Competition, Conflict, Crises.* New York, Oxford University Press, 2016..... 139

Dokumentum

Isaac Deutscher: **A marxizmus korunkban**

A szerző azokat az okokat vázolja, amelyek miatt egész életében kitartott marxista meggyőződése mellett, és ezt a tudományt, világnézetet mindvégig termé-

kenyítő erejének érezte. Ezt a marxizmust már akkor elhatárolta a sztálini kor-
szakban kanonizálódott vulgáris marxizmustól, amikor a dogmává merevedett
legitimációs ideológiát még milliók hitték üdvözítő tannak. Deutscher rámutat
arra is, hogy Marx kapitalizmus-kritikája (a termelés társadalmasul, miközben
a tulajdon magánkézen marad, s egyre inkább eltűnnek a kistulajdonosok)
a jóléti államokban is érvényes (azt már csak találgathatjuk, mit mondana ma,
amikor a kapitalizmus egy egészen más szakaszához érkezett)..... 146

Isaac Deutscher: **Németország és a marxizmus**

Az interjú ma is fontos tanulságokkal szolgál. A marxista tudós szocializmus-
képe, az a hit, hogy csak a szabadsággal párosult szocializmus állíthatja
meg az újabb és újabb háborúkat, amelyek a nukleáris korban az emberiség
pusztulásával is fenyegetnek, máig érvényes üzenet. Deutscher ugyanakkor
azt is világosan látta, hogy a tekintélyelvű reakció és a nacionalizmus reális
fenyegetés az újjászülő Euróában..... 158

Gyarmatiság, rasszizmus és erőszak az 1950-es években. Megjegyzések és dokumentumok 1956 globális összefüggéseiről – Melegh Attila 170

Aimé Césaire: **Levél Maurice Thorez-nak** 176

A Mau Mau-felkelés Kenyában és a brit gyarmati terror

*Caroline Macy Elkins tanúvallomása Ndiku Mutua és négy társának a Külügy- és
Nemzetközösségi Minisztérium elleni perében* 184

Történelem

Frank Furedi: **A Mau Mau-háború – történelmi távlatból**

Az írás az Angliában élő Füredi Ferenc 1989-ban megjelent könyvének beve-
zető fejezete, amely a Kenyában, 1952-ben kitört Mau Mau-lázadás társadalmi
háttérét tárgyalja, s amely máig a kérdéskör egyik legfontosabb történelmi
materialista feldolgozása. Füredi megvilágítja, hogy a britek milyen „techniká-
kat” használtak a helyi tulajdonviszonyok megváltoztatása érdekében, miként
próbáltak mind több kényszermunkát kisajátítani, s mi vezetett el végső soron
a lázadáshoz, amit a brit gyarmatosító állam véres terrorral vert le..... 206

Címlapkép: Kimathi Mokami, Dedan Kimathinak, a Mau Mau-felkelés
első számú vezetőjének özvegye

Következő számunk tartalmából:

- A köztársasági oldal a spanyol polgárháborúban
- *Deutscher Memorial Prize* – Krausz Tamás beszéde
- Autoriter kapitalizmusok a kelet-európai félperiférián
- Vendégszerkesztő: a Helyzet Műhely

Helyesbítés!

Az előző számunk 115. oldalán közölt fotón Lukács György nem Fehér Ferencsel, hanem Rényi Andrással beszélget. A szerk.

E számunk megjelenését a

„transform! europe is partially financed through a subsidy from the European Parliament”

támogatta.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel.: +36 30 532 0000) vehetik át.

Globális válságjelenségek nyomában

Törökország, menekültkérdés, „Brexit”

Lapunk történetében viszonylag új „műfajnak” számít a szerkesztőségi állásfoglalás vagy „vezércikk”. Szerkesztőségünk úgy véli, bár folyóiratunk feladata elsődlegesen továbbra is a mélyebb, hosszabb távú történeti folyamatok és elméleti kérdések *kritikai marxista* lemezése, fontos világpolitikai, regionális vagy helyi fejlemények alkalmából időnként mégis helyes megszólalnia, segítő olvasóink tájékozódását az úgynevezett *tények* dzsungelében. Mostani írásunknak az ad aktualitást, hogy a világpolitikában – számos jel szerint – olyan átrendeződések (is) zajlanak, amelyek a későbbi fejlődés szempontjából meghatározó jelentőségre tehetnek szert.

*

Korábban többször írtunk arról, hogy az elmúlt negyedszázadban, a bipoláris világrend megszűnése, majd az USA – kezdetben sokak által örökkévalónak hirdetett – globális hegemoniájának megkérdőjeleződése következtében, hogyan alakultak át a nagy- és középhatalmak belső és egymás közötti erőviszonyai. E hatalmak *egyidejűleg állnak szövetséges és ellenséges viszonyban egymással*, attól függően, hogy a világrendszer egyes válsággócaiban érdekeik – tudniillik az állami érdekeként megnyilvánuló *osztályérdekek* – mit diktálnak számukra.

A nagyhatalmak számára az egész térség nem egyszerűen felvonulási terület, hanem mint háborús övezet, óriási hadi üzlet is: a német, orosz, amerikai, francia, izraeli, török fegyvergyárak és -kereskedők kincsesbányája, a legmodernebb haditechnika kísérleti terepe. A tökefelhalmozásért, a piacokért, a természeti erőforrásokért – a *profitért* – folytatott szakadatlan harc az emberiséget ma újfent a *világháború* rémével *fenyegeti*.

Az alábbiakban a globális válság három aktuális – a közvéleményt joggal foglalkoztató, noha korántsem azonos súlyú, jelentőségű – problémakörére hívjuk fel olvasóink figyelmét: 1. a *nyugat-ázsiai/közép-keleti krízis* eszkalálódásának hátterére, különös tekintettel a legújabb *törökországi* fejleményekre, 2. a nem szűnő *menekülthullám* okaira, valamint 3. az Európai Unióból való brit kilépés, a „*Brexit*” körülményeire.

A Földközi-tenger keleti medencéje – a délkelet-európai, nyugat-ázsiai és észak-afrikai térség –, amely a hidegháború egész korszakában (sőt, a transzkontinentális kereskedelemben játszott „relészerepe” folytán valójában évszázadok óta) az államközi kapcsolatok első számú konfliktuszónája volt, az 1970-es és 80-as évek fordulóján válságának új szakaszába érkezett. A Szovjetunió regionális jelenlétének fokozatos visszaszorulásával (mögötte az államszocializmus rendszerváltságával) kibontakozott az az áldatlan harc, aminek tétje a térség feletti külső nagyhatalmi és a régió belüli befolyás megszerzése volt (és maradt). A menekültek nagyobb csoportjainak vándorlását és *a 2013 óta látványosan megemelkedett menekült-létszámokat a folyamatos háborús állapot, az erőszak eszkalációja magyarázza*. Érdemes röviden áttekintnünk e folyamat főbb tényezőit.

1979 februárjában – mint ismeretes – a síita iszlám forradalom Iránban megdöntötte a császári rendszert, amely a térségben az USA első számú stratégiai szövetségese volt. Az esztendő végén – sikeres amerikai csapdaállítás és a szklerotikus szovjet vezetés téves percepciója nyomán – Moszkva csapatokat küldött Afganisztánba, ami által súlyos anyagi és politikai áldozatokkal járó s kezelhetetlen morális szétesést okozó háborús konfliktusba hanyatlott. Egyidejűleg – 1980 szeptemberétől – véres háború kezdődött, majd pusztított nyolc esztendőn keresztül Irán és Irak között (egymillió halottat követelve). Már az *első Öböl-háborúban* világosan föltárult az USA és – Teherán elvesztése után – felértékelődött két másik térségbeli szövetségese, Szaúd-Arábia és Izrael vitális érdeke: Irán és Irak, a két – politikai-katonai, demográfiai és gazdasági szempontból egyaránt – erős középhatalom meggyengítése. A *második Öböl-háború* következtében (Kuvait iraki annexiója, majd az amerikai vezetésű ENSZ-koalíció katonai győzelme az iraki hadsereg felett, amit repüléstilalmi övezetek létesítése követett) a bagdadi rezsim szuverenitása Irak nemzeti területének középső harmadára szorult vissza, Irak (elvi) politikai egysége azonban még fennmaradt. 2001 után viszont – a szeptember 11-i terrortámadások légkörében – az USA-ban hatalomra került keresztény-fundamentalista, neokonzervatív kormányzó elit (Léo Strauss követői: Donald Rumsfeld-től Paul Wolfowitz-on és Richard Perle-en át Condoleeza Rice-ig, s persze, George W. Bush-ig) meghirdette a „teremtő káosz” („constructive chaos”) stratégiáját, amely egy olyan „nagy” vagy „új” Közel-Kelet (*Greater/New Middle East*) megteremtésében vélte biztosíthatónak az amerikai befolyás fenntartását, ahol az amerikai érdekekkel ellenséges államok intézményes politikai struktúrái felpuhulnak, vagy egyenesen felszámolásra kerülnek. Az amerikai külügyminiszter e gigantikus „átrendez(ő)dés” által a térség társadalmainak okozott szenvedést 2006 júliusában az Új Közel-Kelet létrehozásával együtt

járó, elkerülhetetlen „szülési fájdalmaiknak” („birth pangs of the New Middle East”) nevezte...

E stratégia első és legnagyobb szabású/hatású akciója Irak – minden nemzetközi jogi alapot nélkülöző, sőt, egyes NATO-szövetségeinek (Németország, Franciaország, Luxemburg) álláspontját is kihívón semmibe vevő – újbóli megtámadása volt (2003), amely most már az *iraki államiség szisztematikus lerombolására* irányult. Mindenekelőtt az Irakban (a brit mandátumos uralom óta) domináns pozíciót birtokló szunnita-arab klánok hatalmát törték meg és alázták őket porig – ami majd egy évtizeddel később hozza meg rettenetes gyümölcsét az *(Iraki és Levantei) Iszlám Állam* (Daesh) megalakulásával.

Washington e stratégia jegyében ösztönözte és támogatta – vagyis igyekezett saját érdekei szerint manipulálni – 2011-ben az „arab tavasz” népfelkeléseit és rendszerellenes mozgalmait is. A lázadáshullám, amely Líbia, Bahrein, Szíria és Jemen esetében külső (NATO- [francia és brit], illetve szaúdi és katari) intervencióval/agresszióval párosult(t), a térség államai egy részének megrendüléséhez/megszűnéséhez vezetett. Máshol – így mindenekelőtt az arab világ kulcsfontosságú államában, Egyiptomban – az amerikai beavatkozás a fennálló politikai rendszer stabilizálását szolgálta, helyreállítva/megszilárdítva az ország négy évtizedes szövetségét a Nyugattal. E cél jegyében került sor a Muszlim Testvérek hatalomra engedésére/segitésére, majd az iszlamista kormány előrelátható, totális kudarca után – támaszkodva 2012 nyarán az elemi erejű, tömeges elégedetlenségre – annak megbuktatására.

A 2009-es (elcsalt) elnökválasztás után, majd az „arab tavasz” hatására, 2011 februárjában Iránban is történt kísérlet rendszerváltásra, ezt azonban az iráni nemzeti burzsoázia és politikai képviselete megghiúsította: a síita klérussal kötött sorozatos politikai kompromisszumok révén itt sikerült megőrizni/megszilárdítani az ország állami-nemzeti egységét, stabilitását és függetlenségét. Ezt 2015 júliusában az Obama-kormányzat és főbb NATO-szövetségei (kiegészülve Oroszországgal és Kínával mint a BT állandó tagjaival) a Teheránnal megkötött atommegállapodással ismerték el, megszüntetve Irán több évtizedes nyugati kiközösítését. Ami előre vetíti Irán államközi kapcsolatainak kiszélesedését és jövőbeli aktív regionális szerepét, beleértve, hogy Teherán az USA (és a NATO) számára alternatív partner lehet az egyre inkább diszkreditálódó, mind kevésbé vállalható szaúdi vahabita rezsimmel szemben. Ez részben már meg is valósult azzal, hogy Irán – Oroszország oldalán – a Daesh elleni nemzetközi katonai koalíció megkerülhetetlen résztvevőjévé vált, ami szíriai együttműködésükben különösen is szembetűnő.

Ebben a (geo)politikai kontextusban érdemes szemlélni Törökország régiós szerepét is, különös tekintettel a 2016. július 15-i sikertelen katonai hatalomátvétel körülményeire és (várható) következményeire

– hozzátevé, hogy ami a konkrét eseményeket illeti, ezekről egyelőre csupán ellenőriz(het)etlen föltevések, találgatások állnak rendelkezésre. Annyi bizonyos, hogy a puccs idején Oroszország támogatta a török kormányt, míg a szövetséges Egyesült Államok az eseményeket szkeptikusan szemlélte (ami például orosz sejtések szerint, a hatalomátvételi próbálkozás amerikai támogatására utal).

Ismeretes, hogy Törökország a hidegháború tetőzésekor, 1952-ben csatlakozott a NATO-hoz, s azóta a szövetség déli szárnyának szilárd oszlopa (az *Incirlik* légitámaszpont a szíriai határtól 110 km-re a NATO egyik világszinten is legfontosabb bázisa). Ezt az elmúlt több mint hat évtized során sem a török belpolitika vissza-visszatérő krízisei (amelyek gyakran végződtek katonai puccsokban), sem az államközi rendszer globális vagy regionális léptékű átalakulásai nem kérdőjelezték meg. *Ilyesmire a mostani fejlemények nyomán sem lehet számítani* – még ha a megghiúsult puccs után a török államfő első külföldi útja Szentpétervárra vezetett is (rendezni a török–orosz kétoldalú kapcsolatokat, amelyek tavaly novemberben egy orosz vadászbombázó török lelövése miatt mélypontra kerültek). Ilyenformán a júliusi puccskísérlet inkább a török belpolitika meglévő tendenciáit erősíti: eszköz arra, hogy Recep T. Erdoğan elnök folytassa a számos vonásában a kelet-európai félperifériára emlékeztető, *autoriter kapitalista rendszer* sajátos török változatának kiépítését.

Törökország regionális ambíciót mutatja, hogy Szíriában igyekszik a kurdokkal és damaszkuszi kormánnyal szemben is megerősíteni a vele szolidáris fegyveres csoportok hatalmát. Távolabbra tekintve pedig, arra törekszik, hogy megpróbálja kibővítsé külpolitikai mozgásterét azáltal, hogy (relatív) távolságot tart az USA-tól – amihez kellő érvet jelent(het), hogy a puccskísérlet „értelmi szerzőségével” megvádolt, 1999 óta az Egyesült Államokban „gyógykezelt” szúfi hitszónok, Fethullah Gülen kiadatására vonatkozó török kérelmet az amerikaiak nyilvánvalóan nem fogják teljesíteni –, illetve ismét megpróbálja kijátszani az „orosz kártyát”: erősíti gazdasági és politikai együttműködését Moszkvával. Ez egyúttal arra is utal(hat), hogy azt szeretné, ha a véres eszközökkel elnyomott kurdok nemzetközi támogatása alább hagyna.

A menekülthullám: okok és következmények

A feltörekvő és a hatalom megszerzésére törekvő új elitet – összejátszva a nagy- és kevésbé nagy hatalmakkal, gyakran azok instrukcióit követve – (újra)élesztik, kiélezzik, és manipulatív módon terjesztik a térség társadalmában a *nyelvi, etnikai-törzsi és felekezeti ellentéteket*. A rendszeres terrorcselekmények és háborúk által okozott fájdalmak *beleégnek a társadalmak mély szerkezetébe*, s emiatt a mindennapi együttlét akkor is lehetetlenné válik, ha egyik vagy másik

területen éppen nem zajlik háború. A *menekülés a létezés mindennapi formájává vált*. A nyugat-ázsiai, észak-afrikai emberek csupán a súlyos anyagi áldozatokkal járó menekülési formák között választhatnak, s hozzájuk kapcsolódnak az ugyancsak brutalizált szubszaharai afrikai viszonyoktól megcsömörlött menekülők. Futnak férfiak és nők, gyerekek, sőt, öregek is – nemcsak Szíriából, Irakból vagy Líbiából, hanem Szomáliából, Eritreából, Dél-Szudánból és Nigériából is. Túlnyomó többségük az adott régiókban vándorol, s igyekszik helyet, menedéket találni valamely táborban, közösen bérelt albérleti szobácskákban, vagy éppen az utcán s más nyílt tereken. Próbálnak heti pár dollárért dolgozni, gyerekként vagy felnőttként, hogy legalább a mindennapi betevő meglegyen, még ha iskola vagy orvosi ellátás nincs is. Egy részük aztán *elindul Európába*.

Ezekről a vándorló emberekről: a nagyhatalmak előidézte háborúk áldozataitól és megtevesztett, lelkiileg megsebezett/megőrijtett fiatalok által elkövetett terrorista cselekményektől esett „orientalista” pánikba Európa.

Az európai társadalmak, saját én-centrikus előítéleteik, beidegződéseik rabságában a *menekültválságot* – ahelyett, hogy kezelni próbálnák – minden szinten elmélyítik, s eközben fokozatosan önpusztító gömböccé hizlalják a hegemon pozícióra törő szélsőjobboldal csoportjait. Meglehet: a menekültválság Európa történelmének olyan *váltója*, amely új pályára állítja e jelentőségét veszítő földrészt.

Reakció a menekültválságra

Az Európai Unió ellentmondásos, kaotikus és több szinten önsorsrontó válasza a menekültválságra sokféle elemet tartalmaz. Egyrészt mélyen hallgat a lehetséges béketervekről, s elzárkózik a háborúzó felek nyílt kritikájától, vagy esetleges diplomáciai nyomás gyakorlásáról. Jellemző módon, kritikai hangokat egyedül Oroszország szíriai beavatkozásával kapcsolatban hallatott; két okból: egyrészt, ez beleillik az USA és az EU oroszellenes stratégiájába, másrészt csendben várja, hogy az Asszad-rendszer megbukjon, s elnyerje a leendő győztes(ek) „barátságát”. Emiatt nem csökken a háború intenzitása, s csupán a távolabbi jövőben képzelhető el, hogy a térségben olyan állami keretek jöhetnek létre, amelyek képesek stabil életviszonyokat kialakítani. Más szóval, az Európába áramló, menekültstátuszt kérő emberek száma *belátható ideig nem mérséklődhet*, sőt, fennáll a veszélye annak is, hogy a reményvesztettség és a konfliktusok szaporodása miatt tovább gyarapszik a menekültek egyébként heterogén tömege. Ha a szubszaharai Afrika gazdaságai további növekedést mutatnak, miközben államrendjük bizonytalan marad, a képződő jövedelmek növekedése előrevetíti, hogy még többen próbálkozhatnak „legális” átköltözéssel, illetve „ille-

gális” menekültcsatornák igénybevételével. Szintén ebbe az irányba mutat, hogy a sorsukra hagyott milliók – nők és férfiak, iskolához nem jutó gyermekek, tétlenségre kárhoztatott szülők – Törökországban vagy Jordániában, Libanonban vagy Iránban újabb csempészhálózatok kiépülését ösztönzik, illetve maguk közül kitermelik azoknak a „bátraknak” az ezreit, akik reménytelenségükben vállalják a gyilkos tengeri utakat. Az EU által létrehozott menekültügyi alap és intézményi rendszer messze nem elegendő a menekültek alapvető egészségügyi, oktatási és megélhetési szükségleteire, és nem látszik, hogy keletkezne ennél szélesebb, nemzetközi forrás, vagy hogy a terhekből a háború nyereszkezői is magukra vállalnának valamennyit. Ne feledjük: *menekültek millióiról van szó*. 8–10 millió emberről? Ki tudná megmondani pontosan? Az ENSZ is csak szeptemberben rendez e témáról magas szintű találkozót, anélkül, hogy valamiféle béketerv megvitatásra kerülne. Más szóval, az aktív békepolitika, a béke kikényszerítésére irányuló akarat hiánya, valamint a nemzetközi és uniós menekültügyi rendszer fenntartása olyan intézményi feszültséghez vezet(ett), amely maga alá temetheti a humánusabb menekültügyi rendszereket, s ezáltal megmutathatja, hogy a mai globális viszonyok között a liberális/humanitárius utópiák hosszabb távon nem tarthatók fenn. Ennek az ellentmondásnak a része az ún. *kvóta-terv* is, amely a nemzetközi szolidaritás valós igényéből indul ki, ám miután a válságból nem mutat kiutat, maga is könnyen a krízis áldozatává válhat. A válság különböző oldalai csakis együtt, a maguk történeti komplexitásában kezelhetők. Olyan globális politikai fordulatra van szükség, amely megfékezi a nagy- és középhatalmak agresszív szándékait.

A helyi politikai válság és a migráció más formái az EU-ban

A globális válságot azonban egy regionális szintű, „európai” válság is kiegészíti. Az elmúlt negyven év neoliberalis gazdaságpolitikája – és az élők munkai-igények vele összefüggő csökkenése – oda vezetett, hogy az Unión belül is nagy tömegben élnek olyan munkavállalók, akik a társadalom periferiájára szorultak, kényszernyugdíjba menekültek, alacsony értékű szolgáltatói munkát végeznek, vagy éppen maguk is vándorbotot fogtak, főképpen itt, Kelet-Európában. A nem (vagy még nem) vándorlók kiabálnak a menekültekkel és bevándorlókkal, s aktív támogatói a félfasiszta „passzív forradalomnak” szerte Európában: kiszavazzák például az Egyesült Királyságot az EU-ból, politikai támogatást adnak a visegrádi „migráció-ellenes” blokknak, autokrata vezetőket istenítenek, és várják az „európai” – értsd: rasszista – politikai védelmet a „külső”, „migránsokkal” szemben, illetve rasszista alapú garanciákat az EU-n belüli „migránsok” részére. Ennek a fordulatnak a magyar kormány az egyik megtestesítője/megjelenítője és motorja.

Orbán nemcsak a jobbra sodródott hazai tömegekhez intézi szavait, hanem Trump, Farrage, Le Pen és mások mellett egyik fő alakja az új, „tisztá beszéd”-nek. Mostani népszavazás-kampánya hazug negyed-igazságokat tartalmaz, szélsőségesen gyűlöletkeltő és megalázó minden ép érzésű és gondolkodású, itt és másutt született honfitársunk számára, s az EU döntéshozatalai képességének leépítését szolgálja.

Mindeközben a volt munkástömegek mélyen szemben állnak a globális tőkével, amely bizony nyereszkesedőn hangoztatja, hogy növelni szeretné a vándoralkalmazottak tömegét, hogy a globális versenyben még hatékonyabban tudjon közöttük válogatni a munkaerő-piacon. Az új autokraták és szélsőjobbpos populisták szavakban meg is ígérk a nagytőke ellenőrzését az „elhagyott” munkásosztálynak (ezért szeretik őket, hiszen védik a „történeti nemzetet”), miközben a „nemzeti” vezetők „természetesen” remek ügyleteket kötnek a globális cégekkel vendégmunkás-programokról vagy közpénzből folyósított támogatásokról. És ezt az ellentmondást nem akarja (vagy nem képes) érdemben befolyásolni a politikai baloldal, amely belecsúszik a „migránspártság” vs. „migránsellenesség” hamis dilemmájába.

Tört ül az idegenellenesség. Európa (volt) munkásai és az egisztenciájában fenyegetett középosztály jelentős része is „orientalista” pánikban van a „keleti álmenekült hordák” – vagy épp’ a kelet-európai „legális” vándormunkások – miatt. Eközben a szélsőjobboldali vagdalkozáson kívül semmilyen globális „New Deal” nem körvonalázódik a kapitalizmus újabb válságának kezelésére. Pedig a probléma sokszorosan összetett, s ezért csakis komplex megoldás lehet sikeres, amely a világrendszer egész szerkezetét alakítja át. Egyelőre marad hát a válság és a gerjesztett fortélyos félelem.

A „Brexit”

Az instabilitás most már nem csupán a világrendszer perifériáin tapasztalható: az egyik fő európai centrumállamban, az Egyesült Királyságban megtörtént a „lehetetlen”, a szavazók többsége az Európai Unióból való kilépés mellett szavazott. Bár a közvélemény-kutatások folyamatosan azt mutatták, hogy a Brexit-szavazatok könnyen többségbe kerülhetnek, a brit és nemzetközi sajtó – és, úgy tűnik, a City és a brit politikai elit – nem számolt komolyan ezzel a forgatókönyvvel, s azt totális megdöbbenéssel fogadta.

A brit kilépés politikai és gazdasági jelentőségét egyelőre nehéz felmérni, hiszen úgy tűnik, a kormányzó brit jobboldalnak (a kilépés melletti torykat is beleértve) sem volt kész cselekvési terve a kialakult helyzetre. A történetek társadalmi-politikai gyökerei szerteágazók és heterogének, és nehéz elkerülni a monokauzális magyarázatok veszélyét. Mondhatjuk, hogy – Margaret Thatcher győzelme után több

mint harmincöt évvel – a neoliberális konszenzus szétmállását látjuk: a felhalmozódó politikai elégedetlenség régóta keres kitorési pontokat magának, s a Brexit-szavazók végre boldogan találtak egy lehetőséget, hogy a kilépés ellen szinte teljesen egységesen felsorakozó média- és politikai eliten végre valamiféle „bosszút” állhassanak. Az „européer” brit sajtóban és a közösségi médiumok tipikusan fiatalabb, mobilisabb, „kozmetopolitább”, liberális felhasználói körében a népszavazás eredményét kiadós „bűdösprolízás” fogadta, szemére hányva a demográfiailag tipikusan idősebb, férfi, kisvárosi szavazóknak, hogy nem csak az EU-párti „optimisták” karrierlehetőségeit károsították meg súlyosan, hanem saját, kevésbé fényes életkilátásaikat is. Az ingatlanárak esni fognak, a font gyengül, a megtakarítások értéke megcsappan; a hálátlan Brexit-régiók pedig valójában nettó felvevői az EU támogatásoknak – szóltak a vádak. Mindez nagyrészt igaz is. Csak hát: nem mindenki volt haszonélvezője az utóbbi három évtized ingatlanbuborékainak, a dezindusztrializációnak és a City mérhetetlen burjánzásának. A háztartások jelentős részének nincsenek megtakarításai. Az EU támogatások sovány vigaszt jelentenek azoknak a volt ipari és mezőgazdasági régióknak, ahol a neoliberális növekedési modell nemcsak a gazdasági biztonságot, hanem régóta létező életformákat és a hozzájuk kötődő önképet és önbecsülést is szétzúzta. Racionálisan szavaztak Sunderland vagy Wales Brexit-szavazói? Aligha. De vajon racionálisabb lenne-e részükről a neoliberális status quo támogatása?

Itt azonban nem állhatunk meg. Mert még ha igaz is, hogy a Brexitet támogató szavazatok jelentős részének volt egyfajta osztálydimenziója, s kifejezett valamiféle szembenállást a kurrens felhalmozási modellrel szemben, nem lehet szemet hunyni afölött, mi volt az a narratíva, amely összefogta ezen impulzusokat, hogyan és milyen politikai erők mobilizálták a szavazókat, s végül az eredmény miféle politikai dinamikát hozott felszínre. Ne áltassuk magunkat: a *Brexit-kampányt az angol jobboldal és szélsőjobboldal uralta*. A fő „hívószavak” az idegenellenesség, a fajgyűlölet, a „külfölddel” szembeni brit nacionalizmus s a „dicsőséges” gyarmati múlt iránti nosztalgia voltak. Az angol szélsőbaloldali Brexit-párti csoportocskáinak „Lexit”-kampánya lényegében senkihez sem jutott el, szemben a *Konzervatív Párt* jobbszármánya és a *Függetlenségi Párt* (UKIP) idegenellenes retorikájával. Mint újabb felmérések is kimutatták,² az angol és walesi munkásosztály, illetve alsó-középosztály jelentős része idegengyűlölő, erősen azonosul a brit nacionalizmussal, a monarchiával és a gyarmati múlttal, és jól mobilizálható a különféle (etnikai, szexuális, életmódbeli) kisebbségeket megcélzó, antiliberális diskurzussal. Mindez nem új fejlemény, mély történelmi gyökerei vannak. Ami új, hogy ezek a reflexek a „győzelemmel” most felszínre kerültek, ahogy ezt a népszavazást követő napok idegenellenes atrocitásai megmutatták. Ezekkel a meglehetősen sötét

tendenciákkal vegyültek össze a különböző elitellenes impulzusok. De ez még nem minden. Mert míg a Brexit-szavazók politikai motivációi heterogének voltak, a kampányt domináló politikai erők vegytisztán radikális jobboldaliak: a Konzervatív Párt „hiperatlantista” szárnya és a bevándorló-ellenesség politikai *business*-éből élő UKIP. Olyan politikai erőkről van itt szó, amelyek az Európai Uniót, az európai neoliberalizmus talán legfontosabb intézményes szervét, gyakran „kommunistának” írják le, és a szerintük túlzottan rigorózus szociális (például munkajogi) és környezeti szabályozásoktól akarnak megszabadulni. Céljuk egy olyan felhalmozási modell felé elmozdulni, amely még tovább csökkentené a vállalatokra háruló munkaerő- és környezetvédelmi költségeket, fokozva a bevándorlók kiszolgáltatottságát, s erősítve az USA-val és a volt brit gyarmatokkal való (ellenkező előjelű) kapcsolatokat. Persze felmerül az a kérdés is, hogy egyáltalán milyen mértékben lehet kilépni az EU-ból: miképpen érinti a Brexit a multinacionális társaságok és pénzügyi intézmények nemzeti határokon messze átnyúló érdekeit? Vajon a nemzetállamok felülkerekedhetnek-e a regionális infrastruktúrákon és piaci érdekeken? Ismét vámhatárokat vezetnek be? Vagy az egész arról szól, hogy Nagy-Britannia további privilégiumokhoz ragaszkodik az EU-n belül? A tőke szabad áramlása marad, csak a munkaerőt kötik még szorosabb korlátok közé? Vagy az a baloldali projekt kerekedne felül, amely a „szociális Európa” zászlaja alatt szervezkedik, és magának az EU-nak az átlalakítását követeli? A jövő megadja a válaszokat.

Összességében: a népszavazás eredménye – Nagy-Britannián túlmutatón – szimptomatikusnak tekinthető annyiban, hogy úgy tűnik, a szükséges többség már a centrumállamokban sem rakható össze ahhoz, hogy a rendszer a neoliberális *business-as-usual* szavazatokkal újratermelhető legyen. Más centrumállamokhoz (USA, Franciaország) hasonlóan, a szétmálló konszenzus „törmelékei” egyelőre főleg a szélsőjobboldalhoz sodródnak. Az Egyesült Királyság esetében az ország földrajzi megosztottsága és a skót politika átalakulása miatt (a korábban a Munkáspárt által uralt Skóciában a baloldali nacionalista, függetlenség- és EU-párti SNP mára teljesen maga alá gyűrte a politikai életet) ez még az állam integritásának kérdését is felveti. Nagy-Britannia esetében ugyanakkor van még egy specifikus mozzanat: ellentétben a legtöbb európai centrumországgal, nem csak a (szélső)jobboldalon látható jelentős mobilizáció. A Munkáspárt – amely a Brexit ügyében nem állt elő világos állásponttal – tagságának hatalmas többségével tavaly megválasztott, de a parlamenti frakció és a pártot támogató sajtó által soha el nem fogadott Jeremy Corbyn – a párt történetének alighanem legbaloldaliabb vezetője – elleni „puccskísérlet” a pártelit és a *mainstream* média által egyelőre, úgy tűnik, nem a „cselszövők” reményei szerint alakul, hanem a mobilizáció újabb hullámát váltotta ki. Ez fölveti a kérdést: lesz-e az európai centrumban, Görögország

után, újabb baloldali (baloldali szociáldemokrata) kísérlet a neoliberális hegemonia megtörésére *balról*? Létrehozható-e egy ilyen politikai koalíció, és ha igen, jobbak-e túlélési esélyei a gazdag Nagy-Britanniában, mint a törékeny, félperiférikus Görögországban?

Foci a XXI. században

Szigeti Péter és Krausz Tamás beszélgetése

Szigeti Péter

A mai labdarúgásról beszélgetünk Krausz Tamással. Vagyis a globális kapitalizmus futballjáról. Hosszú történet vezetett máig. Javaslom, hogy emeljük ki e folyamat néhány szakaszát és társadalmi összefüggését; olyanokat, amelyek jellemzők a mai állapotok minősítéséhez.

Az amatőr labdarúgás a XIX. század utolsó harmadában született meg. Megalkotóit a játék szeretete, érdekessége és a testedzés szempontjainak értékessége vezérelte. A profi labdarúgásra való áttérés a két világháború között ment végbe, s élethivatásszerű, megélhetést biztosító vagy legalábbis jelentősen előmozdító kereteket kínált a benne résztvevőknek. Magyarországon a harmincas években jelent meg a professzionális futball, s rögvest több tucat magyar éljátékos szerződött Franciaországba, a biztos megélhetés és karrier jegyében. E fellendülés 1938-ban szépen csillogó világbajnoki ezüstéremhez vezetett (eltérőn az 1954-es, berni döntőn elszenvedett, peches vereséggel megszerzett ezüstartól). Az akkori profizmus még nem tette tönkre a klubok identitást adó szerepét. A városokhoz, városrészekhez és cégekhez, esetenként hivatásrendekhez kapcsolódó társadalmi, osztály- és/vagy rétegtámogatás, szimpátia-megnyilvánulás erős azonosulást hordozott. Tömegek, néprétegek számára jelentette a valahova tartozás élményét.

A harmadik etapot a mindkettőnk által nagyra becsült marxista filozófus bölcs jellemzésével fejezném ki: ez a *szabadidő kapitalizálásának* lukácsi tantétele, midőn a termelőerők fejlődése nyomán lehetővé vált az áttérés a relatív értékföllet-termelésre. Ez egyben belépés a tömegfogyasztás korába – legalábbis a centrumkapitalizmus országai-ban. A sport – benne a labdarúgás – és a szabadidő kommercializált eltöltése nemcsak a klubok, hanem a szurkolók felől nézve is beépült a tőkés újratermelés össz folyamatába. A nemzeti válogatottak és az élvonalbeli klubok nemzetközi versenye a huszadik század utolsó két évtizedéig azonban alapvetően megőrizte a nemzeti identitás kereteiben való szerveződést, a klubok kötődését a helyi és nemzeti társadalmi viszonyokhoz.

Innen már csupán egy lépés, és itt is vagyunk a *globális kapitalizmus* multikulturális közegében, a negyedik szakaszban. Hogyan is szoktad ezt jellemezni?

Krausz Tamás

Az *Eszméletben* közreadott eddigi publikációk alapján mondom: évtizedes meggyőződése, hogy a globalizáció mint visszafordíthatatlan folyamat tökéletesen felszívta magába a sportot, s benne – természetesen – a labdarúgást is mint játékot és üzletet. A sport a globális világrend olyan intézményes részévé vált, mint az olajkitermelés vagy az autógyártás. A szórakoztató ipar egyik kulcsfontosságú ágáról beszélünk, amely szervesen összekapcsolódott más ágazatokkal: például a textil- és ruhaiparral, a kereskedelmi és reklámágazatokkal stb., amelyek hordozzák és terítik a *fociáruhoz* kötődő termékeiket. Azt tehát sokszor leírtuk, hogy a sport és azon belül a labdarúgás a globális tőkés újratermelési és kereskedelmi folyamat szerves részévé vált, de kevésbé hangsúlyoztuk, hogy ezáltal a XIX. században keletkezett foci – mint szabad játék – ma már csak a történelmi múlt egy darabja. Ami értékvesztéssel járt. Ez nekünk különösen feltűnik itt, Kelet-Európában, mert az államszocializmus időszakában nem szoktuk meg, hogy minden elkerülhetetlenül piacosodik, az ember, sőt, a *gyermek* is közvetlenül áruvá válik. Magam is hangsúlyozom: minden piacosodott, s még jó, hogy a játszótéri foci egyelőre nem pénzfizetés ellenében játszható... A játékosokat azonban a nagy, tőkeerős klubok áruként adják-veszik, s a megaklubokat az üzletiesedő viszonyrendszerben a tőzsdén jegyzik. Ez tönkre teszi a futballt, növekszik a pályán a brutalitás, ami elválaszthatatlan az egyre nagyobb pénzekért való kíméletlen versenytől.

Szigeti Péter

A globális kapitalizmus megafocija úgy jellemezhető, mint a világ elit klubjainak nemzetek felett átívelő üzlete, amelyet a szabadidőipar sikeresen exportál a világ minden tájára, s nem is akármilyen befolyással. Nemcsak a tőkefelhalmozás üzemszerű racionalitása, hanem multikulturális dimenziók is jellemzik. Szurkolói klubok alakulnak világszerte, s az egyes kontinenseken támogatók tíz- és százazrei lelkesednek az elit-klubokért. A reklám- és médiabevételekkel horribilis jövedelmek keletkeznek – kluboknál, topjátékosoknál és az iparágat irányító nemzetközi szövetségeknél (FIFA, UEFA) egyaránt. Mindez nemcsak kasszasiker, hanem a „panem et circenses” mai formája, rendszerstabilizáló funkcióval. Mindez, hogyan alakította át, szerinted,

a futball szerepét a nemzetek közötti versenyben, s mi jut ebben a kis nemzeteknek?

Krausz Tamás

A labdarúgó Európa-bajnokság megmutatta, hogy a „Nyugat utolérése” nem olyan egyszerű dolog a sportban sem, mint ahogyan azt sokan a politikusok között elképzelték, és ezzel bolondították a lakosság jó részét is... „A magyar futball feltámadt” – örvendeztek a korifeusok a jól sikerült csoportbeli elsőségünk nyomán. Aztán nem sokat kellett várni a már megszokottá vált blamázsra – az európai kupatornák selejtező körében, az első VB-meccsen Ferőert sem tudták legyőzni –, hogy kiderüljön, az álom nem valóság.

Folyóiratunk korábbi számaiban a magyar labdarúgás összeomlása mint társadalmi és történeti probléma, nem egyszer előkerült. Az Európa Bajnokság új tapasztalatokkal gazdagította Magyarországot jelenkori történelmét, aminek néhány összefüggésére szeretném felhívni a figyelmet. Bevezetésként egy ellentmondást említenék, hogy mondandómat érteni lehessen. Egyfelől, a politika nálunk is észrevette, milyen könnyű egy-egy foci- vagy másféle sportsikerrel pártpolitikai előnyökre szert tenni, s bizonyos lakossági csoportokat nacionalista hevülettel elbolondítani. Másfelől viszont, ugyanez a hatalom olyan mértékben pusztítja el a magyar labdarúgást, mint semmi más. Ha egy magyar játékos egy egyeneset tud a labdába rúgni, azonnal eladják külföldre – bagóért –, és általában egy gyengébb játékost hoznak helyette egy másik országból vagy régióból. Ez a kis pénz is megéri, mert ebből tartják el a klubokat menedzselő embereket. A közpénzen felhizlalt focinkat így árusítják ki; így lesz a közpénzből magánpénz, ami persze a futballunk szinten tartatásához sem biztos, hogy elég lesz.

Korábbi írásaimban amellet érveltem, hogy a magyar futball a szép, de régi hagyományok fényében nem támasztható fel. Először is, nem egyszerűen a labdarúgást mint professzionális és tömegsportot zúzták szét, strukturális értelemben, fizikai valójában az 1980-as évek végétől a 90-es évek végéig, hanem felszámolták a labdarúgást, mint *kultúrát*. A magyar labdarúgás kultúráját. A globális folyamatoknak megfelelően, először „szétprivatizálták és szétglobalizálták”, vagyis kivérezgették és lerombolták mind a sportot mind a tömegszórakoztató iparágat. Eltűnt a hagyományos játék, szétszóródtak a játékosok, eltűnt a közönség, az új rendszernek megfelelő erőszakos és alapjában szélsőjobboldali „keménymagok” vették birtokba a stadionokat. A legutóbbi időig egy egész fordulóban nem jön össze annyi néző sem, mint egyetlen angol másodosztályú mérkőzésen. Meghalt a futball kultúrája, „kihalt” az a közönség, amely azt a játékot „fogyasz-

totta” vagy kívánta fogyasztani, illetve művelni, amelyet az 1950–70-es években megszokott. Mára a közönség szociális értelemben is teljesen átalakult.

Orbán Viktor bebizonyította, hogy a labdarúgás infrastruktúrája az új globális feltételeknek megfelelően helyreállítható. Ez valójában nem volt bonyolult feladat, csak saját, jól felfogott érdekében és a kormányfői prioritások jegyében átcsoportosíttatta az állami költségvetés erőforrásait az ún. látványsportok javára. Ezáltal a nemzeti presztízt, a nacionalista összefogást sulykolta, hogy az osztályellentétekről elterelje a figyelmet. Maga a futball annyiban állítható „helyre”, amennyiben egy kormány, egy nemzetállam legitimációját szolgálja. „Kifelé” egy viszonylag jó csapatot szinte minden ország ki tud állítani, ha van elhatározottsága. Izland is. Ma már az kevés, hogy „kis nemzet, kis foci”. Válogatott szinten picit több kell. Persze csodák nincsenek. A hagyományt, a mindenkori ifjúság érdeklődését és elkötelezettségét e játék és általában a sportok iránt nem sikerül átörökíteni, továbbadni. 1989 előtt egymillió igazolt sportoló volt hazánkban. A rendszerváltás következtében ez kétszázezerre esett vissza, és mára némi javulással háromszázezernél tartunk.

Szigeti Péter

A meglehetősen egyenlőtlen és hierarchikus világban a feltételeket és a szabályokat olyan nagy befolyású, giga szervezetek alakítják, mint a FIFA és az UEFA, amelyek nemcsak korruptségük, hanem a kapitalista üzleti világgal való szoros kapcsolatuk miatt is elhíresültek. *A Bajnokcsapatok Európa Kupájából előbb Bajnokok Ligáját* csináltak, előtérbe helyezve a centrum nagy klubjainak érdekeit, és most már ugyanezen foci-nagyhatalmakat (Anglia, Németország, Olaszország, Spanyolország) azzal is szolgálják, hogy ezek bajnokságainak első négy helyezettje automatikus résztvevője lesz a BL-nek. A negyediknek sem kell selejtezőt játszaniuk, mint eddig. A kicsiknek „kuss” a nevük... Hogyan látod a kis országok helyzetét és ezek ifjúságának lehetőségeit a globális, elüzletiesített fociban?

Krausz Tamás

A magyar „felzárkózási kísérlet” valójában hamvába holt, noha ezt manapság sem népszerű kimondani. A probléma ugyanis nem infrastrukturális, mert a rendszerváltás után nemcsak a sportpályákat privatizálták és pusztították el, hanem magát a futball kultúráját, a hagyományos labdarúgást. Az ifjúság a képernyők előtt és okostelefonnal a kézben tölti a szabadidejét, és a bulikon sincs kispályás foci.

A régi közönséget – a régi pályákkal együtt – fokozatosan leváltották, megszűntek az üzemi identításra, szakmákra épülő és építhető azonosulások. Az új generáció pedig nem sokat nosztalgizált a régi foci iránt, hanem elfogadta az új helyzetet: nem a magyar csapatoknak kell drukkolni a nemzetközi porondon, hanem néhány játékosnak, akik európai kupákért játszhatnak európai középcsapatokban. Ez azonban nem bizonyult nagy vonzerőnek, hiszen a stadionprogram után is pár ezren járnak összesen meccsre. Az első osztály átlag nézőszáma nem éri el a 2400 főt.

Orbán vette észre először – természetesen hatalmi-politikai érdekeinél fogva, ellentétben Gyurcsánnyal, akinek minderről fogalma sem volt –, hogy a futball *látszata* mégis megmenthető a politikai hatalom számára. Vagyis *két látszat épül – a magyar futball kárára*.

Először: felépít egy csomó stadiont, ama hatás alapján, hogy az új hordóban a régi bor is jobb ízűnek tűnik, s azt némelyek a külföldiek közül is megisszák. Másodszor: a külföldre kikerült egy-két tucat magyar játékosból külföldi edzők és menedzserek összetákolnak egy nemzeti válogatottat, amely európai mértékkel mérve nem a legalsó, mondjuk, a luxemburgi kategóriába tartozik, hanem megüti az izlandi színvonalat. A futball kultúrája az új szórakoztató ipar részeként nagyon nehezen teremthető meg, mert végtelenül tökeigényes, költséges vállalkozás, ráadásul a nagy multikkal versenyezni ezen a téren sem kifizetődő.

Már Braziliában sem a *Copacabanán*, a riói tengerparton teremnek a zseniális brazil futballisták, hanem európai mintájú kiképző központokban, akadémiákon. Ezek éppen annyira befektetések, mint nevelő központok. A kisebb országokban, ahol a futballisták tömegtermelése szintén hatéves kortól zajlik, szinte minden az anyagi feltételektől függ. Lásd az „izlandi csodát”. Nálunk például a kiválasztás eleve háromszoros kontraszelekciónak van kitéve. Azok a gyerekek fociznak, akiknek a szülei képesek naphosszat kíséretetni gyerekeiket az iskola, a lakás és az edzések között. Továbbá a szülők képesek állni az anyagi megterheléseket; egyetlen pár futballcipő egy 10 éves gyermeknek elérheti a 20 ezer forintot, amiből évente nem egy párra van szükség... A foci is befektetéssé vált: a gyermek jövőjébe való befektetéssé, ahol az anyagi verseny erősen befolyásolja a szelekciót. Sok-sok vesztes termelődik ki ebben az egyenlőtlen versenyben, a kedvezőn startoló és szerencsésebb győztesek mellett.

Szigeti Péter

A sportot az emberek elsősorban azért szeretik – én is így vagyok vele –, mert az azonos feltételek között, azonos szabályok szerint és semleges bírászkodás mellett lebonyolított verseny – igazságos. A verseny térben és időben lehatárolt folyamat, aminek *eredmény* a

vége. Ellentétben a történelem végtelenségével, amely aligha igazságos, mert a társadalmi-történeti folyamatban egyenlőtlen felek közötti erőviszonyok döntenek, és a globalizált (látvány)sportokban még a geopolitika jelenléte is ártalmas, torzító hatású. Hogyan látod a politika jelenlétét a mai világ sportjában?

Krausz Tamás

Szememben, sajnos, a nyári riói olimpia is azt demonstrálta, hogy a nemzetközi sport a nagy tőkés társaságok, a szponzorok kezében van. Még a sport nemzetközi szervezeteinek kialakításában és a versenyek működtetésében is alapvető szerepet játszanak. Milyen sportág hordoz üzleti lehetőségeket, hogyan lehet kihasználni, milyen szabályok kedveznek a nézettségnek – ezek a szempontok uralkodnak. A sport működ(tet)ése a kapitalista világrendszer egyik területe, s emiatt éppúgy nem képzelhető el korrupció és megvesztegetések nélkül, mint ahogy a világrendszeré sem. Hogy megszépítsék ezen illegitim befolyásokat, ezt sokan „lobbizásnak” nevezik. Valójában a nagyhatalmi geopolitikai küzdelmek és az egyes nemzetállamok belső politikai csatározásai kiterjednek a sportra – mindenekelőtt persze a labdarúgásra. Már John Kennedy elnök, több mint 50 évvel ezelőtt, tudta ezt, amikor azt mondta: „A nemzet presztízse számára ma valójában két dolog fontos: az űrrepülések és az olimpiai aranyérmek”. A sport politikai és hatalmi viszonyok általi kontrollja tehát a nemzetközi szisztéma része, ami paradigmikus módon megmutatkozott a teljesen általános – nemzetektől független és évtizedek óta tartó – doppingolás Oroszország elleni hecckampánnyá transzformálásában. Nem volt elég, hogy az orosz könnyű- és nehéztatlétikát művelők egy nagy csoportját kizárták az olimpiáról – gyakorlatilag minden konkrét bizonyíték nélkül, a kollektív büntetés szellemében –, annak meghosszabbításaként – a nyugati hatalmak „sportvezetőinek” nyomására, lényegében az USA irányította szankciós politika részeként –, az orosz paralimpikonok teljes csapatát is kizárták a paralimpiáról. Itt tartunk ma, 2016-ban.

Sport és globalizáció

A „modern” sportok a XIX. századi Európában, nevezetesen a viktoriánus Angliában születtek meg, midőn kodifikálták és egységesítették néhány hagyományos játék szabályait, és megszülettek az első sportegyesületek. A valódi fellendülésre azonban egészen a harmincas évekig, vagy egyenesen a második világháború végéig kellett várni. Addig az efféle szórakoztató tevékenységeket amatőrök, mindenekelőtt a kozmopolita elithez tartozók művelték szabadidejükben; a sport csak később hódította meg a többi társadalmi osztályt is. A sport demokratizálódott, és néhány sportág pár évezed alatt az egész világra kiterjedő, valódi tömegjelenséggé vált. A gyors tömegesedést kiegészítette a professzionalizálódás, amely három tendenciának köszönhetette létét (Duterme, 2006; Andreff, 2008; Bourg et Gouguet, 2012).

Mindenekelőtt a társadalmi küzdelmek sikereire kell utalnunk, amelyek növelték a vásárlóerőt, és elvezettek a fizetett szabadság intézményének általánossá válásához [...] Másrészt, csökkentek a fizikai távolságok is a közlekedési eszközök modernizációja és demokratizálódása nyomán, megkönnyítve a sportolók, a csapatok és szurkolók utazását. Végül, a virtuális kommunikációs eszközök látványos fejlődése, először a televízió fellendülése, később az új információs technológiáké, megteremtette a lehetőségét annak, hogy több milliárd ember a Föld minden pontján élőben kövesse ugyanazt a sporteseményt, és lelkesedjen azoknak a sportolóknak a hőstettei és teljesítménye iránt, akiket erre az alkalomra „korunk reklámjának szendvicsembereivé” változtatnak át (Vigarello, 2002).

A sporttevékenységek, a tömegeket elérő közvetítésekkel, immár nem korlátozódnak beavatottakra és a sportot művelőkre. „Napjainkban a távolság már nem akadály, [a sport] jelen van a világ végén is, sőt, valójában annál inkább jelen van, minél kevésbé sportolnak maguk az emberek [...] A stadionokba zárt emberekhez ma már hozzáadódik a tévénezők hatalmas, diffúz tömege, amely a kanapén ülve lelkesedik, és mintegy meghatalmazottak útján győzelmeskedik”. (Sur, 2010) A nagy sportesemények valódi globális show-műsorokká alakulnak át, amelyek nézőszáma az ekeket ostromolja: a 2012-es londoni olimpiát 3,6 milliárd, a dél-afrikai futball világbajnokságot 2010-ben 3,2 milliárd, a 2014-es szocsi téli olimpiai játékokat 3 milliárd, a *Tour de France*-t minden évben egy milliárd, az UEFA-kupát, a *Super Bowl*-t vagy a

nemzetközi krikettversenyeket több száz millió néző kísérté/kíséri figyelemmel.

A demográfiai növekedéssel párhuzamosan, a jövőben ezek a számok minden bizonnyal tovább fognak nőni, soha nem látott dimenziót adva ezzel az eseményeknek, amelyeket a lehető legszélesebb körben követnek figyelemmel és kommentálnak, s amelyek így valódi globális látványossággá válnak. Ilyen körülmények között, könnyen megérthetjük, hogy a legmagasabb színvonalú sport a nemzetközi kapcsolatok egyik fontos összetevője lett, s hogy a nagy sportversenyekre lassan úgy tekintünk, mint „az államok közötti új – pacifikált és szabályok közé szorított – összeütközési terepre.” (Boniface, 2014)

Egy nagyon jövedelmező iparág

Jóllehet a nagy versenyek a politikai és geostratégiai erőviszonyok kivételéseként egyik legfontosabb területeként tűnnek fel, a sport mára különlegesen jövedelmező iparaggá is vált azáltal, hogy globális látványossággá, az egész világra kiterjedő tömegfogyasztás kulturájává és tárgyává alakult át. A szakértők úgy becsülik, hogy a sportpiac – beleértve valamennyi járulékos aktivitást (sportszerek, kiegészítők gyártása és árusítása, jegyértékesítés, szponzori pénzek, közvetítési és kereskedelmi jogok, képzés, sportsajtó, állami beruházások, a sportolók bére stb.) – a nemzetközi kereskedelem három százalékát teszi ki, üzleti értéke hozzávetőlegesen 650 milliárd euró, növekedési üteme pedig évi négy-öt százalékra tehető, azaz felülmúlja a világgazdaság növekedési ütemét, amely évek óta három százalék körül stagnál (Bourg et Gouguet, 2012).

A három évtizede folyamatosan növekvő jogdíjak, amelyek a sportesemények tulajdonosait illetik, mára csúcsokat döntenek: 2,1 milliárd eurót tettek ki a 2010-es dél-afrikai futball-világbajnokság esetében, míg a japán–koreai világbajnokság alatt, 2002-ben ez az összeg még csak 830 millió euró volt, az 1986-os mexikói világbajnokság idején pedig mindösszesen 30,5 millió. Ez több mint hatezer százalékos növekedést jelent. Az olimpiák esetében a számok így festenek: 2,6 milliárd euró a 2010-es vancouveri téli és a 2012-es londoni nyári olimpia, 860 millió euró a 2002-es Salt Lake City-i és a 2004-es athéni olimpia esetében (Bourg, 2010). A sportipar fejlesztéseinek növekedésével, az üzleti számok megállíthatatlan bővülésével, az élsportolók bérének szédítő megugrásával, az átigazolási díjak mértéktelen növekedésével párhuzamosan a tulajdonosi jogok értéke jól mutatja azt a gazdasági jelentőséget, amit a sport és annak látvánnyá való átalakulása napjainkban betölt.

E jogok kiemelkedő hasznát hajtának tulajdonosaiknak, különösen abban az esetben, ha a tulajdonosok monopolhelyzetben vannak

(mint a FIFA vagy a Nemzetközi Olimpiai Bizottság), de ezek a sportesemények elsőrendű kirakattá is válnak néhány olyan nagy vállalat számára, mint a sportszergyártó cégek (Adidas, Nike, Puma stb.) vagy más szektorokból érkező multinacionális vállalatok (Coca-Cola, Visa, Canon, Fuji, Phillip Morris stb.). Némely sportesemény sztatoszferikus nézőszámai, a „tévénézők fogékonysága”, „a sport univerzális nyelve”, a lehetőség új piacokra való betörésre, vagy hogy új fogyasztási szokásokat alakítsanak ki ott, ahol azok még kevésbé meggyökerezettek, illetve a „dinamikus, népszerű és pozitív imázs kialakításának igénye” – mindez elegendő ahhoz, hogy magyarázatul szolgáljon az egetverő összegre, amiket e cégek a sportmarketingbe ölnek, s persze ilyen mértékű befektetés után a megtérülés területén sem várnak kevesebbet (Bourg 2010)¹.

Természetesen nem a multinacionális cégek az egyedüli gazdasági szereplők, amelyek elárasztották a stadionokat. Médiamogulok (mint Murdoch, Berlusconi, Kirch stb.), sajtótulajdonosok, dúsgazdag üzletemberek, a pénzügyi szektor oligarchái és operátorai is befektetnek a sportba, és többek között a kezükbe kaparintottak számos futballklubot is. Ezek a nagy szövetségekkel és a számtalan közvetítő testülettel, amelyek a sport gazdasági része körül keringenek (oktatási intézmények, sportsajtó, orvosok, gyógyszerészek, kutatóközpontok, reklámszakemberek, kommunikációs ügynökök, tanácsadó csoportok stb.), s amelyek szintén hasznat húznak a versenyeket övező össznépi lelkesedésből, mára önálló gazdasági szektort alkotnak, amely olyan „összetett, nemzetközi, hierarchizált, mozgásban lévő közeg, ahol maguk a sportolók csupán elenyésző kisebbséget alkotnak” (Sur, 2010).

A sport vallásos tiszletét és a teljesítmény kultuszát a saját hasznára propagáló magánérdekeknek ez az összejátszása természetesen felgyorsította a sport áruvá válásnak folyamatát, és kiforgatta természetükből az olimpiai értékeket éppúgy, mint a sport érdekmentes szellemiségét. Ahogy Jean-François Bourg és Jean-Jacques Gouguet megjegyzi:

a XXI. század elején, a látványossággá vált élsport szerveződése a globális piaci értékek körüli eddig nem látott karakterjegyeket ölt magára a pénzügyi kockázatokon, a földrajzi eloszláson, illetve a magán- és közszerelők által a gyakorlatba átültetett stratégiákon keresztül. Hogyan is lehetne hát meglepő, hogy a sportgazdaság képek, termékek, tőkék és egyfajta fogyasztási modell egymástól elválaszthatatlan összállását jelenti, amely kiterjed mind az öt kontinensre? [...] A sportiparba befektető cégek profitvárokozása alapjaiban kérdőjelezi meg a sport etikáját, a szabályok tekintetében éppúgy, mint szubjektíve, vagyis azon értékek szempontjából, amelyeket neki tulajdonítunk. (Bourg–Gouguet, 2012)

Ez a sport–ipar– reklám–média-komplexum (a sportbiznisz) a neoliberalis globalizáció változásain keresztül arra tör, hogy a sportot tisztán az üzleti logika mentén változtassa át. „A már sokkal inkább foglalkozássá, vállalkozássá, mintsem a sportolók és a csapatok közti fizikai és szellemi versengéssé váló” (Sur, 2010) sportra, mindenféle nemzetközi szabályozás hiányában, a globális piac lépésről lépésre kényszeríti rá megosztó dinamikáját és a maffiaszerű kilengéseit.

A sportbiznisz mint a globalizáció terméke és tükré

Mint számos elemző és a sport fejlődését kritikus szemmel néző megfigyelő aláhúzza, a sport és a liberális globalizáció egymással szoros kapcsolatban, szimbiózisban áll. Kölcsönösen támogatják egymást: a sport egyfajta ideológiai és kulturális legitimációt nyújt a globális világgazdaság versenyelvének, a globalizáció pedig elősegíti a sport fejlődését, elterjedését és értékesítését. Ugyanabba a dinamikába illeszkednek, és ugyanazt a közös történetet mondják el. Különös-képpen ez a helyzet a legnépszerűbb sport, a labdarúgás esetében, amelyről Antoine Dumini és François Ruffin így írnak:

Mi történhetett vajon? A játék még mindig ugyanaz: labda, két csapat, négy kapufa, és mégis... A szegények sportja milliárdokban dúskál, mint valami termékkel kereskednek vele, s a tőke győzedelmes, hivalkodó, émelyítő tükrévé vált... A pénz az utóbbi harminc évben lassan elárasztotta az egész társadalmat, s a labdarúgás mindezt felnagyítva tükrözi vissza. A sport a maga módján egy, a hatvanas évektől napjainkig ívelő gazdaságtörténetet mond el: a rádiós hullámhosszak liberalizációjától a márkák globalizációjáig terjedő történetet (2015).

Való igaz, hogy már az olimpiai játékok alapítója, Pierre de Coubertin is a szabadkereskedelmi, pacifista univerzalizmus diadalát zengte,² és a nagy szponzorok már igen régóta jelen vannak jó néhány sportágban, illetve sporteseményben (kerékpározás, autóversenyek stb.). Mégis a hetvenes évek közepétől, de különösen a nyolcvanas évektől számíthatjuk, hogy az élsport teljes egészében hozzá idomult a piacgazdasághoz, ahonnan egy megfelelő gazdasági kulturális és doktrinális közegben annak szervezeti és irányítási modelljeit is átvette.

A labdarúgásban a brazil João Havelange megválasztása a FIFA-elnökévé 1974-ben – akit a sportban gyakran Ronald Reaganhez vagy Margaret Thatcherhez hasonlítanak – az Adidas tulajdonosának, egyben a NOB egyik volt vezetőjének, Horst Dasslernek több mint erőteljes – és több mint kétséges – támogatásával történt, és ez előre jelezte a várható folyamatokat: „Az üzleti életben megszerzett kompe-

tenciáimat hoztam magammal, hogy azokat szövetség irányításában kamatoztassam.” Amihez immár az elnöki székből hozzátette: „azért vagyok itt, hogy eladjam a futball nevet viselő terméket” (Uo).

Két évvel később búsás jövedelmet hozó együttműködési szerződések, valódi „fausti paktumokat” írtak alá két nagy multinacionális céggel: előbb az Adidas-szal, majd a Coca-Colával. Noha ezzel az egész gépezet készen állt arra, hogy a FIFA-t a globalizáció korába vezesse, a valódi átalakulást mégis a televíziós jogok időben érkező liberalizációja és a frekvenciák privatizációja hozta el a nyolcvanas években.³ Ezt a következő évtizedben kiegészítette a futball iránti kereslet exponenciális robbanása és a közönség növekvő lelkesedése a sportesemények iránt. Az új technológiák fejlődése és a televízió-nézők számának növekedése ugrásszerűen megemelte a sugárzási díjakat éppúgy, mint a szponzori bevételeket, amelyek bőséges bevételt hoztak a FIFA-nak (Andreff, 2008; Dumuni et Ruffin, 2015; Jennings 2015).

A Havelange, majd az általa kijelölt utód, Sleppe Blatter révén meghatározott terjeszkedési stratégia egyenes úton vezetett ahhoz, hogy a szervezet NGO-ból a nagy szponzorokhoz szorosan kötődő gigantikus kereskedelmi monopóliummá váljon. Mintegy 209 nemzeti szervezetre támaszkodva (ami tizenhatalmal meghaladja az ENSZ tagállamok számát), a FIFA ma milliárdokban dúskál. A számok valóban szédületesek: csak 2011 és 2014 között a FIFA hozzávetőleg 5,7 milliárd dollárt kezelt. Ma a szervezet tartaléka több mint másfél milliárd dollár. Ez az összeg 2003-ban 76 millió dollár volt! A világbajnokság a szervezet legfontosabb terméke, valódi „aranytojást tojó tyúkja”, ahogy Sleppe Blatter szereti nevezni. Egyedül a 2014-es braziliai világbajnokság mintegy 4,8 milliárd dollár bevételt hozott, amiből 2,4 milliárd származott a közvetítési jogokból (*Le Monde*, 2015 június 3.).

A NOB hasonló fejlődésen ment keresztül. Maga is ki kívánta venni a részét a liberalizáció, az információs és telekommunikációs technológiák robbanása, az események iránti növekvő kereslet által létrehozott dinamikából. Az Olimpiai Bizottság az 1980-as években reformok sorozatába fogott, amelyek felkavarták a nemzetközi sport rendszerét azért, hogy azt a globális piacgazdaság normáihoz igazították. Az olimpiai játékok megnyitása minden sportoló számára, amely tagja saját nemzeti szövetségének (1981), az olimpiai logó értékesítésének lehetővé tétele, valamint az első marketing-program megindítása (1986) voltak azok az intézkedések amelyek, Jean-François Bourg szavaival, illusztrálták „a NOB szándékát, hogy az eseményt értékesítse a sportolók közötti verseny, a szponzorok és a kizárólagos közvetítési jogokra törő TV-csatornák közti konkurencia erősítésével” (2010). Régen a múlté már a fekete-fehér képeken szereplő, stadionokban éltetett, bajszos amatőr sportolók ideje. Messze már Coubertin „univerzalista és pacifista” álma. Ma jóval inkább az számít, hogy mennyiért lehet eladni a látványosságot, és hogyan lehet a lehető legtöbb hasznot húzni belőle.

A FIFA-hoz hasonlóan, a NOB is valódi, a sport területén működő multinacionális cégeként kezdett el működni. Kötelezővé tette saját *lex sportiva*-ját, amit három célnak rendelt alá: a működési szabályok egyetemessé tételének, a versenyek nemzetköziesítésének és a sportesemények rentabilitásának (Miège 2010, Bourg, 2010). A NOB és a FIFA ezután minden más nemzetközi szervezetet is mintája követésére ösztönzött, amelyek szintén hasznot kívántak húzni az új, globális lehetőségekből. A mintaadókhoz hasonlóan, ez utóbbiaknak is sikerült az államokra kényszeríteniük saját választásait, referenciákat, igényeiket..., no és szponzorikét, amelyek *de facto* gyámság alá helyezték őket (Bourg, 2010).

A sport globális világában, aminek kialakításában e szövetségek fontos szerepet játszottak, ma minden eladó és megvehető, importálható és exportálható – maguk a sportolók is. „Nem vagyunk egyebek, mint pénzügyi termékek. A klub egy vállalat, és a játékosok e vállalatnak a termékei. Mindenkinek meghatározott kereskedelmi értéke van” – fogalmazott Eliaquim Mangala, az FC Porto hátvédje (idézi Dumini és Ruffin, 2015). A tisztánlátó megállapítás pontosan leírja a futball újabb kori változásait. Maguk a nagy klubok is, tulajdonosaik és szponzoraik nyomása alatt, valódi multinacionális vállalatokká váltak. Így is irányítják őket: a cél a profit, ennek érdekében eszközölnék befektetéseket, osztanak részesedéseket, fizetnek ki hatalmas béreket, és nyújtanak olyan szolgáltatásokat, amelyek jóval túlnyúlnak már a nemzeti határokon (Andreff, 2010; Gouguet et Bourg, 2012).

E klubokat immár a tőzsdén jegyzik, s gyakran presztízszt kereső milliárdosok veszteségeik ellenére is finanszírozzák őket. Éppúgy exportálhatók, mint bármely más kereskedelmi termék. A bajnokságok, noha egy országra vagy egy kontinensre korlátozódnak (Bajnokok Ligája, Európa Liga, Barclays Premier League, spanyol bajnokság stb.), nemzetközi dimenziót nyernek. A bennük alkalmazott munkaerő transznacionális jellegű, s szurkolóik-üzletfelek a világ négy sarkából érkeznek, ami nagyban növeli a szponzorok és a sporteseményt közvetítő magántársaságok hasznát. Ahogy Wladimir Andreff megjegyzi:

...valaha egy klub legfontosabb terméke, ideértve a bevételeket is, a stadionban lejátszott mérkőzés volt. A globalizált látványosság nem más, mint a termék egy többé-kevésbé alkalomhoz kötött derivációja. Napjainkban a labdarúgás nagy klubjai számára a legfontosabb termék maga a televíziók által sugárzott látványosság. [...] Egyre inkább jellemző, hogy a nagy európai klubok kínálatukat kiterjesztik a nemzeti határaikon túlra is. (2010)

Az identitások és a határok feloldódása természetesen jellemző más sportágakra is (kerékpározás, tenisz, atlétika stb.), amelyekben a szponzorok célja, hogy mellőzzék a nemzeti hovatartozást,

hogy a logó felváltsa a nemzeti zászlókat. Néhány nagy nemzetközi eseményt leszámítva, a sportversenyek sokkal inkább szponzorok, multinacionális márkákat hordozó csapatok és „globalizált” sportolók közötti versengés képét öltik magukra, mintsem nemzeti csapatok és bajnokok közti versenyét. A híres német labdarúgó, Franz Beckenbauer néhány éve mondott profétikus szavai szerint, hamarosan el fognak tűnni a nemzeti válogatottak (Dietschy, 2010). A labdarúgás világában ez az idő nem is lehet már nagyon messze! De ez a helyzet a *Tour de France* esetében is, ahol a nemzeti csapatok már eltűntek, s a *Grand Chelem* tornák is hamarosan teljesen fel fogják váltani a Davis-kupát (Sur 2010; Rigo, 2010).

A semmiből létrehozott, privatizált, egy-egy magánvállalat nevével felruházott s egyszerű termékként értékesített sportversenyek egyre többször válnak deterritorizált kereskedelmi vállalkozások profitgyárává. A kollektivitás teret veszít az individualitással szemben, az egyéni sportteljesítmény lassan teljesen másnak a mértékévé és kritériumává válik: mindennek a mércéi a sportból származó, fantasztikus bevételek lesznek. A kollektív értékek és a nemzeti lojalitás visszaszorulásának szimbóluma, hogy a klubok és a sportolók egy másik nemzetközi területen is brillíroznak: az adóelkerülésben. Ahogy Serge Sur megállapítja, a bajnokok hiába büszkeségei egy nemzetnek, adóügyekben mégis éppen úgy „nemzetietlenedtek”, mint a márkák, amiket mezükön hordanak (2010).

Egy nagyon egyenlőtlen verseny

A sport globális univerzuma mint a globalizáció terméke, tükrö és útítára, újratermeli ugyanazokat az egyenlőtlenségeket és különbségeket, melyek a globális gazdaságra is jellemzők (Boniface, 2010). Wladimir Andreff jegyzi meg, hogy

...a nemzeti büszkeség, a nemzetközi sportversenyek és más gazdasági összetevők minden országban a sporthoz köthető területekre vonzzák a tehetségeket, az emberi tőkét, a pénzt és a befektetéseket. De ebben az esetben a sportgazdaság egyenlőtlen globalizációjáról, vagy a sport globalizációjának egyenlőtlen fejlődéséről beszélhetünk, hiszen a sportgazdaság növekedése (vagy éppen csökkenése) majdnem tökéletesen megfeleltethető a legtöbb országban a GDP hasonló mozgásának. (2008)

A sport manapság éppen az ellenpólusát jelenti az egyéni életutakat és sikereket magasztaló mítosznak, miszerint a sport társadalmi felemelkedéssel jár együtt, vagy elősegíti a fejlődést: a sportteljesítmények valójában megfeleltethetők a meglévő gazdasági különbségek-

nek. Először is, a klubok és a csapatok között, amint azt a labdarúgás pontosan mutatja. Brazíliában a bajnokságot kilenc nagy csapat uralja, s ezek mindegyike az ország délkeleti részén található, éppen ott, ahol a gazdagság is koncentrálódik (Holzinger, 2014). Hasonló a helyzet Európában is, ahol a leggazdagabb klubok dominálnak, s vonzzák magukhoz a tehetségeket, monopolizálják a győzelmeket és a vele együtt járó profitot. Ezek a klubok, miközben jelentős hasznot húznak a játékosok szabad áramlásából és a labdarúgó szövetségek hatalmának meggyengüléséből, immár valódi kartelleket alkotnak, s képesek arra, hogy korlátozzák a versenyben résztvevők körét, ahova a belépést leszűkítik a privilegizált klubok számára. Pierre-Louis Basse ironikus szavaival élve:

...ez adja a sármját és kajánságát a mi ultraliberális demokráciáinknak. Diadalmasan elhitetni a világgal, hogy igenis van fejlődés a játékokban való részvételt illetően, miközben a tények azt mutatják, hogy csak a világ leggazdagabb klubjai kaphatnak helyet a terített asztalnál. (*Le Monde*, 2014 június 13.)

Hasonló a helyzet a déli országok sportolóinak egyéni teljesítménye esetében az olimpiai játékokon: ezek gyakran reflektorfénybe kerülnek, és meg is nyugtathatják a lelkiismeretünket, azonban ne legyenek illúzióink. Ezt igen jól bizonyítja az olimpiai érmek országok és régiók közötti egyenlőtlen eloszlása. Túl az egyéni teljesítményeken, az olimpiai versenyek mindenekelőtt egyenlőtlen küzdelmek. Igen távol vannak attól, hogy nemzetek közötti egyenlő összecsapásoknak tekintsük őket: gazdasági és politikai erőviszonyokról van inkább szó. Valójában az olimpiai játékokon aratott győzelmek száma szoros összefüggésben áll az egyes államok gazdasági súlyával, finanszírozási képességével és azokkal a befektetésekkel, amelyeket a közhatalom eszközölni bír (Andreff, 2008).

A Dél országainak, a győzelmek ellenére, nincs más választásuk, mint hogy sportolóikat exportálják („muscle drain”), és munkaerőt biztosítsanak a sportgazdaság számára. „A tőke a sport területén ugyanúgy Északról jön, mint másutt, a karok – vagy éppen a lábak – pedig Délről” (Dumini és Ruffin, 2015). Bár a déli államok csak igen kevés sportolót tudnak saját színeikben indítani, nagyon is jelentős létszámú munkaerőt biztosítanak, amelyet nagy számban alkalmaznak – és zsákmányolnak ki – nagy európai és amerikai sportszergyártó cégek műhelyeiben, ahol ezeket rémes körülmények között, jelentéktelen fizetésért dolgoztatnak. Ők teszik lehetővé, hogy a sportolók hódolhasanak szenvedélyüknek, a vállalatok és részvényeseik pedig megtömhessék pénztárcáikat (Andreff, 1988; 2008). A nemzetközi munkamegosztás kiegészül a sportgazdaság által generált jövedelmek Észak és Dél közötti egyenlőtlen eloszlásával. 2010-ben a sportban forgó, 600

milliárd dollárra tehető pénz 40 százalékát az Egyesült Államokban, 39 százalékát pedig az Európai Unióban találjuk meg! (Bourg, 2010)

Piszkos ügyek, korrupció, maffia

A globális sportgazdaságnak azonban van egy másik jellemzője is, amit a határok megnyitása és a globális kereskedelem csak súlyosbított: a piszkos ügyek, a korrupció és a mafia-cselekmények elterjedése. Sikkasztás és pénzmosás, hamis számlák és fiktív kölcsönök, fekete kasszák és hamisított elszámolások; adócsalás, adókerülés, ál-cégek tömege, visszaélés a közpénzekkel, illegális fogadások, elcsalt mérkőzések, megvett szavazatok, hormonok és doppingszerek csempészése, fiktív jegyeladás, játékosok illegális átigazolása, asztal alatt kifizetett pénzek... A sport világa igen szomorú képet mutat magáról már évek óta. A labdarúgástól az atlétikán át kerékpársportig, de akár az asztaliteniszig is, egyetlen globális, népszerű sportág sem mentes e jelenségektől.

A sportszövetségek nemcsak erősen érintve vannak ezekben a gyakorlatokban, de bátorítják is őket olyanok – hogy csak a legfontosabbakat említsük –, mint a NOB, az IAAF (Nemzetközi Atlétikai Szövetség) s különösen az agyonmédiatizált FIFA, amely soha nem látott jogi botrányba keveredett (*Le Monde*, 2015 december 3). Elnökét, Sepp Blattert azzal gyanúsítják, hogy szabálytalanságokat fedezett, s ezért le is kellett mondania; főtitkárát, Jérôme Valke-t elmozdították funkciójából, a végrehajtó bizottság jó részének pedig hatósági eljárásokkal kell szembenéznie. Közülük páran rács mögött vannak, mások lakóhely-elhagyási tilalom alatt élnek, mert korrupcióval, pénzmosással, kenőpénzek elfogadásával, összegek visszautalásával, szavazatok vásárlásával, illegális jegyeladással vádolják őket... Összesen negyven vádpontból van szó, azonban, mint Andrew Jennings megjegyzi, ez csak a jéghegy csúcsa: az ügyeket kiobbantó skót újságíró a nemzetközi labdarúgás FIFA általi kifosztásáról beszél, amelynek irányítóit egyenesen „bűnözői csoportnak” titulálja (2015). A nemzetközi sportban természetesen nem ez az első ilyen jellegű ügy: néhány évvel ezelőtt a NOB hasonló viharba került...

Mindenestre nem csupán egyéni felelősségről beszélhetünk. Ezek a fehérgalláros bűncselekmények egyértelműen a külső korlátok, az ellenőrző mechanizmusok és a nemzetközi sportszervezetek feletti közhatalmi szabályok hiányának logikus és előre látható következményei. A valóságban a FIFA és a NOB lépésről-lépésre váltak egyre autonómabbá, egészen odáig, hogy nem csupán felváltották a közhatalmat a sport szervezésében – rákényszerítve arra saját szabályozási formáikat és magánjellegű döntéshozatali mechanizmusait –, hanem megszabadultak minden nemzeti jogi fennhatástól⁴ – igaz, éppen-séggel az államok jóváhagyásával.

E két szervezet végeredményében transznacionális, területen kívüli hatalommá vált, amely miközben élvezi egy nemzetközi szervezet legitimítását, kívül áll az Egyesült Nemzetek Szövetségén, a közhatalmi igazgatás struktúráján és bármiféle mandátum keretein (Miège, 2010). Vezetői nemcsak, hogy nem érzik magukat adókötelesnek, de – mint Jennings a FIFA esetében megjegyzi – „nem is szokásuk engedelmessékedni a törvénynek, bármilyen törvényről is van szó”. A FIFA alapjában véve olyan magánintézmény, transznacionális polip, amely mindig a legkedvezőbb pénzügyi feltételeket keresi, s hosszú ideje mindenféle külső szabályozástól, felügyelettől, jogi eljárástól mentesült..., egészen addig, amíg az amerikai igazságszolgáltatás és annak területenkívülisége utol nem érte (*Le Monde*, 2015. december 3.).

A pénz áramlásának liberalizációja és a közhatalmi szabályozási mechanizmusok felszámolása szükségképpen vezetett el a sport környezetéhez köthető bűnözés robbanásszerű növekedéséhez. A sportban jelen levő összegek és a sport látványossággá válása az eredmények utáni őrült rohanást, az egyéni teljesítmények kultuszát eredményezte, oly mértékben, hogy ez már a sportolók egészségét veszélyezteti: egyre intenzívebb, kimerítőbb edzések, a sportteljesítmények statisztikai mérése és különösen a hormonok és különböző doppingszerek masszív – s igen gyakran illegális – használata.

Az évek óta reflektorfénybe került kerékpársport jól példázza a változást. Mathieu Rigo szavaival:

akár egyenes következménye-e annak, akár nem, hogy a sport a bőségesen rendelkezésre álló pénz korszakába lépett, az 1990-es évtized a kerékpársport életében három betűvel összefoglalható: EPO..., (amely) szintetikus hormon..., aminek használata egyre inkább elterjedt a mezőnyben. Ez nagymértékben megváltoztatta a sport arculatát, sőt, erkölcsét is. A kerékpársport olyan korszakba lépett, ahol a teljesítmények lényegében ipari mértékű meghamisítása általánossá vált; valódi pedálozó robotembereket látunk, akik izzadság, grimaszok és szenvedés nélkül másszák meg a hegycsúcsokat (2010).

Természetesen ez a teljesítményhajszolás nem kíméli a versenyzőket sem: számos versenyszámban egyre több baleset, dráma fordul elő, elsősorban éppen azokban, amelyekben a sportolók hatalmas pénzügyi és médianyomásnak vannak kitéve. Miután az olimpiai isteneket a nemzetközi szponzorok zászlóhordozóivá tették, a versenyzők emberi mivolta egyre inkább visszaüt: testük kimerül, kiürül, megsérül, törik...; áldozataivá válnak az egyéni teljesítmény és a pénz utáni őrült hajszának, amely mind jellemzőbb a globális sportgazdaságra (Vigarello, 2010 ; Dumini et Ruffin, 2015 ; Oblin, 2015).

Vajon mindez elkerülhetetlen-e egy olyan világban, ahol a haszon vált az egyedüli értéké? Mint Jean-Fraçois Bourq aláhúzza,

...a sport és a társadalom ugyanazon logika alapján működik, a tőkés piacgazdaság és a fejlődés ideológiája búvőkörében, amely a mai modernitás legfontosabb alapja. A sportgazdaság nemzetközivé válásnak neo-coubertianus megközelítése lehetővé teszi, hogy higgyünk a sport és a globális piac közös diadalra jutásában, ahol az utóbbi elősegíti az előbbi fejlődését. A valóságban azonban a szabályozatlan ártermelés rendszere kiforgatja magukból a sport alapító értékeit, a pénzügyi visszaélések pedig éppúgy uralomra jutnak a sportban, mint napjaink kapitalizmusában (2010).

Mega-események a sportban: jótétemények a Dél országai számára?

Az egyre nézetesebb, nagyobb és jövedelmezőbb mega-sportesemények – mint a nyári és téli olimpiai játékok, a világbajnokságok és a kontinentális tornák a labdarúgásban, a Brit Nemzetközösségi Játékok stb. – kétségkívül a globalizáció „legfelsőbb fokát” jelentik. A nagyszabású média-közvetítések, hatalmas nézettségük miatt, a vendéglátó országok számára nem remélt kirakatot nyújtanak, és jelentősen hozzájárulnak ismertségük növeléséhez. E *par excellence* globális látványosságok, amelyek elképesztő forrásokhoz mozdítanak meg, ma már kötelező lépcsőfoknak számítanak a feltörekvő országok számára. Belépőt biztosítanak, igen drága belépőt a nagy sportnemzetek szűk körű klubjába, amely elősegíti nemzetközi presztízsük és értékük emelését (Andreff, 1988 és 2008). Mint a fejlődéshez nyújtott jótéteményt s egyfajta kiváltságot, a déli országokban is hasonló legitimációs beszédmód és soha meg nem kérdőjelezett közterek kísérik a sportpotenciátok által prezentált lehetőséget egy-egy ilyen esemény megrendezésére. (Schaustek de Almeida et al, 2015; Coakley és Lange Souza, 2013)

Legitimációs diskurzusok

„Brazília megszerezte a nemzetközi állampolgárságot..., azzal, hogy másodrendű országból első osztályúvá vált.” Lula elnök, hasonlóan az esemény hírére az utcákra ünnepelni vonult ezrekhez, nehezen tudta volna leplezni megaláztatottságát, midőn országát 2009 októberében a 2016-os nyári olimpiai játékok házigazdájának jelölték, alig néhány évvel a Pánamerikai Játékok (2007) és különösen a 2014-es labdarúgó-világbajnokság után. Az egymás után következő három nagy esemény vendégül látását úgy értékelték és úgy adták el, mint valami „győzel-

met”, különleges történelmi eseményt, amely az országot a „fejlett” vagy „feltörekvő” államok sorába emeli; mint a nemzeti büszkeség nagy pillanatát, amely megerősíti az országnak a világban elfoglalt új helyét.

A FIFA által Dél-Afrikának ítelt 2010-es labdarúgó világbajnokság még erősebb szimbolikus töltetet kapott, amit szervezői nem is mulasztottak el ünnepelni. Néhány év késéssel ugyan, de Mandela országa végre megkapta jutalmát az apartheid ellen vívott hosszú küzdelméért. Erre az országra bízta azt a súlyos felelősséget, hogy egy olyan kontinenst képviseljen, amelyet a nemzetközi sport sokáig a partvonalon tartott, s hogy változtassa meg a közönség Afrikáról alkotott képét, bebizonyítva, hogy nagyon is képes arra, hogy egy ilyen eseményt megrendezzen.

Promotálói számára a XIX. világbajnokság prezentációjában sem csupán egy dél-afrikai sportesemény kellett, hogy legyen. Egy egész kontinens büszkeségévé kellett válnia, amelynek immár a sport területén is el kellett foglalnia az öt megillető helyet. A Dél-Afrikát kijelölő FIFA-szavazás kapcsán a *The Sowetan* c. napilap 2014 május 14-én így lelkesedett: „itt bizalmat szavaztak a dél-afrikaiaknak és általában az afrikaiaknak.” Dél-Afrikának arra kell törekednie, hogy ez az esemény „ne csak dél-afrikai, hanem afrikai látványosság legyen.” (idézi Schausteck de Almeida et al, 2015)

Azonban ezt a két világbajnokságot nem csak úgy kellett eladni, mint a nemzeti felemelkedés, a nemzetközi színtérre való kilépés eszközét, vagy éppen mint az Észak és Dél közti legitim kiegyenlítődség egy fomáját. Szimbolikus és politikai jelentésükön túl arra is ítéltettek, hogy jelentős hasznot hajtsanak és hosszú távon is elősegítsék az országok fejlődését.

Ez az érvelés ismétlődött egyre erősebb formában az 1986-os mexikói világbajnokságtól a kínai nyári olimpián (Peking, 2008) és a Delhiben tartott Nemzetközösségi Játékokon (2010) át a 2016-os riói olimpiáig. E mega-események megrendezésének fel kell(ett) pörgetni a gazdasági növekedést, turistákat és befektetőket kell(ett) vonzaniuk; munkahelyeket teremteniük és elősegíteniük a fejlődést. Stimulálni a modern városi, a sporthoz akár kötődő, akár nem kötődő infrastruktúra létrejöttét, megerősíteni a rendező városok vonzását, az adott ország imázsát és reputációját a világban; elősegíteni a sportolást és valódi nemzeti sportmozgalom megszületését. Sőt, magának a nemzetépítésnek és a társadalmi kohézióknak is egyik eleme kell(ett) lenniük. Röviden szólva: e felfogás szerint, egy ilyen eseményből csakis előnyök származhatnak (McKinley, 2010; Coakley et Lange Souza, 2013).

A szervezők által felkért elemző irodák és nagy konzultációs cégek több tucatnyi tanulmányának következtetései – amelyek érdekes módon, mind egy irányba mutattak – valósággal elárasztották a médiát. Ezeket az igen ritkán megkérdőjelezett tanulmányokat viszhangozták

önreklámjaikban a sport lobbistái, a gazdasági szereplők, illetve a rendező államok politikusai és kormányai: „A világbajnokság”, jelentette ki a volt dél-afrikai elnök, Thabo Mbeki, „mintegy 21,3 milliárd randot fog hozni a dél-afrikai gazdaságnak...”, és 159 000 munkahelyet teremt. Ezekért a soha nem látott előnyökért tartozunk annyival a FIFA-nak és a labdarúgás világának, hogy megfelelően felkészülünk 2010-ra.” Hasonló lelkes diskurzust folytattak a nemzetközi szervezetek irányítói is, mint például Kofi Annan, aki 2006 januárjában így fogalmazott:

A sportnak hihetetlen képessége van arra, hogy pozitív változásokat idézzon elő a világban; nem ismerek olyan dolgot, amely inkább egyesítené a népeket, mint a futball. A mérkőzés kilencven percére az egész világ egyetlen nemzeté válik. (Diserens, 2010)

És átok sújtsa azokat, akik meg mernék kérdőjelezni e tömeges istentiszteletek feltételezett, számokkal is alátámasztott jótételeit. Az ilyenek azonnal megvádoltatnak, hogy hiányzik belőlük a hazafias lojalitás vagy éppen a versenyszellem; hogy utóvéd-harcokat folytatnak; hogy a sport nemzeti fejlődése ellen dolgoznak, ami magától értetődően „tisztá és egészséges” dinamikával bír (Coakley és Lange Souza, 2013).

A látvány másik oldala: az érem fonákja

A média, a politikusok, a nagynevű konzultációs cégek, a nemzeti sportkörnyezet hiába zengik a megaloesemények érdemeit és jótéteményeit, ha magát a lakosságot is érintő haszon a valóságban ritkán jelentkezik. Az események után végzett komolyabb, nagyobb merítésű kutatások inkább azt mutatják, hogy az utóbbi gyakorlatilag nem létezik, vagy legalábbis nem következik automatikusan (Coakley és Lange Souza, 2013). Sőt, e versenyek megrendezése emberi és társadalmi téren igen költséges, míg gazdasági szempontból egyenesen romba tudja dönteni a vendéglátó várost vagy a rendező országot.

Amikor 2009-ben a világ országai éppen arra készültek, hogy szurkoljanak nemzeti csapatuknak vagy az általuk választott tizenegynek, a dél-afrikai *Fahrenheit 2010* című domunetumfilm alaposan felkavarta az állóvizet. A „The inconvenient truth behind the South Africa's new Word Cup stadium” („A dél-afrikai világbajnokság új stadionjai mögött felsejlő, kényelmetlen igazság”) alcímet viselő film lerántotta a leplet a világbajnokság másik arcáról, amely fényévnnyire van a megaloeseményekhez kötődő lobbisták lelkes diskurzusától, vagy éppen a szurkolók és a tévénezők egzaltált örületétől.

A szegénynegyedek lerombolása, lakóik elköltöztetése, a munkajogok gyakori sárba tiprása az építkezések során, a biztonsági szabályok

be nem tartása, a FIFA beavatkozásai, a nyilvános pályázatokon való visszaélések, a korrupció, a túlszámlázás az elvégzett munka után, a költségvetés elszabadulása, az önkormányzatok eladósodása.... – az összkép kellően sötét. Márpedig mindenhol nagyjából ugyanez történt. Rúpiamilliók elsikkasztása, lerombolt nyomornegyedek, rengeteg, olykor halálos munkahelyi baleset, a várt látogatók számának túlbecsülése... Ez a 2010 októberében, Delhiben megrendezett Nemzetközi Játékok szomorú mérlege, nem szólva több tízezer erőszakkal kilakoltatott lakosról, akiket feláldoztak a sport dicsőségének oltárán⁵. Néhány évvel ezelőtt Pekingben több mint fél millió bevándorlót és falusít lakoltattak ki, hogy helyet csináljanak a vadonaúj létesítményeknek az első, Kína által rendezett olimpiai játékok alkalmával (2008), amit a NOB „nagy sikernek” titulált!

Hasonló volt a forgatókönyv Braziliában is! A Pánamerikai Játékokhoz, a labdarúgó világbajnoksághoz és az olimpiai játékokhoz köthető kilakoltatások száma több tízezerre tehető: 150 és 170 ezer közötti számokról beszélnek a lakhatási jogokért harcoló szervezetek, s ez a szám egyedül Rió városában közel van a 40 000-hez, miközben országos szinten mintegy öt millió lakás hiányzik (Rousseau, 2014). A szegénynegyedek lerombolásához, lakóik kilakoltatásához, munkahelyüktől és régi közösségüktől messzire üzésükhöz hozzáadódtak a sportlétesítmények és a turisztikai helyek közelében lévő negyedek ún. „biztonságossá tételét” célzó intézkedések. A „szekurizáció” több tucat ember halálát és több száz sérültet okozott az erőszakos razziaák és a büntetlenül maradt rendőri erőszak miatt. Az építkezések során is több munkás vesztette életét, akik a szervezők pressziója következtében pokolivá vált munkakörülmények áldozati lettek. Természetesen, ezeknek a szegény lakosoknak és dolgozóknak a világbajnokság nem a felemelő ünnep pillanata volt, miként annak a több tízezer utcai árusnak sem, akiket a FIFA kitiltott a stadionok környékéről, vagy éppen azoknak a milliúnak, akik nem tudták megvásárolni az egyre drágább jegyeket, hogy helyet foglaljanak a lelátókon⁶.

Az önkormányzatok által elköltött összeg a rendezésre ugyancsak elképesztő nagyságú. A FIFA vagy a NOB által előírt követelmények rendkívül szigorúak. Drákói intézkedések alig tartható ütemű teljesítését írják elő: hatalmas stadionok felépítését olyan városokban, amelyeknek csupán másodvonalbeli csapatuk van, s így e létesítmények az esemény után az ürességtől konganak; a meglévő létesítmények teljes körű felújítását, szigorú előírások szerint (például a Maracana stadion esetében); a létesítményekhez és a stadionokhoz kapcsolódó egyéb infrastrukturális munkákat (kommunikáció, közlekedés, szállások stb.). Mindezek megvalósítása általában késik, virágzik a korrupció, a közpénzek elsikkasztása pedig csak tovább növeli a költségeket. A tényleges költségek az eredeti költségvetésnél mindig magasabbak, általában nem is kevéssel (Uo.).

Az pedig szóba sem jöhet, hogy a magánszféra pénzével tömjék be a költségvetési lyukakat. A különböző szabályozások előírják, hogy az államnak és más költségvetési szervezeteknek kell a büdzsét kipótolniuk... És ahogy Dél-Afrikában is történt, a fejlődést és a sporteseményt egymáshoz összekapcsoló diskurzus mindig legitimálja a közpénzek újabb és újabb elköltését. A költségek megugrásának eredménye, hogy Brazília majdnem 20 millárd dollárt költött a 2014-es világbajnokságra és a 2016-os olimpiai játékokra⁷. A közpénzek ilyen volumenű költsége nem tűnik ésszerűnek egy olyan országban, amelynek gazdasági helyzete évek óta igen nehéz, ami arra kényszerítette a kormányt, hogy megnyírbálja a szociális kiadásokat és a közcélú befektetéseket.

Csakúgy, mint Dél-Afrikában, ahol a befektetések megtérülése igen távol került az előzetes reményektől. Különösen, ha a lakosságról, különösen a legszegényebb rétegekről beszélünk, amelyeket inkább csak a negatívumok érintettek. De hát erre is lehetett számítani. Azok számára pedig, akik megállás nélkül e megaesemények pozitív gazdasági hatásairól beszélnek, fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy Dél-Afrika még mindig a világbajnokság céljaira felvett hiteleit fizeti vissza: ebben az országban, ahol kiáltóak a társadalmi egyenlőtlenségek, négy éven át a GDP öt százalékát költötték arra, hogy megfeleljenek a FIFA előírásainak (Cottle, 2011; Bourg, 2010).

Ki profitál mindebből?

De a felépített infrastruktúra bizonyára megmarad, ahogy a nagy események támogatói szeretik aláhúzni. A vendéglátó városok örvendhetnek az új stadionoknak, a legmodernebb sportlétesítményeknek, a tömegközlekedésnek, a felújított kommunikációs hálózatnak, a kialakított új lakó- és szabadidős zónáknak. A nagy esemény elmúltával azonban ideje szemrevételezni a helyzetet. A túlméretezett stadionok kihasználatlanok. Mivel távolról sem a helyi „sportigényekre” tervezték őket, sok létesítményt túlságosan költséges karban tartani, ezért legtöbbször sorukra hagyják őket, a fölépített komplexumok néhol valódi urbanisztikai fekélyké válnak, halott városokká, gyökértelen zónákká, amelyeknek minimális társadalmi funkciójuk sincs. Az újonnan felépített kommunikációs és közlekedési infrastruktúráról pedig azt mondhatjuk, hogy mivel egyedül a szervezők és az esemény igényeihez igazították őket, igen kevésbé felelnek meg a lakosság, különösen a szegényebb rétegek valódi igényeinek (Castro et al, 2015).

Valójában ezek a mega-sportesemények, ahogy azt már Andreff három évtizede megállapította, a lehető legdragább hozzáférési módok a sporthoz köthető (és egyéb) infrastruktúrához (1988). A kritikusabb elemzések arról is szót ejtenek, hogy azon tanulmányok nagy része, amelyek számokkal is alátámasztva igyekeznek kimutatni a nagy sport-

események jótéteményeit és pozitív hatásait, torzításokon alapulnak (Andreff, 1988 és 2008; Cottle, 2011; Coakley és Lange Souza, 2013). Módszertanuk igen elfogult, hiszen ezek a tanulmányok nagyvonalúan nem vesznek tudomást például arról, hogy ezt a hasznot éppúgy meg lehetne teremteni más pénzköltési módok révén is, mint nagy sportesemények megrendezéséből. Olyanokkal, amelyek nem egy-egy eseményre fókuszálnának, hanem valódi hosszú távú urbanisztikai tervekhez illeszkednének, jobban alkalmazkodnának a helyi realitásokhoz, s a területen dolgozókkal közösen terveznék és felügyelnék őket. Az ilyen befektetések társadalmi szempontból minden bizonnyal gazdaságilag jóval több hasznot hoznának, és jóval hatékonyabbak lennének. Tán mondanunk sem kell, hogy nem szükséges egy ilyen eseményt megrendezni ahhoz sem, hogy elgondolkodjunk valamilyen jobb városi közlekedési hálózat létrehozásán.

Az sem tűnik nagy titoknak, hogy ahol egyesek magas árat fizetnek, ott mások hatalmas profitra tesznek szert. Ami hasznos a vendéglátó ország számára, „az még több hasznot hoz az Adidas-nak, a Coca-Cola-nak, az ABC-nek és más multinacionális cégeknek”, jegyzi meg Wladimir Andreff.

Kenyeret és cirkuszt? Mivel az elsőt képtelenek biztosítani a népük számára, ezért a harmadik világ kormányai, a multinacionális cégek szíves segítségével, egyre inkább a másodikat választják: látványosságot nyújtanak (1988).

A sport-közgazdász már igen korán felfedezte a mega-sportesemények valós moztatórugóit, és pontosan meghatározta a multinacionális vállalatok szerepét a sport-látványosság színpadra állításában:

A valóság az..., amit a világbajnokság tisztábban mutatott meg, mint eddig bármilyen egyéb, hogy a sportlátványosság fogadására kijelölt ország magángazdasági döntéseknek engedelmessé válik, márpedig ebből következőn a fejlődő államok, amelyek fogadni szeretnék ezeket a nemzetközi versenyeket, a magántőkétől függenek, s a multinacionális vállalatok határoznak arról, hogy megkapják-e a jogot a rendezésre, vagy sem (1988).

Ezek a transznacionális társaságok – a nemzetközi sportszövetségekkel együtt, amelyekhez egyébiránt szorosan kötődnek – valójában a nagy haszonélvezői e sporteseményeknek. Az előbbieket elképesztő összegeket tesznek zsebre a közvetítési jogok értékesítéséért, a *marchandising* termékekért, az utóbbiak pedig példátlan reklámlehetőséghez jutnak. Minden ilyen nagy jelentőségű sportlátványosság újabb meghódítható piacot is jelent. Minden világbajnokság, olimpiai játék lehetőség arra, hogy új piacokba fektessenek be. Hitvallásuk: „Meghó-

dítani a harmadik világot a sport segítségével.” (Andreff, 1988). És ha még ezen túl is hasznot tudnak húzni a vendéglátó ország számukra biztosított pénzügyi előnyeiből, vagy a testükre szabott szabályozásokból: hát annál jobb.

Így aligha meglepő, hogy számos multinacionális cég – s éppen a legnagyobbak közülük – pont a labdarúgásra tették voksukat, annak hatalmas népszerűségére tekintettel. Ez a *par excellence* népi sport, e hódító hadjárat legkézenfekvőbb eszköze. A hadjárat sikere, a hódítás eredményessége, a nagy haszon mind közép-, mind hosszútávon biztosított. De mintha ez önmagában nem lenne elegendő, számos szponzor, a rendezők nyomására, immár azt is eléri, hogy különleges szabályok vonatkozzanak rájuk. Ez a helyzet a sportkomplexumok körüli elkerített zónákkal, ahol kizárólag a szponzorok folytathatnak kereskedelmi tevékenységet. A braziliai világbajnokság alatt például pillanatok alatt engedélyezték az egyik szponzornak, hogy sört ároljon a stadionok közelében, noha a hagyományos szabályozások ezt már évek óta tiltották! (Delcourt, 2014; Rousseau, 2014; Castro et al, 2015)

De nem csak ezek a nagy játékosok azok, amelyek hatalmas gazdasági hasznot húznak mindebből. Az elemző cégek, a kommunikációs ügynökségek, az építési és közmunkákat elvégző vállalatok, az ingatlanirodák és más szereplők sora kíván részt venni a torta felosztásában. Hogy a magántulajdonú kommunikációs cégek, a sport-szövetségek mellett, komoly lobbitevékenységet folytatnak egy ilyen típusú esemény megrendezése érdekében, ez aligha lehet meglepő. Mindenki minél nagyobb haszonra akar szert tenni, miközben az államra hagyja a veszteségek fedezését. Hosszútávú haszon egyeseknek, visszafizethetetlen adósság másoknak!

Mert hát a mega-sportesemények megrendezésével kapcsolatban is a neoliberális modell sajátosságaival dolgozunk: a veszteségeket társadalmasítják, a profitot privatizálják. A fejlődésről mesélő diskurzus mögött ott találjuk a valós stratégiát a városszerkezet átalakítására, a piac gazdasági igényei és a magánhaszon kritériumai szerint. A nagy sportivesemények pontosan megfeleltethetők a városok neoliberális átfarmálását célzó programnak: Mint Jay Coakley és Doralice Lange de Souza megjegyzi:

Természetesen már a XIX. és a XX. században is létezett a „sport-mint-a-fejlődés-eszköze”-féle diskurzus egy változata, amely a nemzetközi vásárok, a világkiállítások vagy éppen nagy sportivesemények – mint az olimpiai játékok – megrendezését legitimálta. De csak az 1980-as évektől jellemző, hogy ez [a beszédmód] egyértelműen neoliberális terminusokban artikulálódik, ahol a fejlődés azonossá vált a magántőke és az egyéni fogyasztás térnyerésével. A transznacionális vállalatok és a *Bingos* (*Business International Non-governmental Organizations*, a nemzetközi piacpárti NGO-k)

közösen használták a fejlődésnek ezt a neoliberális meghatározását, hogy alátámasszák a közpénzek mega-sportesemények fogadására költségének szükségességét. Erre kellett a retorika, amely a sportot a fejlődés eszközének nevezi ki A „közjóra” hivatkozás piacorientált stratégiákkal keveredik, amikről azt feltételezik, hogy elősegítik a nemzeti és városi fejlődést. E folyamatban a közjavak csupán abból a szempontból érdekesek, hogy milyen a tőkevonzó képességük, vagy hogy mennyire felelnek meg a leggazdagabb társadalmi rétegek szükségleteinek. Az életminőséget immár a fogyasztási indexekkel mérik, nem a állampolgári elköteleződés mértékével. (2013)

A jószándéktól csöpögő, általánosságokba fulladó és a valóságtól igen távol álló közhelyekkel telített diskurzusuk ellenére, az állampolgári elkötelezettség egyébként inkább félelemmel tölti el, mintsem lelkesíti a sport birodalmának irányítóit. Erre utal millió más dolog mellett az is, hogy a 2022-es világbajnokságot annak a Katarnak ítélték, ahol az építkezéseken a kényszermunka az általános szabály; vagy hogy 2015-ben az olajvagyonáról és demokráciája „minőségéről” híres azerbajdzsáni Bakuban tartották az első Európai Játékokat. De szólhatunk a FIFA ma már megbukott titkára, Jérôme Valke elképesztő kijelentéséről is, aki a nyilvánosság előtt követelte erőszak alkalmazását a braziliai világbajnokság megrendezése ellen tüntető helyiekkel szemben. Valke egyébként akkor sem zavartatta magát, amikor néhány hónappal korábban, a Vlagyimir Putyin Oroszországának juttatott 2018-as világbajnokság kapcsán azt mondta: „a demokrácia alacsonyabb szintje néhol előnyösebb a világbajnokság megrendezése szempontjából” (Vö. Delcourt, 2014). Ezt legalább nehéz lehetett félreérteni...

No queremos goles, queremos frijoles

„Nem gólokat, babot akarunk” (Andreff, 1988). Az 1986-ban, a XIII. világbajnokság előestéjén Mexikóvárosban feltűnt falfeliratok ma már csak gyenge tiltakozásnak tűnnek, ahhoz képest, amilyen szlogenek és mobilizáció kísérte a dél-afrikai, de különösen a braziliai világbajnokságot. „We don't need World Cup. We need money for hospitals and education!” – a jelszót mind angolul, mind portugálul több ezer tüntető vette át, akik 2013 júniusában Brazília nagyvárosainak utcáira vonultak, majd ezt a szociális média is visszhangozta.

Mexikóban a tiltakozók elsősorban a közpénzek értelmetlen elköltésén háborodtak fel; ráadásul az adósságválság közepén jártunk – az ország államadóssága mintegy 100 milliárd dollárra volt tehető –, miközben a nép jó része a teljes szegénységbe süllyedt (Andreff, 1988). Brazíliában a tüntetők leleplezték az oktatásba való befektetések hiá-

nyát, az egészségügy és a tömegközlekedés állapotát, a világbajnokságra (és az olimpiai játékokra) költött összegek elképesztő nagyságát, a FIFA birodalmi, vagy egyenesen „imperialista” viselkedését. Minden jel arra utal, hogy a stadionok árnyékában nem sok minden változott az utóbbi három évtizedben..., leszámítva tán éppen a civil társadalom mobilizációs képességét, amely ma nagyon is eltökélt, hogy hallassa hangát, és lerántsa a leplet a világbajnokság és az olimpiai játékok fonákjáról. Jelesül a „Comité popular da Copa e das Olimpíadas” („A világbajnokság és az olimpiai játékok népi bizottsága”) nevű szervezetre gondolhatunk, amelyet számos társadalmi bázisszervezet hozott létre még az első rombolásokat és kilakoltatásokat előidéző infrastrukturális munkák idején (Rousseau, 2014; Castro et al, dir., 2015).

Véget értek azok az idők, amikor elegendő volt néhány kapavágás és pár reklámtábla, hogy elrejtsek a nyomornegyedek és a szegény kerületek nyomorúságát. Véget értek azok az idők, amikor a kormányok megtehették, hogy gumibotokkal csendesítsék el a tiltakozás minden formáját, mert minden tekintet a sportlátványosságra irányult. A látványosság már nemcsak a stadionokban, hanem az utcán is jelen van. S ezek a városi tiltakozások annál is inkább mediatiszták, hogy pont olyan esemény ellen lépnek fel, amely – állítólag – magában egységet és egyetértést hordoz. Elég emlékeztetni a nemzetközi média ijedtségére és értetlenségére, amivel a nagy, világbajnokság-ellenes tiltakozásokat figyelték, amelyek Brazília számos nagyvárosában kitörték, abban az országban, amelyet a labdarúgás országának tartottak. Vajon a „a-sport-a-fejlesztés-eszköze” retorika, amely a sport környezetének, szponzorainak és a mindebből hasznot húzó magánszereplőknek oly kedves, lehet-e még hosszú ideig sikeres a vendéglátó városokban zajló, egyre gyakoribb megmozdulásokkal szemben? Alighanem e szempontból érdemes szemügyre venni a FIFA volt főtitkárának idézett, nagy nyugtalanságáról tanúbizonyságot tevő mondatát a tiltakozások erősödéséről...

Jegyzetek

- ¹ Így a Thesus II nevezetű aranyozott cipő, amelyet a jamaikai sprinter, Usain Bolt lebegtetett meg pekingi olimpiai győzelmei alkalmából 2008-ban, a márka (a Puma) számára egyenértékű volt 80 000 harminc másodperc hosszúságú reklámspotttal, azaz 250 millió eurónyi befektetéssel (Vö. Bourg, 2010).
- ² „Exportáljunk evezőket, futókat és vívókat: ez a jövő szabadkereskedelme, és azon a napon, amikor mindez a Vén Európa erkölcsébe ívódik, a béke ügye egy új, hatalmas támogatót nyer magának” (idézi Clastres, 2010).
- ³ A nyolcvanas évek elejétől a nagy sportesemények (világbajnokság, olimpiai játékok, a Nemzetközi Atlétikai Szövetség által rendezett események) közvetítési jogát egy újonnan létrehozott vállalat értékesítette..., amelyet éppen Horst Dassler, az Adidas volt tulajdonosa hozott létre. Ennek a társaságnak a bukása a 2000-es évek elején volt az első nagy botrány a FIFA berkeiben (Jennings, 2015).

- ⁴ Leszámítva a nagyon liberális svájci joghatóságokat, amelyek nem kriminalizálnak számos pénzügyi vétséget, sőt, nem is tekintenek bűncselekménynek kisebb kihágásokat, mint például „az asztal alatt kifizetett” pénzek (vö. Jennings, 2015).
- ⁵ Lásd erről a Laurent Gayer tanulmányát.
- ⁶ Lásd főleg Castro et al., 2015; és Comité popular da Copa e das Olimpíadas, 2014.
- ⁷ Ricardo Teixeira, a brazil labdarúgó szövetség volt elnöke, 2007-ben garantálta, hogy a magánszféra fogja állni a 2014-es világbajnokság megrendezéséhez szükséges költségeket. A valóságban az állam fizette a befektetések 89 százalékát (Schausteck de Almeida et al, 2015).

Bibliográfia

- Alternatives Sud 2006: *Evasion fiscale et pauvreté. Points de vue du Sud*, Vol. XIII-3, Paris-Louvain-la-Neuve, Cetri–Syllepse.
- Andreff, W. 1988: Les multinationales et le sport dans les pays en développement ou comment faire courir le Tiers Monde après les capitaux, *Revue Tiers-Monde*, t. 29, n°113 (Multinationales et développement), 73–100.
- Andreff, W. 2008: Globalization of the sports economy, in *Rivista di diritto ed economia dello sport*, vol. IV-3, 13–33.
- Andreff, W. 2010: Les grands clubs de football : des firmes multinationales, in *Questions internationales*, n°44 (Le sport dans la mondialisation), juillet–août, 50–57.
- Basse, P.-L. 2014: L'argent-roi a dénaturé un sport populaire. Dans les stades, les clubs font la loi, *Le Monde*, 13 juin.
- Cottle, E. (dir.) 2011: *South Africa's World Cup : A Legacy for Whom ?*, University of KwaZulu-Natal Press.
- Boniface, P. 2010: *Football et mondialisation*, Paris, A. Colin.
- Boniface, P. 2014: *Géopolitique du sport*, Paris, A. Colin.
- Bourg, J.-Fr. 2010: L'économie mondialisée du sport : un marché lucratif, *Questions internationales*, n°44 (Le sport dans la mondialisation), juillet–août, 38–45.
- Bourg, J.-Fr. et Gougnet J.-J. 2012: *Economie du sport*, 3e édit., Paris, La Découverte, coll. Repères.
- Castro, D. G. – Gaffney Ch. – Ramos Novaes P. – Rodrigues J. M. – Pereira dos Santos C. – Alves dos Santos Junior O. (dir.) 2015: *Rio de Janeiro. Os impactos da Copa 2014 e das Olimpíadas 2016*, LetraCapital-Observatório das Metrópoles.
- Clastres, P. 2010: Pierre de Coubertin, prophète de la paix internationale par le sport, *Questions internationales*, n°44 (Le sport dans la mondialisation), juillet–août, 22–24.
- Coakley, J. et Lange Souza, D. 2013: Sport mega-events : Can legacies and development be equitable and sustainable, *Motriz*, Rio Claro, 19-3, 580–589.
- Comité popular da Copa e das Olimpíadas 2014: *Megaeventos e violação dos Direitos Humanos no Rio de Janeiro*, https://comitepopulario.files.wordpress.com/2014/06/dossiecomiterio2014_web.pdf

- Delcourt, L. 2014: La Copa sous le feu des critiques, *Demain le Monde*, n°26, juillet-août, 4–6.
- Dietschy, P. 2010: Le sport, instrument des relations internationales, *Questions internationales*, n°44 (Le sport dans la mondialisation), juillet-août, 10–21.
- Diserens, J. 2010: *Le football est-il un facteur de développement ?*, Education et Développement-Fondation Dialogue, Lausanne, mars.
- Duchatel, J. (dir.) 2013: *La coupe est pleine ! Les désastres économiques et sociaux des grands événements sportifs*, CETIM, Genève.
- Dumini, A. et Ruffin, Fr. (dir.) 2015: *Comment ils nous ont volé le football. La mondialisation racontée par le ballon*, Amiens, Edit. Fakir.
- Dupré, R. 2015: La Fifa, le monstre de Blatter, *Le Monde*, 15 juin.
- Dutermé, B. 2006: Expansion du tourisme international : gagnants et perdants, *Alternatives Sud*, vol 13-3, 7–22.
- Holzinger, F. 2014: Aux sources du football samba, *Le Monde*, 13 juin.
- Jennings, A. 2015: *Le scandale de la Fifa*, Paris, Seuil.
- Le Monde* 2015, Scandale à la FIFA : L'ampleur de la corruption présumée est inconcevable, 3 décembre.
- McKinley, D. T. 2010: The real legacy of South Africa's 2010 Soccer World Cup, *South African Labour Bulletin*, vol. 34, n°5, octobre-décembre, 40–41.
- Miège, C. 2010: De la régulation transnationale à la mondialisation, *Questions internationales*, n° 44 (Le sport dans la mondialisation), juillet-août, 25–34.
- Oblin, N. 2015: *Pourquoi nier le mal sportif*, Lormont, Le Bord de L'Eau, Alterité critique-sport.
- Rigo, M. 2010: Cyclisme : du Tour de France au Tour du monde ?, *Questions internationales*, n° 44 (Le sport dans la mondialisation), juillet-août, 46–49.
- Rousseau, J. 2014: Villes marchandes et villes rebelles : préparation aux mégaévénements et reconfiguration des formes d'exercices du pouvoir au Brésil, *Mouvements* (Peut-on aimer le football ?), n° 78, été, 24–30.
- Schausteck de Almeida, B., Bolsmann, Ch., Marchi, Júnior W., de Souza J. 2015: Rationales, rhetoric and realities : FIFA's World Cup in South Africa 2010 and Brazil 2014, *International Review for the Sociology of Sport-IRSS*, vol. 50 (3), 265–282.
- Sur, S. 2010: Sport et relations internationales, *Questions internationales*, n°44 juillet-août, 4–8.
- Vigarello, G. 2002: *Du jeu ancien au show sportif. La naissance d'un mythe*, Paris, Seuil, coll. La Couleur des idées.

(Fordította: Balázs Gábor)

Eredeti megjelenés: *Alternative Sud*, Vol. XXIII – 2016, n°1, Louvain-la-Neuve, CETRI, Syllepse. <http://www.cetri.be/Sport-et-mondialisation-4064?lang=fr>

A FIFA tőkés felhalmozási modellje

A labdarúgás különböző formákban már nagyjából kétezer éve létezik. Első felbukkanása a Han-dinasztia Kínájában, a II. és III. századra tehető. Más változatok később jelentek meg, mint a VI. században feltűnt japán *kemari* (amit ma is játszanak), a görög verzió, az *episzkürosz*, illetve a római *harpastum* (FIFAa). A sportág eredetét vizsgáló sokféle elmélet ellenére, a történelem úgy tartja számon, hogy a *foci* (soccer), ahogy ma ismerjük, a XVIII. és a XIX. század közötti Brit-szigetekről származik. Egész falvak vettek részt ebben a kemény játékban az utcákon és a mezőkön. A győzelem érdekében szinte minden megengedett volt, egyedül az emberölést és a gyilkosságot tiltották... A források beszélnek olyan „tornákról, amelyek férjezett és egyedülálló nők között zajlottak a skóciai Inveresk városában, a XVII. század végén.” (FIFAb)

A standardizált szabályok csak lassan, a XIX. század elején nyertek teret, amikor a futball kezdett népszerű sportággá válni a brit közoktatási intézményekben. A különböző iskolák mindazonáltal eltérő szabályokat alkalmaztak, egyesek a keményebb, nyílt játékot kedvelték, amely a labda kézben vitelét is megengedték, míg mások a kisebb fizikai erő igénylő változatot részesítették előnyben, s ezért tiltották a kézzel érintést. A helyzet 1863-ban változott meg, amikor több iskola, a *Cambridge-i Egyetemmel* az élén, formálisan is elfogadott egy szabálygyűjteményt, amely tiltotta az „erőszakos” játékot, és a kéz használatát a labda továbbításában. Ekkor alakult meg a *Futball Szövetség* (*Football Association*, FA), teljessé téve a a futball és a rugby szétválását.

Az FA-nak 1872-ben már ötven klub volt tagja. Megrendezték az első futballbajnokságot – *FA Cup* néven –, majd Anglia és Skócia között az első nemzetközi mérkőzésre is sor került. Ezt követően labdarúgó szövetségek alakultak Skóciában, Walesben és Írországbban is. Az FA és a másik három szövetség 1886-ban létrehozta az *International Football Association Board* (IFAB) nevű szervezetet, amely azóta is felelős a szabályok kodifikálásáért. A Brit-szigeteken a futball elterjedése népszerűségének gyors növekedésével járt együtt, aminek legfontosabb jeleként a mérkőzéseken rendszeresen népes tömeg vett részt. Az FA ezután 1885-ben legálissá tette, hogy a játékosokat pénzzel jutalmazzzák, ily módon illesztve be a *félprofizmus* rendszerét a modern játékba (FIFAc).

Nem meglepő, hogy a labdarúgás lassan kiterjesztette politikai, kulturális és társadalmi-gazdasági befolyását a Brit-szigeteken túlra is. Futbollszövetségek alakultak egymás után Hollandiában, Dániában (1889), Új-Zélandon (1891), Argentínában (1893), Chilében (1895), Svájcban, Belgiumban (1895), Olaszországban (1898), Németországban, Uruguayban (1990) és Magyarországon (1901) is.

1904 májusában, Párizsban, hét alapító szövetség¹ részvételével megalakult a *Nemzetközi Labdarúgó Szövetség* (FIFA). A FIFA elfogadta az FA által kialakított „játékszabályokat”, azzal a megfontolással, hogy „ellenőrizni tudja az angol klubok által külföldön játszott mérkőzéseket.” (Young, 1957) A következő húsz évben a Szövetség igen gyorsan növekedett, noha elsősorban a gyarmattartó európai centrumországok csatlakoztak hozzá.² A FIFA-hoz 1936-ban 39 tagszövetség tartozott: tagja volt lényegében az összes európai ország, s rajtuk kívül a függetlenségüket már hosszú ideje kivívott dél-amerikai államok is. A játék nemzetközi elterjedése a FIFA-t arra ösztönözte, hogy 1913-ban csatlakozzon az IFAB-hoz. Ettől az időponttól kezdve – hangsúlyozva mintegy a sportág születése kori történelmi hagyományok brit gyökerét is –, az IFAB-ot a FIFA négy tagszövetsége, az angol, a skót, a walesi és az ír szövetség küldöttei alkotják (FIFAc).

A későbbi évtizedekben a FIFA-hoz már nem csupán európai szövetségek csatlakoztak: 1950-ben 86 nemzeti labdarúgó föderáció létezett, amelyek felét immár Európa határain kívül alapították. 1975-ben – a két kontinensen vívott sikeres függetlenségi harcok nyomán – a 139 tagszövetségből 35 afrikai és 33 ázsiai volt.

Ebben a korszakban a tagszövetségek hat kontinentális konföderációba tömörültek: *Európai Labdarúgó-szövetség* (*Union of European Football Associations*, UEFA); *Dél-amerikai Labdarúgó-szövetség* (*South American Football Confederation*, CONMEBOL); *Észak- és Közép-amerikai, Karibi Labdarúgó-szövetségek Konföderációja* (*Confederation of North, Central American and Caribbean Association Football*, CONCACAF); *Afrikai Labdarúgó-szövetség* (*Confederation of African Football*, CAF); az *Ázsiai Labdarúgó-szövetség* (*Asian Football Confederation*, AFC) és *Óceániai Labdarúgó-szövetség* (*Oceania Football Confederation*, OFC). A FIFA növekedése ezután is folytatódott, s így 1990-ben már 167 tagot számlált; az „újonnan érkezettek” elsősorban afrikai, ázsiai és óceániai államok voltak.

A Szovjetunió és más kelet-európai szövetségi államok (Jugoszlávia, Csehszlovákia) felbomlásával újabb huszonöt tagállam csatlakozott a FIFA-hoz, ezúttal Európából és Ázsiából. De új tagok nyertek felvételt Észak- és Közép-Amerikából, valamint Afrikából is. Napjainkra a FIFA 208 nemzeti futbolls szövetséget tömörít (FIFAd).

A XX. század első felében a labdarúgást, a pályán és a pályán kívül egyaránt, Nagy-Britanniában, Dél-Amerikában és az európai kontinensen amatőr és félamatőr egyesületek uralták. Argentínában a legelső futballklubok közül néhányat anarchisták és szocialisták alapítottak és vezettek, mint az 1906-ban alapított *Chacarita Juniors* nevű egyesületet, amelyet „Buenos Aires Chacarita kerületében hoztak létre egy anarchista könyvesboltban.” A klub hozzáállásának a futballhoz egyszerre volt politikai és társadalmi motivációja. A Chacarita Juniors számára a labdarúgás „szocialista játék volt [...], ahol mindenki együtt játszik, hogy a labdát a hálóbba juttassa: ez maga a győzelem, a forradalom [...]. A futballban mindenki megtanul szolidárisan cselekedni.” Ha a csapat a tornákon bevételhez is jutott, „minden pénzjutalmat az iskolai képzésre fordítottak, ami arra volt hivatott, hogy sportra nevelje a gyermekeket.” (Trigona 2006)

A labdarúgás világában a játékosok, a szervezők és az edzők egyaránt önkéntesek vagy részmunkaidős alkalmazottak voltak. A XX. század elején igen kevés profitorientált magánvállalkozás létezett a világon, s a legnépszerűbb csapatok mérkőzéseit vagy a nemzetközi találkozókat kósrádiók közvetítették. A támogatás és a népszerűség a klubok és a nemzeti (válogatott) csapatok kiváltsága volt, bár az utóbbiakra egyre nagyobb figyelem irányult, köszönhetően az 1930-ban, Uruguayban megrendezett első *labdarúgó világbajnokságnak*. Ezen tizenhárom ország vett részt mintegy 50 000 néző előtt (FIFAE); a mérkőzéseket reklámfeliratok és -táblák nélkül rendezték meg.

Látva a sportág szakadatlanul növekvő vonzerejét – mind földrajzi, mind szervezeti értelemben –, továbbá a nézők elsöprő lelkesedését, heves viták bontakoztak ki a sportolók és a szervezők professzionális státuszáról. A FIFA és a négy brit szövetség forró hangulatú tárgyalásokat folytatott e kérdésről. Mindazonáltal, a XX. század első felében „az elv inkább az volt, hogy csapatot építsenek, s nem az, hogy sztárokat vásároljanak össze.” A hasznot visszaforgatták a sportágba, s így az nem egyéni meggazdagodást szolgált (Young, 1957).

A kapitalizmus globális elterjedése és behatolása a nemzetgazdaságokba (amelyek a megelőző korszakokban inkább belső természetűek voltak és meglehetősen zártak voltak) – a régi európai központú gyarmatbirodalmak felbomlásával párhuzamosan és az új, frissen függetlenné vált országok felemelkedésével Afrikában és Ázsiában – alaposan megváltoztatta a helyzetet. A multinacionális cégek – együttműködésben a vállalatok iránt pozitívan elfogult pénzügyi szervezetekkel, mint a *Nemzetközi Valutaalap* vagy a *Világbank* – arra törekedtek, hogy az akadályokat és megkötéseket – amelyeket a politikai, gazdasági és szociokulturális szereplők állítottak eléjük – *kijátsszák*; e törekvésükben a sport megfelelő terepnek tűnt. A má-

sodik világháború után, az országokon belül és nemzetközi szinten egyaránt uralomra jutott verseny-, és szabadpiaci szemlélet a sport világába is befészkelte magát.

Lassan, de biztosan a sport is a tőkés rendszer elemévé vált. A multinacionális cégek tőkéje megkezdte „a behatolást, a térfoglalást [...] a nagyobb népszerűséggel bíró sportágakba, újabb haszonforrások keresése érdekében.” Ehhez az utat a média mutatta – a televíziós társaságokkal az élén (Hargreaves, 2002). Mindez elősegítette a sportolók, az edzők, illetve a klubok és az országos szövetségek szervezeti és irányító infrastruktúrájának hivatásossá válását. Együttal a márkák és a cégek növekvő láthatósága, reflektorfénybe kerülése sokkal több pénzt vonzott az immár kereskedelmivé vált szektorba.

A futball világában idegenként mozgó multinacionális társaságok egyre nagyobb befolyásra tettek szert e sportág szimbolikus jelentésű tartalmainak meghatározásában, a »futball-csillagok« és a sztárklubok megnevezésében. (Armstrong & Giulianotti, 2001)

Nem kellett hosszú idő ahhoz, hogy a nemzeti és nemzetközi szövetségek (köztük a FIFA) vezetői, delegátusai értékelní kezdjék az elüzletiesedésből és a kormányok támogatásából származó intézményi és anyagi „előnyöket”. „Hozzászoktak az üzleti szférából és a kormányoktól érkező pressziókhöz [és érdekekhez] is, amelyekkel kölcsönösen jövedelmező szövetségeket hoztak létre.” (Hargreaves, 2002) Ahogy Andrew Jennings (2010a) megjegyzi:

A sport, de különösen minden sport közül a legnépszerűbb, a labdarúgás, fontos eszközzé vált az új, globális piacok létrehozásában és a különböző, olykor ennek ellenálló nemzeti identitások befolyásolásában. A lehető legversenyelvűbb, »univerzális« sport koncepciója, amelyet a fejlett tőkés országok is támogattak, egyre inkább teret nyert, hogy ezáltal globális szinten semlegesítsék a kulturális és szabályozásbeli határokat. A kereskedelem integrálta a meglévő sportszervezeteket és termékeiket [...], megkaparintva legitimitásuk egy darabkáját.

Ebből a közeledésből, ami választási és arculati szempontból is igazi jótéteménynek tűnt számukra, a politikusok is hasznot húztak. Ilyenformán, míg régebben a futball elsősorban a munkásosztályhoz kötődött, most lassan magához vonzotta a politikusokat, a középosztálybeli nézőket és az egyre inkább *elitista szemléletű* labdarúgó-vezetőket (Cronin és Mayall, 2001). A FIFA – mint a globalizált labdarúgás töretlenül emelkedő vezércsillaga – ezen átalakulási folyamat centrumában találta magát.

Folyamatosan fejleszteni a labdarúgást, elterjeszteni az egész világon, de úgy, hogy számításba vesszük egyesítő, nevelési, kulturális és humanitárius értékeit. [...] A FIFA-nak különleges felelőssége van abban, hogy őrködjön a futball integritása és hírneve felett az egész világon. A FIFA tehát arra törekszik, hogy megőrizze a róla kialakított képet, és ezáltal megvédje a labdarúgás imázsát is minden olyan immorális módszer vagy gyakorlat által okozott hátránytól és veszélytől, amely ellentmond a futball erkölcsének. A labdarúgás irányítói elkötelezettek abban a tekintetben, hogy funkciójuk gyakorlásához megfelelő erkölcsökkel bírjanak. Elkötelezettek aziránt, hogy feddhetetlenek legyenek, különösen ami hitelességüket és integritásukat illeti. A labdarúgás vezetői nem élhetnek vissza funkciójukkal, főként, ha abból egyéni hasznot vagy bármiféle pénzben mérhető előnyt lehet szerezni. (FIFA, 2009g)

Amikor 1904-ben a FIFA megalakult, elképzelhetetlen volt, hogy száz évvel később a labdarúgás világa felett uralkodjon. Akkoriban senki sem látta előre a futball népszerűségének elképesztő ütemű növekedését, vagy a sport „fejlődési modelljének” evolúcióját. 1928-as kongresszusán a FIFA fő céljai a következők voltak: (i) formába önteni a „játékszabályokat”, és alkalmazni minden klubra és minden mérkőzésre; (ii) megszervezni az olimpiai játékok labdarúgó-tornáját „amatőr futball világbajnokság” elnevezéssel, és felügyelni, hogy e tornát a „FIFA által megállapított szabályok szerint” rendezzék meg (FIFAh).

Az olimpiai labdarúgó-tornák viszonylagos sikerei, a FIFA növekvő alkalmassága, hogy a „játékszabályok” elsődleges őre és terjesztője legyen, a szövetséget arra ösztönözte, hogy saját nemzetek közötti világtornát szervezzon: ez vezetett el oda, hogy 1930-ban Uruguayban, a FIFA égisze alatt, megrendezzék az első labdarúgó-világbajnokságot. Ilyenformán egy nemzetközi szervezet önmaga számára sajátította ki az egyetlen olyan sporteseményt (az olimpiai játékok kivételével), amelyben nemzeti futballválogatottak játszanak egymással.

Ezen esemény alkalmával, amely a FIFA és a későbbi világbajnokságok számára is modellé vált, az uruguayi kormány (amely éppen az ország függetlenségének századik évfordulóját ünnepelte) magára vállalta a résztvevők utazási és szállásköltségeit, s a megrendezésből származó profiton osztozott a FIFA-val. Hivatalos források híján nem tudjuk megítélni, hogy az esemény pénzügyileg is sikeres volt-e, mindenestre úgy tűnik: a FIFA már ekkor is jó egészséggnek örvendett... A szövetség – és korlátozott létszámú személyzete – két évvel később állandó székhelyre tett szert a svájci Zürich városában. Háttér fordított az 1932-es olimpiai játékoknak (a vita a játékosok amatőr státuszáról

folyt), majd 1934-ben Olaszországban megrendezte második világbajnokságát, ahol tizenhat ország válogatottja vett részt. Ezzel a *világbajnokság* vált a FIFA léte legfontosabb céljává, egyszersmind legfőbb bevételi forrásává is.

A FIFA szervezeti modelljének, nemzetközi szerepének, társadalmi és politikai befolyásának terjedése az elkövetkező évtizedekben a négy évenként (kivéve a második világháború miatt, az 1942-es és az 1946-os esztendő) sorra kerülő világbajnokságok hatékony előtérbe állításának volt köszönhető. A nagy, magánkézben levő klubok és sztárjátékosai (többségük a mai napig Európában lelhető fel) tették lehetővé, hogy a szövetség reklámokból jelentős haszonra tegyen szert. Jóllehet a FIFA nemzetközi szinten szigorúan ellenőrzése alatt tartja a játék adminisztratív és pénzügyi feltételeit, sem maga a szervezet, sem partnerei nem hitték volna, hogy az általa megrendezett tornák ilyen korlátlan lehetőséghez juttatják.

A FIFA kapcsolata a nemzetközi vállalatokkal az 1974-es kongresszuson erősödött meg. A Szövetség elnökei megalakulása óta európaiak voltak (egy kivétellel angolok vagy franciák). A poszt betöltője ekkor az angol Sir Stanley Rous volt, aki jó eséllyel pályázott újabb mandátumra. Kihívója a brazil João Havelange, korábbi sztársportoló volt, hazájában köztisztviselő, a Nemzetközi Olimpiai Bizottság tagja. Rous és társai nem számoltak azzal, hogy a színpalak mögött Horst Dassler (az *Adidas* vezérgazdátja) valódi „puccsra” készül, hogy a saját emberének kinézett Havelange-t választassa meg.

Vetélytársaival ellentétben, Dassler azonnal fölismerte, hogy hatalmas összegekre tehet szert, ha megállapodik a nemzeti sportszövetségekkel arról, hogy csapataik és sztárjaik az Adidas márka felszerelésében versenyezzenek. Bár a világbajnokságok és más sportesemények már addig is példátlan média-megjelenést biztosítottak, e megállapodás az Adidasnak olyan pódiumot kínált, amely hatalmas profitot ígért. A megállapodáshoz, természetesen, Dasslernek szüksége volt arra, hogy terveit a szövetségek magas rangú vezetőit is megnyerje. „Hogyan lehetne ezt biztosabban elérni, mint úgy, hogy megfelelő személyeket emelünk hatalomba?” (Jennings, 2006) Andrew Jennings, az ismert oknyomozó sportújságíró, részletesen leírja a FIFA 1974-es kongresszusát, és bemutatja, hogy Rous váratlan legyőzése Havelange által közvetlenül annak volt köszönhető, hogy Dassler a FIFA egyes kiszemelt delegáltjainak pénzügyi támogatást folyósított (Jennings, 2006, 2008, 2010a).

A *kenőpénzek* rendszere mindkét fél számára majdhogynem magától értetődő volt. Drassler és társai: a brit Patrick Nally, a sportmarketing egyik királya, valamint a francia vállalkozó, André Guelfi, *International Sport et Loisirs* (ISL) néven új céget alapítottak. Senki sem lepődött meg ezután, hogy a FIFA új elnökének sikerült elérnie, hogy a szövetség az ISL-nek juttassa a világbajnokságok közvetítésének kizárólagos kereskedelmi jogait. Az ISL-nek rövid idő alatt sikerült ugyanezt elérnie

az olimpiai játékok és az atlétikai világbajnokságok esetében is. Az ISL meggyőzte a Coca-Colát is, hogy hatalmas „belépési díj” ellenében szponzorálja ezen eseményeket, ami felkeltette más nagyvállalatok érdeklődését is. A futball nagyléptékű privatizációja egycsapásra kész tényné vált (Jennings, 2006, 2008, 2010a).

A FIFA ISL általi meghódításában a kulcsmozzanat a versenyek közvetítési jogainak megkaparintása volt – noha ez még egy kis időt igénybe vett. A kilencvenes évek közepéig a FIFA „a világbajnokságok televíziós jogait a közszolgáltató csatornák egyik világméretű konzorciumnának adta el; a tárgyalásokat a *Rádiók és Televíziók Európai Uniója* (UER) nevű szervezet bonyolította le.” Az ISL azonban az Egyesült Államokban megrendezett 1994-es torna után megvizsgálta a szerződéseket, s arra a következtetésre jutott, hogy a televíziós társaságok hihetetlen profitra tesznek szert azzal, hogy „alacsony áron vásárolják meg az események közvetítési jogait, majd a reklámokat drága pénzért értékesítik.”

Az ISL számára kézenfekvő megoldásnak tűnt, hogy a FIFA-nál elérje a közszolgáltatókkal kötött szerződések felbontását, a jogokat pedig magántársaságoknak adják el, immár jóval magasabb áron. Végül pontosan ez történt (Jennings, 2006). Ez valódi aranybányának bizonyult – kivéve a televíziónézők érdekeit. Azért ugyanis, hogy a tévé- és rádióhallgatók hatalmas többsége – legalábbis azok, akiknek volt hozzáférésük a közszolgálati csatornákhöz – a világon mindenhol figyelemmel követhesse a FIFA égisze alatt lebonyolított mérkőzéseket, a közszolgáltató csatornák ezentúl a magáncsatornáktól voltak kénytelenek megvásárolni a jogokat, természetesen igen magas áron.

A jogok magánosítása érdekében a FIFA-nak saját struktúráját és menedzsmentjét is hozzá kellett illesztenie az új helyzethez. A kormányok által a hetvenes évek végétől alkalmazott neoliberális modell, azaz a „privatizáció és korporatizáció” (*privatisation–corporatisation*) keveréke a FIFA számára is megfelelt arra, hogy belső szervezeti szabályait átalakítsa: a cél az volt, hogy a szervezet olyan társasággá váljon, ahol a fontos döntések – a politikai kérdések és a „jogok” – egyazon elit kezében vannak. A szervezet alapszabálya ezentúl előírta, hogy „a FIFA tagjai és tagszervezetei kizárólagos tulajdonosai minden olyan jognak, amely a saját területükön játszott mérkőzésekből és egyéb eseményekből származik. E jogok részét képezik a vagyoni jogok, az audiovizuális rögzítés, az újra-lejátszás és közzététel jogai, a multimédiás jogok, a marketing- és promóciós jogok, mint ahogy az olyan szellemi tulajdonjogok is, mint a márkajogok és a szerzői jogok.” (FIFAf)

A FIFA-nál a legmagasabb döntéshozó szerv a *Végrehajtó Bizottság*, amely kizárólag tagjainak és legfontosabb irányítóinak tartozik számadással. A bizottság huszonnégy tagból áll: tagja a kongresszuson választott *elnök*; a nyolc *alelnök* (minden konföderációból egy-egy, illetve az UEFA-ból kettő és a négy brit szövetség egyikének vezetője),

illetve tizenöt tag (kettő a CONCACAF és a CONMEBOL, három a CAF és az AFC, illetve öt az UEFA képviselőjében)⁴.

A végrehajtó bizottsági tagság az egyetlen lehetőség a FIFA fegyelmi és etikai kódexének befolyásolására vagy pénzügyeinek ellenőrzésére. Ezen túl, a tagszervezetek és a konföderációk nevében fellépő VB kizárólagos hatalommal rendelkezik: „Megállapítja e jogok kiaknázásának módjait és gyakorlásuk területeit, s ennek érdekében különleges határozatokat hozhat. A Végrehajtó Bizottság szabadon dönthet a jogok kizárólagos vagy másokkal közös használatáról, illetve használat jogát delegálhatja más felekre is.” (FIFAF)

A vállalkozás privatizációjának és monopolizálásának „örögi köre” ezennel bezárult. A FIFA irányító elitje (legfelső, végrehajtó bizottsági szinten és a konföderációk vagy a nemzeti tagszövetségek szintjén) egyedül képviseli a futball „demokratikusan hozott” döntéseit, miközben saját érdekei mentén cselekszik. A futball áruba bocsátása nyomán, amit ők maguk hajtottak végre, hatalmuk szoros kapcsolatban áll a multinacionális vállalatokkal kötött exkluzív partneri megállapodásokkal, amelyekből jövedelmük legnagyobb részét szerzik.

Aligha meglepő, hogy a FIFA ezen „új modellje” elősegítette a *korruptió* elharapózását. A neoliberais kapitalizmus évtizedeiben számos alkalommal megmutatkozott, hogy a privatizáció nem mehet végbe – vagy legalábbis nem bizonyulhat tartósnak – a korruptió valamilyen formája nélkül, amely a rendszer kerekeit mintegy „megolajozza”. Az egyik oldalon a sport olyan tőkés vállalkozói, mint Dassler és az ISL, „támogatták”, hogy a FIFA-ban hatalmi posztokra emeljék és ott is tartsák embereiket. A másik oldalon a haszonélvezők is tették a dolgukat, amikor „az érintett vállalkozásoknak adták el a logók, sportágak, sportolói sikerek áruba bocsátásának jogait”; mindeközben pedig a médiatársaságok és a pénzügyi szféra nagyvállalkozói a két oldal exkluzív „ partnereivé ” váltak. (Jennings, 2006)

Mindez igen jövedelmező receptnek bizonyult minden érintett, vagy legalábbis azok számára, akik részesedtek a tortából. Mint Jennings írja (2010a):

Azokat a féléllásban dolgozó vezetőket, akiknek a sporton kívül is volt jövedelmi forrásuk, olyanok váltották fel, akik már teljes munkaidőben dolgoztak az »árusítható jogok« új koncepcióján. A közvetítők – a marketingügynökségek – titokban tisztára mossák a kenőpénzeket, és a sport világot a globális márkák szükségleteihez kötik. Az ISL ilyen közvetítő szervezet volt, két irányban is: a sportot elfogadható formába hozta a kapitalizmus számára, a kenőpénzeket pedig eljuttatta azokhoz, akik a szerződéseket aláírták. Tulajdonképpen semmi törvénytelen nem történt. Minden átkerült egy olyan, a média számára kevésbé ismert világba, amely nagyon csekély szabályozással működik, miközben a profit realizálását célzó el-

tökélttség nem ismer korlátokat. A haszon nem is mindig mérhető dollárban; a befolyás – a hegemonia – gyakran ugyanolyan fontos. A kulturális dominancia elősegíti a tőkés célok érvényesülését.

Midőn Havelange az 1990-es évek végén elérte a nyugdíjas kort, a FIFA már olyan mindenható, nemzetek feletti labdarúgó-szervezetté vált, amely egy rendszerszerű korrupciós hálózatra hasonlított.⁵ A FIFA rendkívül rossz híre és a szervezeten belüli változás szükségessége vezetett ahhoz a gyilkos harchoz, amely az 1998-as kongresszuson zajlott le az elnöki posztért: az egyik oldalon a reformernek tartott jelölt, Lennart Johansson (az UEFA delegáltja) állt, míg a másikon az a Joseph („Sepp”) Blatter (a FIFA főtitkára), aki szorosan együttműködve dolgozott Havelange-zsal és a Dassler-féle ISL-lel. Rácáfolva a vára-kozásokra, amelyek Johanssont tartották esélyesebbnek – elsősorban a CAF majdnem egyhangú támogatása miatt, amit már a kongresszus előtt beharangoztak –, a szavazásból végül, az „elnöki” voksok összeháborítása után, Blatter került ki győztesen.

A Blatter és a FIFA által sokáig titkolt igazság csak évekkel később derült ki. A somáliai labdarúgó szövetség „elnöke”, Farah Addo, a *Daily Mail*-nek bevallotta (amit a *Sydney Morning Herald* idézett 2009. október 18-án): „A CAF-on belül úgy döntöttünk, hogy mind az ötvenegy voksunkat Lennart Johanssonnak adjuk. Az egyik Öböl-állambeli somáliai nagykövet azonban felhívott telefonon, s közölte: »Van egy barátom, akit Ön is ismer, s aki kész 100 000 dollárt adni azért, ha megváltoztatja szavazatát. A felét készpénzben, a másik felét sportfelszerelésekben«. Választhattam, hogy a pénzt közvetlenül nekem küldi el, vagy magam megyek el érte az Öböl-államba. [...] A szavazás előtti éjszakán a párizsi Le Méridien hotelban az emberek sorban álltak, hogy átvegyék »borítékjukat«. Egyesek közülük elmondták, hogy 5000 dollárt kaptak a szavazás előtt, s még ötezet a következő napon, Blatter győzelme után.”

Blatter lefizetett megválasztása biztosította a *status quo ante* fennmaradását. A pénz megállás nélkül folyt, Blatter pedig elődjénél is kevésbé törekedett bármilyen átláthatóságra. Nem volt semmilyen rendszeresen vezetett nyilvántartás a szövetség magas rangú tisztviselőinek javadalmazásáról. Blatter sosem volt hajlandó elárulni, mennyi a fizetése. Bár a FIFA tisztviselőit számtalanszor kapcsolatba hozták különböző jegyértékesítési botrányokkal, ezek mindannyiszor kivizsgálatlanok maradtak, csakúgy, mint a FIFA vezetőinek gengszterekhez és profi bűnözőkhöz fűződő kapcsolatai is.⁶

Minden ügyet sikerült eltussolni a FIFA „autonómiájára való kényelmes hivatkozással, amit a szervezetre éppúgy alkalmaztak, mint magára a labdarúgásra. Ezt az érvet „legtöbbször a kormányok többsége is elfogadta.” Másként fogalmazva: a FIFA szent és sérthetetlen magán, korporatista és független státusza nevében, a szövetség mentesült

mindenféle törvény, szankció és demokratikus ellenőrzés hatálya alól. (Jennings, 2009, 2010a, 2010b) Ennek ellenére, 2008 márciusában, egy svájci tárgyalóteremben nyilvánosságra került, hogy az ISL több mint százmillió dollárnyi kenőpénzt juttatott különböző sport-világszövetségek meg nem nevezett vezetőinek. A meghallgatás idején Jean-Marie Weber, az ISL korábbi vezetője, kereken visszautasította, hogy megnevezze a FIFA érintett tisztségviselőit, kijelentve, hogy „ezek a kifizetések bizalmas természetűek voltak, és ő köteles tiszteletben tartani titkosságukat.” (Jennings, 2008, 2010a)

Alacsonyabb szinten az *Ausztrál Labdarúgó-szövetség (Football Federation of Australia, FFA)* is – amely megpróbált helyet biztosítani Ausztráliának a soron következő világbajnokságon – beszennyeződött, amikor kiderült, hogy „a FIFA végrehajtó bizottságában ülő tagok feleségeinek” igazgyöngy-nyakláncokat ajándékoztak, „születésnap ajándékként pedig ingyenes ausztráliai utazásban részesítették a bizottság egyik tagját”, illetve finanszírozták „egy futballcsapat elutazását Ciprusra, ami a FIFA alelnökéhez, Jack Warnerhez volt köthető.” A FIFA azzal védte meg ezeket a cselekményeket, hogy „jelképes értékű ajándékok” adományozása „létező gyakorlat.” (*Star*, 2010 július 1.)

Ami mindebben igazán meglepő, az az, hogy az említett ügyekben igen kevés magas rangú funkcionáriust vontak felelősségre. A FIFA irányítói azokhoz a multinacionális cégvezetőkhez hasonlítanak, akik maguk szavazzák meg saját, titokban tartott fizetésüket, szociális juttatásaikat, s akik mindig visszautasítják, hogy bármikor korrupciós eszközökhöz nyúltak volna bizonyos szerződések érdekében, miközben mindent megtesznek, hogy a lehető legtöbb közpénzre tegyék rá a kezüket magánvállalkozások támogatása és saját luxus életvitelük finanszírozása céljából. Egyébként azt, hogy a FIFA-nak sikerült kiszélesítenie a személyes és intézményes felhalmozás rendszerét, az államok, választott képviselők és vezetők elfogadták, sőt, dícsérték és támogatták.

A 2010-es világbajnokság – avagy Dél-Afrika megzsarolása

„A kormány nevében kötelezettséget vállalunk arra, hogy minden kért garanciát és szükséges forrást megadunk annak érdekében, hogy egyértelművé tegyük: a FIFA végrehajtó bizottsága számára biztosítani fogjuk e sikeres, nagy presztízsű nemzetközi esemény 2010-es afrikai állomásának lebonyolítását” – jelentette ki Thabo Mbek, Dél-Afrika korabeli elnöke. „Bevételeink ötven százalékkal nőttek 2006 és 2010, azaz a németországi és a dél-afrikai világbajnokság között” – mondta 2010-ben Jérôme Valcke, a FIFA főtitkára.

A 2010-es világbajnokság megrendezéséért folytatott kampányban Nelson Mandela és más dél-afrikai vezetők körbejárták a világot, meghajoltak a FIFA minden szeszélye előtt, amelyről egyébiránt a legnagyobb

dicséret hangján szóltak. Amikor végül Dél-Afrika megkapta a rendezés jogát, Mandela könnyek között – talán kissé elhamarkodottan – kijelentette, hogy „a FIFA olyan fontos intézménynek bizonyult, amely képes jó döntések meghozatalára. [...] Dél-Afrika olyan tornát fog rendezni, amely felülmúlja az Önök reményeit, [és] dicsőséget hoz sportuknak”.

A dél-afrikai labdarúgás nagy sztárjai, Irwin Khoza és Danny Jordaan⁷ mindezt avval koronázták meg, hogy nyílt levélben kifejtették: „a FIFA által javasolt tervek olyan lehetőséget jelentenek, ami semmiféle kockázattal nem jár. [...] Dél-Afrikának ítélni a 2010-es világbajnokságot a legnagyobb ajándék lenne országunk és kontinensünk népének.” Sepp Blatter és társai tenyerüket dörzsölhették, arra gondolva, mekkora pénzügyi és politikai haszonnal fog járni az Afrikában megrendezett első világbajnokság. A FIFA felhalmozási modellje egyre magasabb sebességbe kapcsol.

Blatter és a FIFA számára a legfontosabb az volt, hogy a dél-afrikai kormány fogadja el a világbajnokság megrendezésének feltételéül szabott *tizenhét szerződéses garanciát*. Ezek a végrehajtó bizottság által megszabott garanciák jelentik azokat a jogi, pénzügyi, szervezeti és infrastrukturális alapokat, amelyek alapján a világbajnokságokat rendezik és lebonyolítják. Többek között a FIFA-nak kell felügyelnie, hogy a fogadó állam a szövetség minden „kizárólagos jogát” legálisnak és magára nézve kötelező érvényűnek ismerje el; hogy saját és partnerei kereskedelmi tevékenysége kedvező pénzügyi státuszban és elbáránsban részesüljön; hogy minden infrastrukturális kiadást a rendező állam viseljen; hogy a FIFA-t a vendéglátó kormány kockázatok vagy reklamációk esetén kárpótolja; végezetül pedig, hogy az országban a szervezet vezetőit államfőknek kijáró bánásmódban részesítsék⁸.

A dél-afrikai kormány a FIFA minden feltételét tárgyalás nélkül elfogadta (s ebbe az is beletartozott, hogy ha kellett, megváltoztatta az ország törvényeit, vagy éppen új törvényeket alkotott), miközben nem kérdőjelezte meg a FIFA ama követelését sem, hogy a megállapodást „bizalmasnak” minősítse. A pretoriai kormány elképzelése szerint, az effajta hozzáállás nem volt más, mint a szervezet eljárási logikájának érvényesítése: „a garanciák arra szolgának, hogy a FIFA – és vele a nemzetközi labdarúgó közösség – bizonyos lehessen abban, hogy a torna sikeres lesz.” (SA 2010 FIFA World Cup, 2010)

A dél-afrikai lakosságnak semmilyen információja sem volt arról, hogy mit tartalmaznak a FIFA és a dél-afrikai kormány közötti megállapodások, különös tekintettel a következő pontokra:

(A kormányzat) feltétel nélkül elismeri [...] a FIFA jogi és gazdasági tulajdonjogát az összes közvetítési jog, a márkák és egyéb szellemi tulajdonjogok felett [...], külön törvényeket hoz az illegális marketing megfékezésére [...], és a FIFA rendelkezésére bocsátja az illetékes szervek, úgymint a rendőrség és a vámhivatal tiszt-

ségviselőinek közreműködését a kereskedelmi és közvetítési jogok védelmében; reptéri, vasúti és közúthálózatot biztosít a hatékony közlekedés érdekében; Ellenőrzi, hogy semmilyen törvényi korlátozás vagy tiltás ne érintse a 2010-es világbajnoksághoz kötődő kereskedelmi termékek árusítását vagy terjesztését. (Uo.)

Kártalanítja, megvédi és minden olyan eljárástól, reklamációtól és az ezekhez köthető költségektől mentesíti a FIFA-t, amelyek azt mások részéről érhetik vagy fenyegethetik. [...] Felhasználói számára térítésmentes kommunikációs infrastruktúrát biztosít [...], amely megfelel a FIFA különleges igényeinek, amiket az időről-időre módosíthat; [...] Mentesíti a FIFA-t, annak leányvállalatait, delegációját és a külföldi közvetítőket minden adótól és egyéb járulékoktól. [...] Ezeket a személyeket/szervezeteket úgy kell kezelni, mint akik/ amelyek mentesek mindenféle adótól. [...] Ha a helyi törvények ezt előírják, akkor munkavállalási engedélyt ad a FIFA delegációja számára, média- és kereskedelmi partnereinek és a közvetítési jogok tulajdonosainak. [...] Ha a munkavállalást érintő szabályok e személyek feladatának gyakorlását korlátoznák, akkor ezeket a szabályokat az ott tartózkodásuk idejére fel kell függeszteni.

[...]

Minden deviza szabad kivitele és behozatala az országból és az országba, valamint korlátlan átválthatóságuk amerikai dollárra, euróra vagy svájci frankra. [...] Olyan törvények elfogadása, amelyek előírják, hogy a FIFA delegációjának, a FIFA kereskedelmi partnerei képviselőinek, a külföldi közvetítőknél és az akkreditált médiának fenntartott szállodai férőhelyek árai 2010. január elsejétől be legyenek fagyasztva [...], s ezen árak a FIFA delegációi számára 20 százalékkal mérséklődjenek a befagyasztott árakhoz képest is [...], minimálisan előírt tartózkodás nélkül.

A szervezők „szűk körének” képviselőin kívül senkinek sem volt tudomása arról, hogy a költségeket már 2003-ban mintegy 2,3 milliárd randra becsülték, amit Dél-Afrikának kellett állnia a FIFA-világbajnokság megrendezéséért cserébe. A torna végén, 2010 júliusában, a végső számítások szerint, ez az összeg 40 milliárd randra rúgott, amely 1700 százalékos növekedést jelentett (*Business Report*, 2010 július 12.). E hatalmas növekményhez járultak Blatter igényei a közpénzek felszabadítására, hogy meg tudjanak felelni a FIFA elvárásainak. Utóbbiak közé tartozott egy új stadion felépítése a *Table Mountain* való kilátással, Fokváros előkelő negyedében (eredetileg *Athlone* munkásnegyedében újjítottak volna fel egy régebbi létesítményt), illetve a már létező stadionok és edzőközpontok modernizációja, ami méregdrága anyagok importját tette szükségessé.

A kormány által nyújtott garanciákon kívül, a FIFA minden olyan stadiontulajdonosra és városra, ahol mérkőzéseket rendeztek ún. „sta-

dionokra vonatkozó megállapodásokat”, illetve „vendéglátó városokkal kötött szerződéseket” is rákényszerített (ezeket szintén titkos záradékok óvták az avatatlan szemektől). 2006-ban, egy zárt ajtók mögött megtartott parlamenti tájékoztató ülésen, a helyi kormány végrehajtó osztályának vezetője, Dr. PJ Bower a képviselőknek kijelentette: valamennyi városnak alá kell írnia a FIFA által összeállított megállapodásokat („akár tetszik, akár nem”), s „e megállapodások legtöbb pontját kétértelműen fogalmazták meg.” (*Parlamenti ellenőrző csoport*, 2016. június 6.)

A szerződések adta lehetőségeket kihasználva, a FIFA a kilenc fogadó városra pótlólagos kiadásokat kényszerített a stadionokkal és az edzőközpontokkal kapcsolatban (e költségek nagy részét végül a szövetségi kormány állta az önkormányzatoknak juttatott szubvenciók révén), de különleges és igen költséges orvosi szolgáltatásokra, stadionok egyoldalú bérlésére, mindenféle kockázat esetén teljes kártérítésre, hivatalos „szurkolói övezetek” kialakítására, a városok meghatározott sémák szerinti díszítésére és „a városokon belül a FIFA marketing-előírásának megfelelő munkákra” is igényt tartott. (SA 2010 FIFA World Cup, 2010). Jóllehet „a stadionokra vonatkozó megállapodásokat” titok övezte, a johannesburgi *Soccer City Stadium* példája jól mutatja, hogy míg a jegyeladásból származó bevétel nagy része a FIFA-nak jutott, addig a költségek és a kockázat zömét a helyi önkormányzatoknak kellett magukra vállalniuk. (Rose, 2010)

Mindazonáltal, a FIFA igaz ütőkártyái az önkormányzati rendeletekkel kodifikált „zárt kereskedelmi zónák” voltak. A FIFA ily módon szavatolta szponzorainak és partnereinek (Adidas, Coca-Cola, Sony, Visa, Budweiser és McDonald's), hogy termékeik árusítására és kereskedelmi forgalomba bocsátására kizárólagos jogokat kapjanak. Mindegyik egyéb árusítás, promóció vagy marketing „illegális marketingnek vagy eladásnak” minősült. A dél-afrikai világbajnokság előtt és alatt „illegálist marketing-ellenes teameket” hoztak létre, s a nem hivatalos eladókat kitiltották az „zónákból”, ahonnan a hajléktalanokat is *manu militari* elűzték. (Mcetywa, 2007; Lapper, 2010)

Ezek az intézkedések, amiket a FIFA „licenszével”, a világbajnokság szimbólumával és a nemzetközi szövetség emblémájával ellátott termékek egészítettek ki, további jelentős bevételt képviseltek. A következő profitforrás a világbajnokság legértékesebb termékei, a mérkőzésekre belépést biztosító jegyek eladásából származott. A FIFA – amint évtizedek óta teszi – magának követelte a jegyek eladásának és elosztásának teljes monopóliumát. A rendelkezésre álló 3,7 millió jegy három százalékát – „amelyek a stadionok legjobb helyeire szólnak” – fenntartotta magának (SA 2010 FIFA World Cup, 2010a), további két százalékát pedig ingyen szétosztott. További tíz százaléknyi jegyet saját „sürgős céljaira” tartott fenn, azaz 550 000 jegyet magának utalt ki. Amikor eljött az idő, s döntenie kellett a maradék jegyek elosztásának mikéntjéről, a FIFA-nak gondja volt rá, hogy monopóliuma szigorúbb

legyen, mint bármikor korábban: a jegyek 6 százalékát magának tartotta meg, 18 százalékát kereskedelmi leányvállalatainak és 2 százalékát közvetítő partnereinek adta. (*Grant Thornton*, 2010. április 30.)

A hivatalos intézmények – mint a „FIFA világ bajnokságának jegyelosztó központja” és a „2010 FIFA World Cup Ticketing (Pty) Limited” – árnyékában, a FIFA mindenféle pályázati eljárás nélkül bízta meg a *MATCH Services AG* nevű céget a jegyárúsítás megszervezésével. A FIFA régi hagyományának megfelelően, miszerint szereti a dolgokat „családon belül” elintézni, e vállalat a *Byrom Holdings plc* nevű cég európai leányvállalata volt, amelynek két igazgatója, Jaime és Enrique Byron, szorosan kötődnek Phillipe Blatterhez, a FIFA elnökének unokaöccséhez.

Másrészről Blatter egyik rokona volt az *Infront Sports et Media MG* nevezetű cég, a megbukott ISL utódjának vezetője. Az Infront egy másik leányvállalat, a *Host Broadcasting Services* révén a 2010-es világ bajnokság minden rádiós és televíziós közvetítésének ellenőrzését és irányítását megkaparintotta. Az Infront a legfontosabb részvényese a *MATCH Hospitality AG*-nek is, amely birtokolja a 2010-es és a 2014-es világ bajnoksághoz köthető szállás- és utazási ügyek teljes kontrollját. (Tolsi, 2010; Rose, 2010)

Figyelembe véve a hálózat átláthatatlanságát, ahol mindenki ismer mindenkit, nem véletlen, hogy mindenhol visszhangoztak a jegyelosztást érintő kritikák. Az országon belüli és a nemzetközi jegyeladások a várt szint alatt maradtak, a nézők vagy az internetes rendszerrel voltak elégedetlenek, vagy a jegyeket tartották túl drágának. A kezdőrúgás előtt, de a torna alatt is, a jegyekhez jóval olcsóbban hozzá lehetett jutni, s jegyüzérek lehetett látni minden jegyeladó pont előtt. Igen sok meccset teltházasnak könyveltek el, noha számos hely üresen maradt a csoportmeccsek idején; például a Dél-Afrika és Mexikó között lezajlott nyitómérkőzésen is majdnem tízezer szék üres volt... (*Africa Report*, 2010)

A fentiekén túl, hamar kiderült, hogy különböző dél-afrikai minisztériumok és félállami szervezetek hatalmas összeget (a végső számítások szerint mintegy 110 millió randot) költöttek el – legtöbbször a legdrágább kategóriába tartozó – jegyek vásárlására, illetve luxus szállodai szobákra, egyenként 17 000 rand áron (*Mail & Guardian*, 2010. július 4.) A kisebb hoteleket és a szállásadással foglalkozó magánvállalkozásokat ugyanakkor cserben hagyták, miután 450 000 hotelszobát építettek meg, amiket a világesemény zavartalan lebonyolítása érdekében a Match Hospitality AG kényszerített az országra. (Reid, 2010)

E tények napvilágra kerülése alapján, Andrew Jennings (2010a) a jegyekkel való „kereskedést” úgy írja le, mint „egy földalatti iparágat: az üzerek, közvetítők, hivatalos árusítók különböző szintjei és cégei közti törvényen kívüli tranzakciók labarintusát.” Ez a szervezett zsarolás nem maradhatott volna büntetlen, ha a FIFA nem élvezett volna fokozott védelmet. A FIFA-nak sikerült elérnie, hogy a dél-afrikai kormány

speciális rendőri alakulatokat, bíróságokat (összesen ötvenhatot) és ügyészeket állított munkába, hogy a rendezvény idején mindenféle bűncselekményt megakadályozzanak. Az erődemonstráció főként arra szolgált, hogy bemutassák a közvéleménynek: a kisebb bűnelkövetőket keményen megbüntetik, vagyis a világbajnokság a tengerentúlról érkező látogatók számára „biztonságos lesz”. Egyben elrettentő eszköz is volt bárkivel szemben, aki megpróbálta volna megsérteni a FIFA kereskedelmi jogait. Mindez még magasabb szintre emelkedett, amikor a dél-afrikai kormány a FIFA „rendelkezésére bocsátotta” bíróságait, s amikor Jérôme Valcke, a FIFA főtitkára bejelentette:

Meg fogjuk védeni világbajnokságunkat, s nem számít, hogy mit kell ezért tennünk [...], az én feladatomban éppen ez [...], megvédeni a világbajnokságot és a FIFA-t, s ennek érdekében szükségem van a rendőrségre és az igazságszolgáltatásra [...], mert ennek a világbajnokságnak sikeresnek kell lennie.

Miféle hagyaték és kinek?

A 2010-es dél-afrikai világbajnokság előtti években a dél-afrikai kormány fő érve az esemény megrendezése mellett az volt, hogy a torna meg fogja változtatni az országról kialakult képet, hogy a dél-afrikaiak végre maguk mögött hagyhassák sötét múltjukat, s az így majd hozzájárul az ország tartós fejlődéséhez a dél-afrikai társadalom és a jövő generációk javára. Azt mondták (és ma is azt mondják), hogy e „hagyaték” elősegíti a gazdaság növekedését, a városok és az infrastruktúra fejlődését, a labdarúgás előre lépését, a „nemzet építését” és a „társadalmi kohéziót”.⁹ E propagandaszólamok, amelyek mintha hájjal kengették volna a FIFA amúgy sem szerénységükről híres vezetőinek egóját, egycsapásra vitathatatlan politikai és társadalmi befolyást szereztek nekik. Adódik a kérdés: vajon mire alapozták ezeket a szólamokat?

A 2010-es világbajnokság gazdasági szempontból nem hozott hasznot, hanem csupán egy szűk elit profitált belőle. A dél-afrikaiak egy 2010. június végén készült közvélemény-kutatás szerint, elég egyértelműen kifejezték véleményüket arról, hogy a világbajnokság túlságosan drága volt (78 százalékuk vélekedett így). Huszonhárom másik ország megkérdezetteinek 65 százaléka hasonlóképpen vélekedett. (McDoom, 2010. Június 12.) A kormány és a FIFA lelkes kijelentéseit a pénzügyi haszonról megkérdőjelezi Adrian Lackay, a bevételekkel foglalkozó szervezet szóvivője is: „A FIFA által előírt követelmények koncessziók túlságosan nagyok és megterhelők voltak ahhoz, hogy bármiféle anyagi haszonra tehetünk volna szert.” (Rademeyer et al., 2010)

A *Nemzeti Szakszervezeti Tanács* (National Council of Trade Unions) főtitkára, Manene Samela az ország többsége véleményének adott

hangot, amikor az esemény előestéjén a következőket mondta: „ez egy fényes nappal elkövetett rablás a sport és a fejlődés nevében.” A FIFA legfőbb érve az esemény társadalmi nyereségével kapcsolatban az volt, hogy a bevételek a dél-afrikai és az afrikai labdarúgás fejlesztésébe fognak áramolni. A hivatalos kampány valóban azt állította: „a cél az, hogy húsz Football For Hope centrumot hozzanak létre, elősegítve ezzel a közegészségügy, a nevelés és a futball fejlődését Afrika hátrányos helyzetű közösségei számára.” Jelenleg hat ilyen központ működik Dél-Afrikában. (FIFAK)

A FIFA 2009-es pénzügyi jelentésének tanúsága szerint, a szövetség hozzájárulása saját hivatalos kampányához 2,2 millió dollárt tett ki, több mint egymilliárd dolláros éves bevétel mellett (ennek nagy része televíziós jogok értékesítéséből, marketingből és márka-licenszekből származott). Az ezen felüli kiadások összesen 52 millió dollárra rúgtak, s a tagszövetségek „fejlesztési alaprogramjait” célozták; 28 millió dollár jutott a „GOAL” kampányra (amit a FIFA „fejlesztési munkája” sarokpillérének neveztek), és 70 millió a „Nyerj Afrikában Afrikával” („Win in Africa with Africa”) elnevezésű programra, amely főleg infrastrukturális és képzési fejlesztéseket takart. (FIFAJ) Összegezve: 2009-ben a FIFA bevételeinek mindössze 15 százalékát fordították a futball fejlesztését szolgáló alaprogramokra. A számokban kifejezhető igazság mindig beszédesebb, mint a szavak.

A dél-afrikai politikai vezetők által nagy meggyőződéssel elővezetett érvek egytől-egyig arról szóltak, hogy a világeseemény, egységet kovácsoló jellege folytán, mind társadalmi, mind politikai szempontból pozitív hatást fejt ki egy olyan nemzetre, amelyet megosztanak a rasszok közötti feszültségek és a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek. Azaz a labdarúgó torna rövid- és hosszútávon is hozzá fog járulni a „nemzetépítéshez”, a „társadalmi kohézióhoz”, a „patriotizmushoz”. (Gigaba, 2010; Mbete, 2010; Zuma, 2010) Zuma elnök szavaival: a világ bajnokság „mindama lehetőségek kifejeződése, amelyek szabadságunkból következnek.” (Zuma, 2010)

Az elnök szavaiból azonban a gyakorlatban nem sok minden vált valóra. A 2010-es világ bajnokság a szociálisan és gazdaságilag leginkább marginalizált néprétegekre nézve inkább negatív következményekkel járt. A legszegényebbek kriminalizálása, kitiltásuk és kiűzésük az esemény főbb helyszíneiről inkább tovább mélyítette a faji és földrajzi szakadékokat. Ezen túlmenően, ahogy ez a neoliberális politikák esetén tapasztalható volt: a társadalmi-gazdasági előnyök, sem rövid-, sem pedig hosszútávon, nem „szívárogtak le” Dél-Afrika többségi társadalmának szintjeire. A dél-afrikaiak 1994, azaz az apartheid megszűnése után rájöttek, hogy a hazafiság csupán eszköz a rövidéletű populizmus kezében. Nem jöhet létre valódi társadalmi kohézió, amikor az egyenlőtlenség – mind a tulajdonlás, mind az esélyek terén – a rendszer újratertődésének alapja.

Ha a kollektív lelkesedést nem számítjuk, amit a futball a képernyők előtt ülőknek jelentett, a 2010-es labdarúgó világbajnokság mindenképp Dél-Afrikának egy kapitalista elit általi *meghódítását* jelentette. A civil vállalkozások (*entreprise associative*) modellje esetében az elitek és a vállalatok érdekei könnyen keveredhetnek a kollektív és országos érdekekkel. Mint Chris Webb (2010) meggyőzően hangsúlyozza: „A dél-afrikai átmenetben az apartheidből a demokráciába, a globális kapitalizmusba, az arculatnak (*image*) kulcsszerep jut abban, hogy igazolja a neoliberalizmus napjainkra jellemző, uralkodó gazdasági racionalizáló politikáját. Ez tökéletesen szolgálja az Afrikai Nemzeti Kongresszus hatalmának újraosztását a növekedési politikákon keresztül, és teret nyit – mind politikai, mind gazdasági értelemben – a neoliberális fejlesztési politikák folytatásának.”

A 2010-es világbajnokság nem a történelmi viszályok felett aratott győzelmet, s nem az ország (vagy akár Afrika) „újjaszületését” jelképezi. Inkább egy elképesztően sokba kerülő sportesemény és egy hamis mítosz tisztavirág-életű emlékműve.

Létezik-e alternatíva?

A sport végeredményében olyan, mint a kalapács, amelyet éppúgy használhatunk arra, hogy a valakit fejbe vágjunk, mint arra, hogy valami szépet csináljunk vele. Minden a felhasználás módjától függ. A sport lehet brutális is, de rendelkezik azzal a hihetetlen képességgel, hogy összehozzon, egészségesebbé tegyen mindannyiunkat, hogy örömet, lelkesedést, izgalmat és adrenalinot szerezzen nekünk. (Zirin D., 2010.)

Igaz ugyan, hogy világszerte mind több ember – különösképpen a sportot szeretők és/vagy üzökök – számára egyre nyilvánvalóbb, hogy a FIFA és világbajnoksága a „kalapácsütést” jelenti, ám kérdés: lehet-e még változtatni a kialakult helyzeten? Hiszen az olyan transznacionális, privatizált sportszervezetek, mint amilyen a FIFA; csakúgy, mint a szélsőségesen kommercializált sportesemények, mint a labdarúgó világbajnokság, úgy tűnik, nagyon is alkalmasak arra, hogy jelen állapotukban fennmaradjanak, és semlegesítsenek bármiféle változtatási kísérletet. Akkor hát melyek a létező alternatívák?

Az első lehetőség, amelyet azonban azonnal el is kell vetnünk, a „konszenzuson alapuló” megoldás, ami azon az elképzelésen nyugszik, hogy a gazdasági növekedés és a méltányosság „nem zárják ki kölcsönösen egymást”, ha jelentős sporteseményekről beszélünk. E logikában a *kihívás* minden résztvevő félre (azaz a FIFA-ra, a mindenkori vendéglátó ország kormányára, a vállalkozásokra, a civil társadalomra stb.) vonatkozik, hogy képesek legyenek „együtt” dolgozni, s hangolják

össze szempontjait, hogy minden fél nyereséggel jöjjön ki a vállalkozásból. (Pillay et Blass, 2009) A probléma lényege itt az a naiv és csalóka hiedelem, miszerint a dolgok felszínének megváltoztatásával túl lehetne lépni az alapvető anyagi természetű egyenlőtlenségeken, az osztályérdekeken és a kapitalista társadalomban létező ideológiai ellentéteken. Ha a tárgyalóasztalnál ülő felek elvetik a hatalom és a profit szociális méltányosságának gondolatát, az csakis hamis, erőltetett „konszenzust” eredményezhet.

A másik lehetőség az, amit a szereplők mind nagyobb része támogat: a külső- és belső reformok összehangolása. Egyrészt a FIFA-tagszövetségeknek arra kellene felhasználniuk a döntéshozó szervezetben meglevő számbeli fölényüket, hogy valódi tartalommal töltsék meg a FIFA politikájának kialakításában és végrehajtásában betöltött szerepüket, azért, hogy módosítsák a hatalmi egyensúlyt a „vezető szerepek méltányosabb elosztása” érdekében (Jordaan, 2002). Másrészt, a tagállamok kormányainak a civil társadalommal (elsősorban a sportban és a médiában szerepet vállaló civilekről lehet szó) együttműködve kellene „politikailag föllépni” a FIFA monopóliumának és vállalkozásirányításának „újratárgyalása” érdekében, ezáltal elősegítve a labdarúgó világbajnokságokhoz hasonló, kiemelt események „átláthatóságát” a szervezeti és az anyagi előnyök szempontjából (Kaufmann és Penciakova, 2010).

A probléma itt két egymásból következő föltételezés téves voltából ered. Az egyik hipotézis szerint, a „fejlődő” államok és szövetségeik képviselői mintegy természetükből adódóan különböznek hasonló szerepben lévő, „fejlett” társaiktól, abban a tekintetben, hogy az előbbieket szeretnék megváltoztatni a FIFA felhalmozási modelljét. A másik hipotézis azzal számol, hogy a legtöbb kormányt demokratikus átláthatóság jellemzi, és politikai céljai közé tartozik, hogy a civil társadalmat országos szinten döntéshozó helyzetbe emelje, illetve alapvető változást hozzon létre a nemzetközi környezetben. Ám a reprezentativitás növelése és a végrehajtás fokozottabb megosztása csupán kozmetikai változásokat eredményezhet, anélkül, hogy a rendszert magát megkérdőjeleznék. Illúzió egy olyan demokratikus változásban hinni, amelyet zömmel nem demokratikus eszközökkel kezdeményeznek.

Az egyedüli valós lehetőség – ahogy lenni szokott –, a legnehezebb és a legveszélyesebb. A FIFA és a labdarúgó világbajnokság *lezüllött*, hitelét veszítette. Ez az első példa korunkban arra, hogy a sport kifordul önmagából, eszközzé válik, az államokat és az egész világot átjáró neoliberális kapitalizmus faltörő kosává degradálódik. Rendkívüli naivitás lenne azt gondolni, hogy a FIFA vagy a világbajnokság pusztán azért, mert szeretnénk, eltűnik a színről.

Igazi alternatíva megteremtéséhez az első lépcsőfok az lehet, ha újra megtaláljuk a sport emberi és közösségi természetét, ott, ahol az emberek nagy többsége él, dolgozik és szórakozik: a vidéki és városi

közösségekben, a munkahelyeken, a társadalmi szervezetekben és sportegyesületekben. Az emberek a társadalomnak ezen az alsó szintjein a legerősebbek, a neoliberalizmus csápjai pedig a leggyengébbek. Ezen az alapon kell megindítani a harcot, hogy radikálisan megváltoztassuk a sport mai szerveződésének módszereit, és azt, ahogyan a sportot ma játsszák és kedvelik; annak érdekében, hogy az emberi szolidaritás, a szenvedély és a bennünk rejlő képességek kollektív gyakorlása és fejlesztése ismét előtérbe kerüljön.

Jegyzetek

- ¹ Franciaország, Belgium, Dánia, Hollandia, Spanyolország (amelyet a Madrid FC képviselt), Svédország és Svájc.
- ² A négy brit labdarúgó szövetség kivonult a FIFA-ból az első világháború után és csak 1946-ban csatlakozott hozzá újra. Ezek a szövetségek visszautasították, hogy olyan országokkal játsszanak, melyekkel háborúban álltak.
- ³ Andrew Jennings, újságíró és oknyomozó riporter, írásai különösen hasznosnak bizonyulnak a FIFA szervezeti modelljének megértéséhez illetve az általa jelentett politikai és gazdasági tét analíziséhez. Az elkövetkező fejezetben a szerzőt számtalanszor fogjuk idézni.
- ⁴ A FIFA napjainkban 310, harmincöt különböző országból érkező alkalmazottal bír. A szervezetét illetően létezik a kongresszus („a törvényhozó testület”), a végrehajtó bizottság, a főtítkárság („az adminisztratív szervezet”) és különböző bizottságok (a FIFA szóhasználatában a „végrehajtó bizottság kisegítő szervei”).
- ⁵ A FIFA imázsát súlyosan rombolta az a nyilvánosság előtt is felvállalt közeli kapcsolat, melyet Havelange ápolott fasiszta diktátorokkal. Az 1978-as argentinai *mundial* idején Havelange-nak és a FIFA vezetőinek a szemére hányták, hogy világeseményt rendeznek egy olyan országban, ahol az ellenfeleit legyilkoló és megkínzó fasiszta katonai junta uralkodik. A FIFA vezetői mit sem törődve a nemzetközi kritikával, melegen ölelték keblükre a magas rangú argentin katonatiszteket, sőt, egyikükből még FIFA-„alelnököt” is csináltak az 1980-as években. Egy évtizeddel később Havelange Nigériába utazott, hogy találkozzon Sani Abacha-val és biztosítsa arról, hogy az országban rendezendő junior világbajnokságot nem fenyegeti veszély, miközben Abacha éppen arra készült, hogy felakasztatja Ken Saro-Wiwa emberi jogi harcost. Néhány nappal később újságírók kérdésére Havelange azt találta mondani, hogy „a sportot és a politikát nem szabad összekeverni”. (Jennings, 2006).
- ⁶ Havelange-hoz hasonlóan, Blatter is érintkezett diktátorokkal és tekintélyelvű rendszerekkel. 1999 végén Monroviában a volt libériai elnök, Charles Taylor fogadta, akitől kitüntetést is átvett. Blatternek ezután is kizárólag baráti szavai voltak az autoriter rendszerekről, amikor olyan országokban járt, mint Kazahsztán, Kirgizisztán, Szudán vagy Marokkó. (Jennings, 2010)
- ⁷ Khoza volt az elnöke, míg Jordaán a vezérigazgatója a 2010-es dél-afrikai világbajnokság helyi szervező bizottságának. Mindketten tagjai a Dél-afrikai Labdarúgó Szövetség (SAFA) végrehajtó bizottságának, amely tagja a FIFA-nak. Khoza a tulajdonosa az ország egyik legnagyobb futball klubjának, az Orlando Pirates-nek.

- ⁸ A FIFA két magánrepülőgépet, két limuzint, 300 autót, féltucatnyi autóbust igényelt magának és „olyan sofőröket, akik folyékonyan beszélnek angolul és tökéletesen ismerik a régiót.” (Rademeyer et al., 2010)
- ⁹ Ehhez hasonló nyilatkozatokat oly jelentős számban idézhetnénk, hogy ettől ehelyütt eltekintünk. Mindenestre megállapítható, hogy ezekben a megnyilatkozásokban meglehetősen állandóság figyelhető meg az 1990-es évektől napjainkig.

Felhasznált irodalom

- Armstrong, G. and Giulianotti, R. 2001: *Fear and Loathing in World Football*, Oxford, Berg
- Bond, P. and Cottle, E. 2010: *Economic Promises and Pitfalls of South Africa's World Cup*, <http://ccs.ukzn.ac.za>
- Cronin, M. and Mayall, D. 1998: *Sporting Nationalisms : Identity, Ethnicity, Immigration, and Assimilation*, London, Routledge
- Eliseev, A. 2010: Threat of xenophobia sinks in *Eyewitness News*, 702
- FIFAA: *History of Football – the Origins*, www.fifa.com/about-fifa/who-we-are/the-game/
- FIFAb: History of Football : Britain, www.fifa.com/classicfootball/history/game/historygame2.html
- FIFAc: History of Football : The Global Growth, www.fifa.com/classicfootball/history/game/historygame4.html
- FIFAd: Fact Sheet, www.fifa.com/mm/document/fifafacts/organisation/52/00/16/fs-100_03a_growth.pdf
- FIFAE: FIFA World Cup Uruguay, www.fifa.com/worldcup/archive//edition=1/
- FIFA 2009f: Statuts de la FIFA, www.ressource.fifa.com/mm/document/affederation/generic/01/24fifastatut/en2009_f.pdf
- FIFA 2009g: Codes éthiques, http://fr.fifa.com/mm/document/affederation/administration/50/02/82/efsdcodeofethics_web.pdf
- FIFAh: History of FIFA – More Associations Follow, www.fifa.com/classicfootball/history/fifa/historyfifa3.html
- FIFAi: History of FIFA – The First FIFA World Cup, www.fifa.com/classicfootball/history/fifa/historyfifa4.html
- FIFAj: Financial Report 2009, www.fifa.com/mm/document/affederation/administration/01/18/31/86/fifa_fr09_en.pdf
- FIFAK: 20 Centres for 2010, www.fifa.com/aboutfifa/worldwideprograms/footballforhope/20centres2010/index.html
- Hargreaves, J. 2002: Globalisation theory, global sport, and nations and nationalism in Sugden J., Tomlinson A. (dir.): *Power Games: a Critical Sociology of Sport*, London, Routledge
- Kaufmann, D., and Penciakova, V. 2010: Aid Selectivity Revisited: Governance and Corruption Matter, *Brookings Working Paper*, Brookings Institution, Washington DC.

- Jennings, A. 2006: *FOUL ! The Secret World of FIFA : Bribes, Vote-Rigging and Ticket Scandals*, London, Harper Sport.
- Jennings, A. 2010: How FIFA corruption empowers global capital, in Player and referee. Conflicting interests and the 2010 FIFA World Cup. Pretoria, Institute of Security Studies. <https://www.issafrica.org/uploads/M169Chap4.pdf>
- Lapper, R. and Blitz, R. 2010: South Africa prove wrong World Cup sceptics, *Financial Times*, Július 9.
- Lettre de Thabo Mbeki au Président de la FIFA Sepp Blatter 2003, in *Africa's stage: South Africa 2010*, Bid Book, Johannesburg, SA 2010, Bid Company
- Lettre de Nelson Mandela, d'Irwin Khoza et de Danny Jordaan au président de la FIFA Sepp Blatter (2003), in *Africa's Stage: South Africa 2010*, Bid Book, Johannesburg, SA 2010, Bid Company
- Mcetywa, N. 2007: Hiding the shame of poverty for 2010, *Sunday Tribune*, november 11.
- Pillay, U., Tomlinson, R. & Bass, O. 2009: *Development and dreams: The urban legacy of the 2010 of the Football World Cup*, Cape Town, HSRS Press
- Rademeyer, J., Prince C., & Lomnard, A.M. 2010: FIFA's great SA rip-off, *City Press*, June
- SA 2010 FIFA World Cup – Government's Guarantees (2010), <http://www.sa2010.gov.za/en/guarantees>
- SA 2010 FIFA World Cup – Bodies and entities involved in the Ticketing Operations (2010a), www.sa2010.gov.za/en/ticket-information/introduction-tickets Rose R. (2010),
- Rose, R. 2010: Player and Referee: Conflicting Interest sin the 2010 Soccer World Cup, <http://ccs.ukzn.ac.za/files/ISS%20Player%20and%20Referee.pdf>
- Tolsi, N. 2010: The Cup Ran Over, Now for the Hangover, Mail & Guardian, július, <http://mg.co.za/article/2010-07-09-the-cup-ran-over-now-for-hangover>
- Trigona, M. 2006: Zanon : Worker Managed Production, Community and Dignity, *Toward Freedom*, www.towardfreedom.com
- Webb, C. 2010: *Selling Sout Africa: Poverty, Politics and the 2010 FIFA World Cup*, www.socialistproject.ca
- Zirin, D. 2010: *Not Just a Game : Power, Politics & American Sports*, <http://zinnedproject.org>

(Fordította: Balázs Gábor)

Eredeti megjelenés: Eddie Cottle (dir.): FIFA and the sports accumulation complex, in *South Africa's World Cup: A Legacy for Whom?*, Durban, UKZN Press, 2011. A fordítás a cikk francia változatából készült (angolból franciaára fordította: Camila Finat és Aurélie Leroy); *Alternative Sud*, vol. 23, 2016, 71–94.

Mértékválság és agroökológia

Egy alternatív mezőgazdaság terjedése és jelentősége

„...vannak különböző kormányzási szintek. Egyes szinteken lehetséges önkormányzat, mint a zapatista »caracolok«. De ezen túl ez sokkalta nehezebb – sőt még annál is nehezebb. Ha egy nemzetállamról beszélsz..., akkor az erők centralizálásáról beszélsz, ami az emberek akaratán kívül esik. Ez pontosan kívül esik az egyének akaratán. Ez éppúgy, mint egy gép, egy örvény, egy fekete lyuk, rendkívüli mértékben központosít... És ezt a történelmi konstrukciót nem tudom, hogyan lehet lebontani. Úgy gondolom, hogy a lebontás mindennapos munka.”

Silvia Rivera Cusicanqui¹

„A testek optimális méreteit, számát, nagyságát és terjedelmét megszabó törvény érvényes az ember érzékelésére, érzelmi és tudatvilágára is. Hasonlóképpen az emberformálta fizikai és társadalmi környezet méreteire és mértékeire. A tudományos-technikai fejlődés, a harmadik ipari forradalom ezt a mértékhatárt átlépte már, és ennek következtében ma egy mély, az egész társadalom alapjait megrázó mértékválság következményeit érzékeljük és szenvedjük”.

Kepes György²

A tőkés rendszer elképzelhetetlen állandó gazdasági növekedés nélkül. A globális kapitalizmus korában lényegében az egész társadalom úgy szerveződik, intézményesül, s aszerint tagolódik, hogy minél könnyebb tegye olyan technikai-technológiai újítások bevezetését és alkalmazását, amelyek ezt a növekedést elősegítik. E gazdasági és társadalmi attitűd feltételezi, hogy az emberformálta világban meghaladhatjuk, sőt, egyenesen kötelességünk meghaladni a testek optimális méreteit, számát, nagyságát és terjedelmét. Logikája szerint, akkor is át kell lépni a mértékhatárt, ha már érzékeljük a *mértékválságot*. Amikor tapasztaljuk, hogy nem tudjuk biztonsággal áttekinteni, használni,

felügyelni, gondozni azt a területet, ahol élünk. Hogy nem vagyunk többé urai fizikai és társadalmi környezetünknek; hogy gazdasági aktivitásunknak egyre nagyobb számban lesznek akarunktól független, számunkra ismeretlen hatásai, következményei. A talajok, vizek pusztulásától, vegyi és radioaktív szennyeződésétől, a néptömegek megélhetésének veszélyeztetésétől kezdve az éghajlatváltozásig vagy az emberi szervezetben főlhalmozódó káros anyagokig.

Mi a megoldás a mértékválság kihívásaira? Amikor az átláthatóan működő emberi közösség és gazdálkodás léptékén, mértékén gondolkodunk, valójában a nagyobb emberi autonómia igényét állítjuk szembe a globális függőségi viszonyokkal, kiszolgáltatottsággal. Mintegy felhatalmazást arra, hogy a magunk környezetében saját életmódot, termelési módot, kultúrát alakítsunk ki.

*Globális agráripár és élelmiszerbirodalom vs. parasztság,
újra-parasztosodás és élelmiszer-szuverenitás*

A globális agráripár és élelmiszerbirodalom úgy próbál megküzdeni a mértékválsággal, uralni a maga tárgyi világát és e tárgyi világ segítségével az általa birtokolt természetet, hogy azt mesterséges részekre bontja, a részek között korábban meglévő kapcsolatokat megszünteti, s tetszőleges szempontok alapján hoz létre újakat – virtuális világot épít fel a természet világának ellenében. Jan Douwe van der Ploeg elemzése szerint, a korporatív mezőgazdaság fő irányítója az *Élelmiszer Impérium*.³ A szerveződés fő tézisei: a globalizáció, a liberalizáció, a GMO-termékek széleskörű terjesztésének szükségessége, s az az állítás, hogy csak az agráripár képes táplálni a megnövekedett népességet. A Birodalom működésének alapja az élelmiszer-termelés és -fogyasztás leválasztása az idő- és térbeliségből adódó partikularitásokról, a különböző lokalitásokról. A mezőgazdaság industrializációjának folyamatát az integritástól való folyamatos eltávolodás jellemzi. A termelés oly módon intézményesül és szabványosodik, hogy a természeti feltételeket lehetőleg mindenhol mesterséges feltételekkel helyettesítik, azért, hogy elérjék a kívánt célt: a teljes elszakadást a helyi ökoszisztémák s az ott élő közösségek kötöttségeitől. A profitmaximalizálás érdeke szembeszáll minden helyi identitással, alapértékké a „mobilitás”, a „flexibilitás”, a világméretű felcserélhetőség válik. A termelés eredeti, organikus egysége elszigetelt elemekre bomlik, melyeket kizárólag a központilag ellenőrzött munkamegosztás kapcsol össze. Az élelmiszerek előállítása pusztán műszaki feladattá egyszerűsödik, melynek során a táplálékot a társaság által meghatározott szigorú szabványok szerint bontják alkotórészekre és építik újjá.

Lényegében az történik, hogy az agrárium feladja saját identitását: működése szempontjából nem a természeti feltételeket és a termé-

szetes folyamatokat tekinti elsődlegesnek, hanem az ipari eljárásokat. Ha a „történelem” győzedelmeskedni akar a természet fölött, a kudarc borítékolható.

A dolgokat innen szemlélve, megkérdőjeleződnek az agráripár hatékonyságára vonatkozó állítások. Hogy mi a hatékonyság, mi annak a valódi tartalma, az mindig egy életmód s a vele összefüggő értékrend nézőpontjából kap konkrét jelentést. Mászt jelent a hatékonyság, ha értékrendünkben első helyen az élelmiszer használati értéke áll, s megint mászt, hogy ha piaci értéke.

Minél iparszerűbben hatékony az élelmiszer-előállítás, annál jobban háttérbe szorul az élelmiszer használati értéke a piaci érték javára. Míg az ipari termékek használati értékét a gondos körülmények között történő szállítást nem csökkenti, az agrártermékek esetében ez valamilyen mértékig mindig csökken a szállítás következtében. Ez már az agráripár előtti időkben is így volt, pusztán a piacra való termelés folyományaként. Thoreau írja a Waldenben: „Elterjedt tévedés azt hinni, hogy aki sosem szedett áfonyát, ismeri az ízt. Az áfonya sohasem jut el Bostonig: bostoni lakos azóta sem ízelt áfonyát, mióta a város három dombján termelt. A gyümölcs lényege, ambrószíája eltűnik hamvával együtt, amely lekopik az árus szekeren, mire piacra jut – ami marad, pusztá száraz takarmány.”⁴

Ha élelmünk használati értékéről van szó, nem lehet eltekinteni a helyhez és időhöz kötöttségtől. Ha az agráriumnak a használati érték a prioritása, akkor figyelemmel kell lennie a mértékhatárra.

A fogyasztóvédő szervezetek számos kritikát fogalmaznak meg a különböző vegyi eljárásokkal, adalékanyagokkal szemre tetszetőssé tett, de íztelen vagy egyenesen az egészségre káros élelmiszerekkel kapcsolatban. Míg az ipari termelés protokollja a szervetlen anyagból álló ipari termék használati értékét nem csökkenti, hanem nyilvánvalóan javítja, a szerves anyagú élelmiszer használati értékét ugyanez, értelemszerűen, csökkenti.

A globális kapitalizmus azonban nem tudna működni az élet minden területére kiterjedő, részletes, egységes ipari szabványok nélkül, mert ez rendkívüli mértékben leegyszerűsíti, megkönnyíti a globális piac működését. Gyakran megfigyelhető, hogy ugyanaz a cég ugyanazzal a műszaki-technológiai háttérrel, munkamegosztással nemcsak élelmiszert, hanem bármilyen más ipari terméket is képes előállítani. Például az 1987-ben alapított *NOBLE Group* (honkongi székhelyű, a szingapúri tőzsdén jegyzett társaság) világszerte egyidejűleg kínál agrár- és energetikai termékeket, fémeket és ásványi anyagokat. A kínálati lánc legfontosabb részeire fókuszál, ahol az értéknövelés, a kockázatkezelés és a termékek biztonságos, hosszú távú áramlása jellemző. Első agráripári terméke 1998-ban a kakaó volt.

Jól megfigyelhető az élelmiszertermelés elemekre bontása – amit csak a munkamegosztás centralizációja tart egyben – egy másik, ta-

lálomra kiragadott kakaóipari példa esetében. Az *Ecom Agroindustrial Corp* a kakaóbiznisz minden szegmensében jelen van. Az alapanyag termelésétől és begyűjtésétől kezdve a rostáláson, pörkölésen, csomagoláson át a csokoládé-késztermék értékesítéséig minden művelet más és más, földrajzilag egymástól távol eső helyszínen zajlik. A társaság jelen van az USA-ban, Brazíliában, Mexikóban, Svájcban, Szingapúrban, Indonéziában, Pápua Új-Guineában, Kínában, Elefántcsontparton, Nigériában, Kamerunban és Ghánában. Feldolgozó telephelyet működtet Hollandiában és Malajziában. A társaság prospektusában pedig az áll, hogy termelésük nagy része fenntartható, s rendelkezik *UTZ*, *Rainforest Alliance*, *Organic* és *Fair Trade* minőségi tanúsítvánnyal.

(Zárójelben emlékeztetnünk kell arra, hogy az ökológiai szemléletet a maga teljes jelentésében, komplex logikai rendszerében magukénak valló termelők és fogyasztók szerint, az export-import elsődlegességén alapuló gazdálkodás, a termékek nagy távolságokba utaztatása, s az ehhez szükséges számos szolgáltatás igénybevétele már eleve kizárja a fenntarthatóságot a nagyfokú energiapazarlás, a szállítás miatti széndioxid-kibocsátás növekedése stb. miatt.)

Az Ecom büszkén hirdeti azt is, hogy szíven viseli a kistermelők sorsát, ezt bizonyítják a fair trade projektek. Itt olyan kistermelőkről van szó, akiket Ploeg tipológiája mezőgazdasági vállalkozóknak nevez. Ennek a vállalkozás-szerű mezőgazdálkodásnak a különböző formái gyakran államilag irányított modernizációs programok eredményeként alakulnak ki. Ezek a modernizációs programok ama jelenség megvalósulásai, amelyet David Harvey „kiszemmizés általi felhalmozásnak” nevez.⁵ Luise Steur hivatkozik erre: „a kapitalista terjeszkedés olyan formája van terjedőben, amely nem annyira a meglévő munkaerő és a források intenzívebb kizsákmányolására épül – ezt szokás »bővített reprodukciónak« is nevezni –, hanem a globális osztatlan tulajdon (például a természeti terek, a közösségek által ellenőrzött források és közintézmények) anektálására a kapitalista logikába.”⁶ Ennek egyik formája a földrablás, a „land grabbing”, amikor a kormányzat hatalmas földterületeket szabadít fel és ad át nagy transznacionális társaságoknak, oly módon, hogy kilakoltatja, s valahová máshová telepíti át az addig ott élő, hagyományos gazdálkodást folytató termelőket, akik a továbbiakban megélhetés nélkül maradnak, vagy bér munkát végeznek a társaság ültetvényein.

Előfordul olyan eset is, amikor a farmerek közvetlen egzisztenciális fenyegetettségük miatt maguk adják el, illetve adják bérbe földjeiket a társaságnak, vagy pedig a társaság beszolgáltatóivá válnak. Ezek a beszerzett kistermelők – a vállalkozó farmerek – teljesen a korporációtól s annak piacaitól függenek, az inputot (vetőmagot, kemikáliákat, gépet, használati utasítást) tőlük kapják, s kizárólag exportra termelnek, szigorúan egységes szabványok szerint, a társaság által előírt

mennyiségben és minőségben. Mivel mindig egyetlen meghatározott terméket kell meghatározott módon és mennyiségben exportra termelniük, más élelmiszer előállítására már nem marad termelői kapacitásuk, akkor sem, ha ez jól szolgálná vagy nagyrészt meg is oldaná saját önellátásukat. Ez már saját középtávú érdekeiknek is ellentmond. Ezt a helyzetet lényegileg nem változtatja meg a *faire trade* (a méltányos kereskedelem, amely figyel az őslakos termelők jövedelmére és munkakörülményeire), a termelők függősége megmarad.

A mezőgazdaság industrializációjával párhuzamosan ugyanakkor, hol erősebben, hol gyengébben, mindig jelen volt és ma is jelen van a világban az ellentétes tendencia: a szembeszállítás az ipari protokollal. Helytől és időtől függően, számottevő nagyságrendi különbségek vannak a tendencia megnyilvánulásának erejében, de az mindenképp elmondható, hogy a paraszti gazdálkodás vagy a paraszttá válás korábban is és a XXI. században is sokak számára a túlélés egyetlen útja. A modernista elméletek jövődölései ellenére a parasztság nem tűnt el, s várhatóan tartósan fenn is marad, a harmadik világ országaiiban ugyanúgy, mint a fejlett iparú országokban. A parasztoknak, a kistermelőknek mindenütt választaniuk kell, hogy a globális kapitalizmus élelmiszerbirodalmának részévé, kiszolgálóivá válnak, vállalva a piaci függéssel járó állandó kiszolgáltatottságot és bizonytalanságot, vagy pedig valamilyen mértékig kiküzdik élelmiszerszuverenitásukat, életmódjuk és termelésük autonómiáját. Kérdés persze, hogy hol, mikor, milyen körülmények határozzák meg a választás szabadságának fokát.

Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy a paraszti ellenállás a globális kapitalizmus agráriparával és élelmiszerbirodalmával szemben elsősorban közvetlenül a lokális életmód, termelési mód, termelési gyakorlat dimenzióján keresztül érvényesül. Mint többen felhívják rá a figyelmet (például hivatkozott írásában Luisa Steur): ez lényegesen különbözik a klasszikus munkásság szakszervezeti érdekvédelmi harcától. A munkásság érdekvédelmi küzdelme a bér munka világán belül marad, a magasabb bérért, a munkakörülmények javításáért, a szociális juttatásokért folyik, de soha nem kívánja lényegesen megváltoztatni a termelési eljárást. A paraszti ellenállásnak viszont éppen az a lényege, hogy a „paraszti állapot” világához tartozó termelők másképp élnek és dolgoznak, mint ahogy azt a kapitalizmus logikája megkövetelné, akkor is, ha valamennyire érintkeznek azokkal a kapitalista piaccal. Persze, ehhez szükség van arra, hogy hozzáférjenek a mezőgazdaság legfontosabb termelőeszközeihez, a földhöz, illetve azt meg tudják őrizni a „kisemmizők” ellenében. A paraszti ellenállást (kisemmizettek vs. kisemmizők) perszonalifikált konfliktusok sora kíséri; a munkások érdekvédelmi harcára ez a személyesség nem jellemző.

A paraszti gazdaság működésének alapja nem az áru- és pénztőke mozgása, hanem az ökológiai tőke hasznosítása; szereplőinek egymással való kapcsolatában pedig fontos helyet foglal el a *reciprocitás*.

A gazdálkodó ennek révén kialakít egy önmaga által ellenőrzött és önmaga által menedzselte erőforrás-alapot. A gazdálkodás mindig a természeti meghatározottságból indul ki, ahol az emberi aktivitás akkor eredményes, ha az ember és a természet együttműködésének formáját ölti magára. A termelés minél inkább az ökológiai tökére, a vegyszermentességre, a talaj minőségének fenntartását segítő művelésre, a kiegyensúlyozott vízháztartás és a biodiverzitás megőrzésére épít, annál inkább csökkennek pénzübeli költségei. Nincs szükség a drága ipari input (módosított vetőmag, peszticidek, műtrágyák, öntözőművek) beszerzésére.

Az élelmiszer-szuverenitással foglalkozó, főleg latin-amerikai irodalomban több helyen találkozunk azzal a megfogalmazással, hogy a globális agrárium és élelmiszerbirodalom lényegében *gyarmati sorba dönti* a mezőgazdaságot, amikor természeti lényegétől igyekszik megfosztani az agráriumot, hogy teljes egészében az ipari termelés szempontjának vesse alá.⁷ A dekolonizációt a parasztok azáltal képesek végrehajtani, hogy horizontális kapcsolataik erősítésével újra konfigurálják a teret, földet szereznek, s az agrárium ellenében a helyi természeti-kulturális környezet adottságaiból kiinduló termelést folytatnak rajta, nem exportra, hanem saját maguk s a helyi közösség ellátására. Ez jelenti a dekolonizációt a materiális szférában. De minden materiális területhez tartozik egy immateriális terület is – az eszmék, fogalmak, ideológiák szintje –, s a dekolonizációt ott is végre kell hajtani.

Az agrobiznisz és az azt kiszolgáló ideológiai és pénzügyi támogató struktúra (Világbank, kormányok, pénzintézetek, *think tanek*, elitegyetemek stb.) létrehozna és továbbviszne egy mindent egységes keretbe foglaló nyelvezetet a hatékonyságról, produktivitásról, a nagyságrendek gazdaságosságáról, a kereskedelem liberalizálásáról, a szabad piacokról és a „világ élelmiszer-ellátásáról”, s e nyelvezet segítségével építik föl a szükséges konszenzust a társadalomban a területek fölötti ellenőrzés megszerzésére és megtartására. Boaventura de Sousa Santos ezt a „tudás monokultúrájának” nevezi,⁸ ahol a formális, instrumentális és gazdasági racionalitást úgy használják, mint eszközt az uralomra, az ellenőrzésre, a világ „hatékonnyá tételére” és ökonomizálására.

Az élelmiszer-birodalom vertikális hierarchiában felépített tudásparával szemben (ahol a társaság agronómusa kiosztja a termelőknek az egységes vetőmag-, vegyszer-, gép- és használatiutastáscsomagot, és a termelő pusztán az utasítások végrehajtója) a paraszti gazdaságok termelői kreatív módon, a helyi adottságokhoz, környezethez, időjáráshoz rugalmasan alkalmazkodva maguk fejlesztik tovább a hagyományos termelési eljárásokat. Eközben horizontális tapasztalatcserét és tudáscserét folytatnak, így tanulnak egymástól. Egymás gazdaságaiban saját szemükkel láthatják és értékelhetik a

különböző módszerek eredményességét, s átvehetik a bevált ötleteket. Ez a *campesino-a-campesino* (paraszttól parasztig) gyakorlat mindig teljesen konkrét tartalmat ad a közösségi szerveződésnek. A paraszti állapotban élők körében nincs a termeléstől bürokratikusán elkülönülő, öncélú szervezeti élet.

Az a terület, ahol az élelmiszerbirodalomtól független, lokális élelmiszer-szuverenitás optimálisan megvalósulhat, nagyrészt a természetes tájba harmonikusan illeszkedő, mozaikszerűen egymáshoz kapcsolódó gazdaságokból tevődik össze, amelyek nem különülnek el éles határvonallal az érintetlen természet körzeteitől, s a természetbarát módon urbanizált városias terektől. Ezen a területen nemcsak parasztok vannak jelen, hanem más rétegekhez tartozók is, akiket az agrobiznisz kapitalista struktúrája szüntelenül marginalizál. A paraszttal együtt élnek itt erdőlakó őslakos közösségek, halászok, munkások, munkanélküliek, értelmiségiek stb. (Ha úgy tetszik, ez is egyfajta biodiverzitás: ennek a természetben olyannyira fontos értéknek az ember világára vonatkoztatott megfelelője.) Ezek az embercsoportok más és más módon szerveződnek a maguk hagyományai szerint. A parasztok a földművelési, gazdálkodási módok alapján alkotnak csoportokat. Az őslakosok számára a területi elv a legfontosabb. A munkások számára a szakszervezeti forma a vonzó. Az értelmiségiek egy tudományos diszciplína köré szerveződnek. Mindegyik rétegnek másfajta történelmi, gyakorlati tapasztalata, munkatapasztalata, ismerete, tudása van. Nincs egy meghatározó, minden másik fölött uralkodó tudás a világról (*cosmovision*), hanem több tudás él egymás mellett. Ezek a különböző tudások dialógusba lépnek egymással, szintén a horizontális elv alapján, hasonlóan a *Paolo Freire* pedagógiájá⁹ alapján kidolgozott népoktatáshoz és a *campesino-a-campesino* gyakorlathoz. Ilyen módon alakul ki a *Dialogo de Saberes* (a tudások párbeszéde). Ekképp a tér materiális birtokbavételével párhuzamosan megtörténik a tér immateriális birtokbavétele is: a tudás monokultúrája helyett többféle tudás kap teret és folytat párbeszédet egymással, gazdagítva egymás szempontjait.

(Ezzel kapcsolatban érdemes felidézni Ramón Grosfoguel elemzését, aki kimutatja, hogy az európai ember mindig az egyetemes tudás birtoklójának szerepében lép föl. Az európai szemléletű tudást a gyarmatosító hegemon úgy tünteti föl, mintha az tértől, időtől, a hatalmi szerkezetben elfoglalt helytől független volna – ezt nevezi objektívnek, valóban tudományosnak, egyetemes érvényűnek. Ezen az alapon tekinti a nem európai tudást az európai tudás egyetemességével szemben partikulárisnak.¹⁰)

A *Dialogo de Saberes* európai megfelelője „a tudás együttes megalkotása” (*co-creation of knowledge*) – ezt jelölik ki célul az *ENSSER* tudományos hálózat által kezdeményezett brüsszeli konferencia résztvevői.¹¹

Az élelmiszer-szuverenitás megléte vagy hiánya nemcsak a hagyományos életmód és termelés bizonyos tradícióit tovább folytató parasztok, kistermelők vagy erdőlakó őslakosok sorsát befolyásolja jelentős mértékben, hanem a nagyvárosok lakóiét is. A városok lakóinak aktivitása is számtalan jelét mutatja annak, hogy ők is szabadulni szeretnének a mesterséges természettől, az élelmiszerbirodalmaktól való függéstől, vagy legalábbis lazítanák a függés szorítását. Az urbanizáció globális folyamata mellett megfigyelhető az a folyamat is – természetesen megint csak különböző helyeken különböző mértékben –, hogy egyes rurális térségek újra benépesülnek, mivel az egykori városiak „újraparasztoznak”. Bizonyos mértékig „újraparasztoznak” a városban maradottak is, Kubától Budapestig sok ismert példája van a városi közösségi kerteknek, ahol sok minden megtermelhető, de a városiak mégis elsősorban fogyasztói, s nem termelői az élelmiszernek.

Találunk néhány eltérő jellegzetességet a globális Észak és a globális Dél helyzetében, törekvéseiben. Északon, ahol kevésbé maradtak fenn a paraszti gazdaságok és érintetlen őslakos közösségek, az „újraparasztozás” mindenekelőtt életmódkíséret, szabadulási próbálkozás a bémunka világából, az „idegen célok követésétől”. Délen, ahol nem tűnt el olyan mértékig a paraszti és az őslakos társadalom, mint Északon, eleve létezik már egy olyan életmód, amiből kibontható lenne az életmódkíséret ideálja. Délen a cél elsősorban az otthon, a lakóhely védelme, védekezés a földkisajátítások és az osztatlan közjavak kifosztása ellen. A mezőgazdaság itt közvetlenül a napi megélhetésről szól. A modernizációs programok által fenyegetett kistermelő boldogulni akar, ahogy tud. Tartalékai nincsenek, ezért gyakran előfordul – mivel égető gondjainak pillanatnyi megoldása fontosabb a távlati céloknál –, hogy enged a külső nyomásnak és bekapcsolódik az élelmiszer-birodalom vertikális hierarchiájának függőségébe. Aláveti magát a társasági agrármérnök instrukcióinak, a társaság által előírt vetőmagot és kemikáliákat használja a társaság által előírt módon. A globális Észak biokertésze ezt mélyen elítéli, s elméleti szempontból igaza van, mert tovább folytatódik ezáltal a talajpusztítás, -szennyezés és éghajlatváltozás folyamata. Az Északiak, akiknek sorában jelentős számmal vannak mezőgazdasággal korábban nem foglalkozó diákok, értelmiségiek – s akik rendelkeznek egzisztenciális tartalékokkal – szigorú elvi alapon szoktak állást foglalni az ökológiai gazdálkodás mellett. Őket többségükben nem annyira a megélhetési kényszer, mint inkább a környezeti tudatosság vezérli, vagyis saját korábbi szokásaikat, megmerevedett szemléleti korlátaikat akarják meghaladni. Egy híres északi példa az *University of California* tulajdonában levő termőföld illegális elfoglalásával indult *Occupy The Farm* akció és mozgalom. Mint ennek egyik résztvevője mondja: náluk valóban szabad választás eredménye volt a mezőgazdasággal való foglalkozás.

(Egy 80-as években íródott, híres magyar regény – Spiró György: *Az Ikszek* – egyik párbeszédének fontos mondata jól szemlélteti Észak és Dél vagy ha tetszik Kelet és Nyugat esetenként eltérő motívációit: „Ön gazdag, szabad ember, oda megy ahová akar, azt csinál, amit akar. Nekünk a betevő falathoz hozzájutni is gondot jelent. Ön megteheti azt, hogy önmagában keresse a korlátokat. Mi a korlátokat önmagunkon kívül érzékeljük.”)

Elmondható – s el is mondják mindenfelé az ökológiailag tudatos körökben –, hogy a városi népesség a legtöbbet akkor tehet élelmiszer-szuverenitása érdekében, ha csökkenteni tudja a termelő és a fogyasztó közötti távolságot, vagyis a helyi élelmiszert részesíti előnyben. Ez az érdeke a helyi kistermelőknek is, ha nem akarják, hogy bekebelezze és tönkretegyje őket az élelmiszerbirodalom.

Maine állam esete az élelmiszer-szuverenitással

„Nekünk a Maine állambeli Hancock megye Sedgwick városa polgárainak jogunk van arra, hogy helyi élelmet termeljünk, azt feldolgozzuk, eladjuk, megvegyük és fogyasszuk, s ily módon fokozzuk az önerőre támaszkodást, védjük a családi gazdaságokat, és a helyi élelmiszer hagyományait.” – ezt mondja ki 2011-ben a *Helyi Élelmiszer & Közösség Önkormányzat (Local Food & Community Self-Governance)* rendelete a lokális élelmiszer-szuverenitásról az USA-ban, Sedgwick városában. A híradások szerint, Maine államban mostanáig már tizenhat különböző városban deklaráltak 16 különböző helyi élelmiszer-szuverenitást, teljes mértékig alulról jövő kezdeményezések alapján, egészen konkrét, földhözragadt módon gyakorlati problémáik megoldására.

Miért van szükség erre a sok kis elkülönült élelmiszer-szuverenítésre, amikor Maine állam elvi síkon amúgy is hangoztatni szokta, hogy fölkarolja a helyi élelmiszer ügyét? A sedgwickiek rendelete ezt így indokolja: „Úgy gondoljuk, hogy a szövetségi és állami szabályozás akadályozza a helyi élelmiszer-termelést, és elbitorolja polgárainktól a jogot arra, hogy saját választásuk alapján jussanak élelemhez.” A mindennapi életben ugyanis az tapasztalható, hogy az állam, bármilyen szimpatikusak is legyenek elvi deklarációi, csak azt tudja adni, ami lényege, vagyis állandóan egységesre akar mindent szabályozni, s utána ebből a maga mindent egyformára egységesítő virtuális nézőpontjából kéri számon a szabályok betartását, s szankcionál minden különbözőséget.

Például – úgymond, a baromfi-kistermelők érdekében – hoztak egy állami törvényt, ami lehetővé tenné azoknak, akik évente kevesebb, mint 1000 dollárért értékesítettek baromfit, hogy az állatokat saját farmjukon vágják le, ahelyett, hogy azokat vágóhidakra kelljen szállítaniuk. Miért nem fogadták hát a termelők kitörő örömmel a rendelkezést? Azért, mert a szabályozás értelmében a vágáshoz 30–50 000 dollárba

kerülő felszerelést kellett volna beruházniuk, ami elviselhetetlen teher az amúgy is pénzügyi gondokkal küzdő gazdálkodóknak.

A szabályozás láthatólag az iparszerű baromfitenyésztés normáit veszi alapul, s ez a norma valóban könnyen egységesíthető. A sedgwickiek viszont úgy gondolták, hogy ők otthon bizony a drága felszerelés nélkül nyisszantják el a baromfi nyakát, s ezért e nagyon is konkrét termelési-gyakorlati problémájuk megoldását általánosabb, elvi szinten kívánták biztosítani: külön ételmisszer-szuverenitást deklaráltak maguknak.

Egy másik elhíresült, sokat idézett példa azt mutatja, hogy mást gondol az állam és mást a helyi közösség a felelősségvállalás és -ellenőrzés mibenlétéről is. Dan Brown, a *Gravelwood* farm tulajdonosa Blue Hillben, farmján eladta a szomszédainak azt a tejet, ami a családi szükségletek kielégítése után maradt. A tej mindenkinek ízlett, s a környéken semmiféle megbetegedés nem fordult elő. De egyszer csak jött az *Állami Mezőgazdasági, Természetvédelmi és Erdészeti Bizottság* inspektora, mintát vett a tejből és megállapította, hogy az eltér az általuk pontosan előírt szabványtól. (Megint csak az iparszerű szarvasmarha-tenyésztésre vonatkozó, könnyen egységesíthető szabványról van szó.) Brownt előzetesen nem informálták sem a tesztről, sem annak eredményéről, viszont perbe fogták. A tárgyaláson Brown azzal érvelt, hogy az engedély nélküli tejet közvetlenül a fogyasztónak adta el. Erősen sarkított, de lényegre törő helyzetelemzése a következő: „Az ételmisszerrendszer ma már nem ugyanaz, mint amire emlékezünk... Nem adhatom el többé a tejet a szomszédomnak. Akkor mitől volna lokális a dolog? Mert mit is jelent az, hogy lokális? Azt, hogy szemtől szembe állunk egymással, termelő a fogyasztóval. Nem vásárolhatja meg senki a termékemet anélkül, hogy találkozzon velem, mert az ügylet mindig az én farmomon történik... Mit jelent a felelősségre vonhatóság? Olyasmit például, hogy ha a homártenyésztő családját ott az út végén megbetegíti a tejem, akkor nem kell aggódva várnom a rendőröket. Ugyanis maga a homártenyésztő intézi el a dolgot, mégpedig azonnal. Eljön hozzám egy baseball ütővel és beveri a fejemet. Ez a valódi felelősségre vonhatóság.”

Brownt 1000 dollárra büntették, de ő fellebbezett az ítélet ellen a *Farm-to-Consumer Legal Defense Fund* (a saját farmjukon saját termékeiket árusítók jogi védelmét szolgáló alapítvány) segítségével. Beterjesztettek egy törvénytervezetet is a lokális ételmisszer-szuverenitás védelmében: „semmilyen állami törvény nem alkotható, ami felülírja a lokális kormányzat jogát arra, hogy helyhatósági rendeletek útján szabályozza az ételmisszer-rendszereket” A tervezetet, mint várható volt, nem fogadta el az állami törvényhozás, mivel a lokális ételmisszer-szuverenitások erősítése nyilvánvalóan nem áll a döntéshozókra nagy befolyással bíró globális agráripár és ételmisszer-birodalom érdekében.¹²

A példákban szemléltetett mindennapi gyakorlati problémák azt mutatják (s nem csak Maine államban), hogy az állami értelemben felfogott, felülről irányított és szabályozott élelmiszer-szuverenitás és az egyes gazdaságok, a kisebb lokális egységek alulról szerveződő és ellenőrzött élelmiszer-szuverenitása nagyon különböző, s tartalmukban, úgy tűnik, összeegyeztethetetlen fogalmak. A szabályozó politikai állam és a nem politikai alapon szerveződő szuverén lokális közösség kapcsolata folyamatos konfrontációk sorozatát hordozza magában.

Az élelmiszer-szuverenitás fogalomfelhője

Az élelmiszer-szuverenitás természetesen – mint már szóltunk róla – nem a példánkban szereplő Maine állam plebejus lakóinak találmánya. Maga a fogalom újabb keletű: Brazíliából, a globális Délről indult, de 1996-tól a ma már minden kontinensen megjelenő, centrális központ nélkül, horizontálisan szerveződő *Via Campesina* mozgalom tagjai kezdték használni. A Földnélküliek – a jogi kiskapukat is kihasználva – sikerrel és tartósan vettek birtokba olyan területeket, amelyek hosszabb időn át megműveletlenek voltak. A brazil földnélküliek szlogenje: „Ocupar – resistir – produzir – cooperar”, vagyis „Foglalni – ellenállni – termelni – együttműködni”. Ha tetszik, egy konkrét, paraszti megvalósulását látjuk itt annak a hegeli, s Marx által továbbvitt példázatnak, hogy a szolga azáltal győzi le az urát, hogy munkája által birtokba veszi a tárgyi világot. Az élelmiszer-szuverenitás gyakorlása azonban sokkal előbb létezett, mint fogalmi meghatározása, mondhatni, bizonyos értelemben ez egy kézenfekvően egyszerű, ősrégi dolog. Történetileg mindig is szorosan összefüggött a hagyományos paraszti munkával, a hagyományos öslakos életmóddal, a termelők és a fogyasztók közeli, személyes, mindennapi kapcsolatával, cseréjével, a város és vidéke közvetlen együttműködésével, az ember által még áttekinthető léptékű területi egységek önszerveződésével, önellátásával.

Az élelmiszer-szuverenitáshoz valamilyen mértékben elengedhetetlenül hozzátartozik az önellátásra, önerőre támaszkodásra való képesség. Ez a mérték értelemszerűen eltér a világ különböző tájain, mivel az industrializáció és urbanizáció globális trendje általi meghatározottság más és más formákban ölt testet. Más mérték és meghatározottság figyelhető meg a *Via Campesinát* kezdeményező braziliai földfoglaló földnélküliek közösségeiben, a mexikói zapatisták területein, a családi birtokokból álló orosz ökofalvakban, a közösség által támogatott mezőgazdaság németországi kezdeményezéseiben, a francia rövid értékesítési lánc társulásaiban, az angliai *Transition Towns* mozgalom kisvárosaiban, az *Occupy the Farm* termőterületein vagy a Maine állambeli Sedgwickben. A törekvések iránya azonban ugyanaz: világszerte jelen van, s mondhatni, ma már globális az a

tendencia is, mely ellenerőt képvisel a mindenre erőszakkal kiterjesztett industrializációval és urbanizációval, illetve azok káros hatásaival szemben. Ennek az ellentétes tendenciának lényegi jellemzője, hogy kritikáját nem öncélúan fogalmazza meg, hanem mindig az alternatíva megvalósíthatóságára szolgáltat bizonyítékokat, annak a léptéknek a keretei között, mely nem lépi át a mértékhatárt, amelyen túl ellenőrizhetetlenné, kezelhetetlenné válnak egy termelési mód hatásai és következményei.

Az autonóm életmódhoz alapvetően élelmiszer-autonómiára van szükség, de ez a maga komplexitásában elképzelhetetlen volna az energia és a technológia egyidejű autonómiája nélkül. Az ember olyan mértékben alakítja át maga körül a természetet, amilyen mértékben a természettel való folyamatos, szakadás nélküli anyagcseréjéhez szükség van rá. Amennyi forrást helyben kivont a földből, ugyanannyit ugyanott vissza is pótol, tiszteletben tartva a természeti életciklusok körforgását. Nem akar nagyobb területet birtokolni, mint amekkorának gondnoka tud lenni, ahol képes a közös javak felelősségteljes kezelésére. Olyan művelési módot alkalmaz, amely nem rontja, sőt, javítja a talaj minőségét, megakadályozza az eróziót, nem károsítja a vízháztartást, segíti a biodiverzitás (pl. szárazságtűrő vagy a táplálkozásban egymást helyettesítő fajták) megőrzését, s ezáltal a klímaváltozás problémáinak valódi megoldása felé nyit utat. Az agráripármonokultúráitól eltérően, ezen a területen előállítható az életfunkciók fenntartásához nélkülözhetetlen táplálékok teljes skálája, amely a megélhetést biztosítja, nincs szükség arra, hogy messze földről hozzák a légkört szennyező szállító eszközökön a mindennapi betevőt. Piacra vinni csak a fölösleget kell a fennmaradt további szükségletek kielégítésére.

Az az életmód és termelési mód, amiről itt szoltunk, az agroökológiai elvek alapján szerveződő mezőgazdasági gyakorlatnak felel meg. (Az agroökológia agrártudományi vonatkozásaival részletesen foglalkozik Miguel Altieri.¹³ Kiemelt jelentőséget tulajdonít a mértékhatár betartásának, a kisgazdaságok revitalizációja szükségességének.¹⁴)

Az agroökológiai alapú mezőgazdaság aktora az a termelő, aki egyúttal gondnoka is a földterületnek, ami egyúttal lakóhelyeül is szolgál. Ez azt is jelenti, hogy nem szükséges elválasztani egymástól a mezőgazdaságot és a természetvédelmet, mint azt a hagyományos környezetvédelmi szemlélet teszi. Nincs külön mezőgazdasági terület, ahol jelen van az ember, aki kimeríti, pazarolja az erőforrásokat, kedvére károsítja a környezetet, s egy másik, ettől gondosan elkülönített természetvédelmi terület, ahonnan viszont az ember ki van tiltva. Nem különül el a lakóhely a munkahelytől, a növényekkel borított mezőgazdasági területtől. Elméletileg belátható, hogy az ilyen területek globális részarányának növelése révén az agroökológiai alapú mezőgazdaság terjedése a legkomolyabb hozzájárulás lehetne az éghajlatváltozás

megállításához. A Via Campesina egyik jelmondata: „Etetjük és hűtjük a bolygót.”

Marxizmus és agroökológia

Az életmód és a termelés gyakorlatában és ennek következtében a különböző társadalomtudományi elméletekben is egyre inkább központi helyre kerül a közös javak fenntartható használatának, az ember és a természet közötti anyagcsere-szakadás megszüntetésének gondolata. Többen hivatkoznak arra, hogy az anyagcsere-szakadás problémáját már Marx is megfogalmazta.¹⁵

Gyakran említett példa, hogy a XIX. században, amikor az angol ipari forradalom felgyorsult, a mezőgazdasági termelés gyorsan nőtt. Mégis von Leibig, a mezőgazdasági kémiai szövegében kritizálta a brit sikereket, aláhúзва, hogy a terméshozadék importált tápanyagoktól függött – pl. guanót importáltak Dél-Amerikából –, miközben a városközpontokban keletkezett hulladékot nem forgatták vissza a talajba. Marx ebből a munkából meríti az ipari mezőgazdaságra vonatkozó kritikájának egyik központi fogalmát, az *anyagcsere-szakadást*. Megállapítja, hogy amikor Britannia átalakult agrárból ipari társadalommá, a kapitalizmus jövétéhetetlen szakadást hozott létre a szocioökológiai anyagcsere kölcsönösen összefüggő folyamatában.

Marx nem foglalkozott azzal, hogy mi lehet majd a parasztság sorsa és szerepe egy posztkapitalista világban, arra viszont több helyen utal, hogy míg az iparban fejlődnek a termelőeszközök, a mezőgazdaságban az industrializáció hatására megfigyelhető a legfőbb termelőeszköz, a talaj állapotának folyamatos romlása, éppen a természeti ciklus körforgásának mesterséges megbontása miatt. A XX. század második felére bebizonyosodott az is, hogy a mesterséges tápanyag-visszapótlás a talajba, a kemikáliák alkalmazása – amellet, hogy hatalmas összegeket emészt fel – csupán tüneti kezelés, amely a talajromlás folyamatát nem állítja meg, sőt, fokozza.

Ebben a kontextusban vizsgálva, az agroökológia lényege: megszüntetni igyekszik ezt az anyagcsere-szakadást, regenerálni a természetes kapcsolatok szövetét, amelyet a kapitalista termelési viszonyok általánossá válása rombolt szét.

Az agroökológiát gazdálkodási gyakorlatként, s ugyanakkor az e gyakorlatához kapcsolódó tudományként és mozgalomként értelmezi egy igen jelentős létszámú nemzetközi közösség. Mind a három aspektus egyaránt fontos.¹⁶

Az agroökológia fogalma, jelentése a maga materiális és immateriális komplexitásában értelmezve, annyiféle dimenzióban gondolható tovább, hogy ebbe az értelmezésbe belefér az is, hogy egyes baloldali gondolkodók ezzel hozzák összefüggésbe a jövő nagy elméletét.¹⁷

*Az élelmiszer-szuverenitás meghatározási kísérletei:
a lépték kérdése*

A Via Campesina transznacionális szervezet, amely lényegében egy kontinensek közötti horizontális *Dialogo de Saberes*nek tekinthető, s amely a különböző szociális mozgalmaktól, fórumoktól eltérően nem elfárad, nem kimerül, hanem két évtizedes működés után is egyre erősödik – a tudások párbeszédében kristályosítja ki a maga fogalmainak tartalmát.

Az élelmiszer-szuverenitás fogalma ezekben a dialógusokban kezdettől fogva a globális élelmiszer-rendszert ellenőrző agráripari korporációkkal és piaci intézményekkel szembeni ellenállás jegyében formálódik. Ez pontosan végigkövethető a Via Campesina honlapján. Az *Élelmiszer-szuverenitási Fórumon*, Selinguében (Mali), 2007 februárjában 80 ország 500 delegátusa elfogadta a *Nyeléni Nyilatkozatot*, amelyben az élelmiszer-szuverenitás meghatározott aspektusai kapnak részletesebb kifejtést. Az élelmiszer-szuverenitást először is az egyén szintjéről indítják, azáltal, hogy alapvető emberi jognak tekintik. Eszerint mindenkinek joga van ahhoz, hogy egészséges és a maga kultúrájának megfelelő táplálékhoz jusson, megfelelő mennyiségben és minőségben, amelyet ökológiai értelemben egészséges, a természeti folyamatokkal harmonizáló és fenntartható módon állítottak elő. Az embereknek joguk van arra, hogy saját maguk határozzák meg élelmiszer- és mezőgazdasági rendszerüket. Az élelmiszer-szuverenitás megvalósulása mindenekelőtt a lokális közösség szintjén értelmezhető; ez a koncepció a mezőgazdaság meghatározó szereplőinek a paraszti gazdaságokat és családi farmokat tekinti.

A fogalmak különböző meghatározásai mindig valamiféle hatalmi harcot tükröznek, s ennek folyományaként különböző értékek kerülnek szembe egymással. (Ha úgy tetszik, értékosztályok harca folyik.)

A Via Campesina meghatározáshoz látszólag hasonló, de lényegében más irányba eltolódó meghatározást használ például a FAO. A 2008-as nagy nemzetközi felmérés, az IAASTD, melyet – az ENSZ-en kívül – jelentős mértékben a Világbank és a WHO szponzorált, így fogalmaz: „Az élelmiszer-szuverenitás a népek és a szuverén államok joga, hogy demokratikusan határozzák meg saját mezőgazdasági és élelmiszer-politikájukat.” Érzékelhető, hogy az IAASTD meghatározása alapvetően az állam – a parlamentáris demokrácia alapján működő állam – elsőbbségéből indul ki, annak hatáskörébe utalja az élelmiszer-szuverenitást, s a hangsúlyt nem az élelmiszer-rendszerhez fűződő alapvető emberi jogokra, s a lokális közösség élelmiszer-szuverenitására helyezi. Más ez, mint a Via Campesina által megfogalmazott, horizontálisan szerveződő élelmiszer-szuverenitás.

Maine állam példája alapján láttuk már, hogy mit jelent az, amikor az állam tekinti feladatának, hogy gondoskodjon polgárai élelmiszer-szu-

verenítéséről. A venezuelai kormányzat Maine állam vezetőinél mindig is sokkal erősebben hangoztatta és hangoztatja elkötelezettségét az élelmiszer-szuverenitás iránt, azzal a deklarált céllal, hogy ezt minde-
nekelőtt egy újraparaszttosítás révén kívánja elérni.

2005-ben a Via Campesina fontos szerződést írt alá Hugo Chavez venezuelai elnökkel egy agroökológiai egyetem alapításáról. Ez a *Paulo Freire Latin-amerikai Agroökológiai Intézet* (IALA-PF). Az IALA-PF az első nemzetközi parasztegyetem, ahol a parasztok és őslakosok gyermekeit, a szervezetek jövődő vezetőit oktatják az agroökológia és a politikai szervezés készségeire, jártasságaira. Az első diákok a Via Campesina olyan szervezeteitől érkeztek ide, mint a *Földnélküli Munkások Mozgalma* (MST/Brazília), a *Falusi Munkások Egyesülete* (ATC/Nicaragua), az *Ezequiel Zamora Nemzeti Campesino Front* (FNCEZ/Venezuela), a *Harc a Földért Szervezet* (OLT, Paraguay) és mások. Az első évben, egyetemi alapo-
zó szinten matematikát, kémiát, biológiát, ökológiát tanulnak, a társadalomtudományi kurzusok pedig teljes komplexitásukban igyekeznek megismertetni a tanulókat a kis-
termelői családi gazdálkodás, a biokulturális diverzitás és a szociális ökológia témakörével. Mindvégig a középpontban áll az agroökológia, a fenntartható agroöko-szisztémák és az élelmiszer-szuverenitás kér-
dése. A cél olyan emberek képzése, akik elő tudják segíteni a vidék komplex átalakulását a közösségi gondolkodás és cselekvés útján. A hallgatók idejük egy részében az osztálytermekben ülnek, majd ki-
sérleti agroökológiai termelési gyakorlatokon vesznek részt, ezenkívül olyan közösségszervezési stúdiumokra járnak, ahol az élelmiszer-
rendszer átalakításáról tanulnak.

Ez az egyetemi szintű képzés eléggé eltér a Via Campesina eddigi horizontális tudáscserére épülő pedagógiai gyakorlatától. Gyakran éles viták alakulnak ki a messziről jött hallgatók és a helybeli oktatók között. Előfordulnak foglalatok is az egyetemen.

A *Radical Teacher* híradása szerint, a diákok azt mondják, hogy politikailag sokat jelentett számukra az itt szerzett tapasztalat, az agroökológiai gazdálkodási gyakorlatban viszont nem. De mindenképp jellempróbáló a tanulmányi idő. Gyakran mezőgazdasággal közvetlenül nem foglalkozó oktatók tanítják és értékelik őket, akik a központi állam-hatalom szempontjából fogalmazzák meg, hogyan kell mezőgazdasági szövetkezeteket alakítani. A földműves családokból érkező diákok ezt fordítva gondolják, szerintük magából a termelési gyakorlatból, a terme-
lés tapasztalataiból és megoldandó problémáiból kiindulva kell kimunkál-
ni a közösségi együttműködés formáit. Vannak viszont olyanok is, aki a jobb osztályzat megszerzése érdekében csupán felmondják a tananya-
got és tartózkodnak a véleménynyilvánítástól. Ez már eleve ellentmond a Via Campesinában megszokott légkörnek, a tudások párbeszédének.

Az IALA-PF egyetemen kialakult, kissé felemás helyzet bizonyos értelemben példázza azt is, hogy Venezuelában hogyan áll s miért

is problémás az élelmiszer-szuverenitás ügye, és mi az, amiben ez alapvetően különbözik a Via Campesina törekvéseitől.

Venezuela esete az élelmiszer-szuverenitással

A gyarmati időkben Venezuela területén ültetvényes gazdálkodás folyt – afrikai rabszolgákkal. Ez egyébként nagyon kedvező előzményt jelentett a későbbi agráripár kialakulásához. A legfőbb termék a kakaó volt, s ez két évszázadon keresztül így maradt. A múlt század első negyedétől indult be a kőolaj kitermelése, ami teljesen átformálta a gazdaságot és a társadalmat. Az országban nemsokára éreztette tüneteit a „holland betegség”: az olajipar rohamos felfutása következtében minden más gazdasági ágazat visszafejlődött, s ez különösen érvényes a mezőgazdaságra. Ettől az időtől kezdve figyelhető meg az importtól való függés folyamatos növekedése – különösen az agrártermékek, az élelmiszer vonatkozásában –, de ez a jelenség a szükségleti cikkek más csoportjainál is tetten érhető. E trend még jobban felgyorsult az 1970-es évek olajárrobbanása idején. Teljesen átalakult a társadalmi struktúra is a hiperurbanizáció irányába: míg az olajkitermelés beindulása előtt, az 1920-as évekig a venezuelaiak kb. 70 %-a vidéken élt, ma mintegy 90 %-uk városokban lakik. Az életszínvonal meghatározója az olajpiac, az emberek életfeltételeinek változása annak ingadozásait követi. A 80-as években az olajbevételek csökkentek, egyre több szociális vívmánynak szűnt meg a fedezete (ingyenes oktatás, egészségügy, magasabb minimálbér). Ugyanakkor egyre több volt a probléma az élelmiszer-ellátásban is, mert nem volt miből fizetni a devizaállományt kiszívó importot. Ekkor állami támogatások indultak a mezőgazdaság fellendítésére: fogyasztói árkiegészítések, csökkentett kamatú mezőgazdasági hitel, a farmerek felmentése a jövedelemadó fizetése alól. Ezután viszont ismét megszorítások jöttek, s 1990-ben a kormánzatnak le kellett értékelnie a *bolivárt*, és ekkor újra automatikusan megdrágultak a mezőgazdasági ráfordítások. Az infláció 1996-ban 100 százalékon tetőzött. Drámaian csökkent a GDP, a szegénységben élők aránya 70 százalék felé közelített.

Ilyen körülmények között került hatalomra Hugo Chavez, aki 2000-ben elindította a *Plan Bolivart* a társadalmi igazságtalanságok felszámolása, a szegénység leküzdése érdekében. Chavez elsősorban a hadseregre támaszkodott, mert a hadsereg olyan régiókban is jelen van, amelyeket az állami bürokrácia nem tud ellenőrizni. A katonák rendőri tevékenységet is végeznek. Részt vesznek többek között az ételosztásban az ország távolabbi vidékein.

Már 1999-ben alkotmányba foglalták az élelmiszer-szuverenitás fogalmát, és drasztikus lépéseket tettek az import csökkentésére. 2001-ben földreform indult, törvény rendelkezett a földosztás felügyeletéről,

a technikai és infrastrukturális támogatások nyújtásáról. Megalakult a *Nemzeti Földhivatal*. 2002-ben 1,5 millió hektárt osztottak ki 130 000 család között. Az országban hatalmas földtartalékok vannak, amelyek segítségével megvalósítható lenne a mezőgazdaság diverzifikációja, a foglalkoztatás növelése. Ez sokat jelentene az ország újra és újra veszélybe kerülő élelmiszer-biztonsága szempontjából. Az öröklött mezőgazdasági birtokszerkezet azonban nem kedvez ennek: a föld-birtok háromnegyedét a lakosság 5 %-a birtokolja. A mezőgazdasági dolgozók 60 %-a nem saját földjén dolgozik.

A *Plan Zamora* keretében kis- és közepes mezőgazdasági termelőknek osztanak földet. E földek legtöbbje kormányzati tulajdonban van, vagy használaton kívüli. A törvény meghatározta a magánkézben levő föld maximális méretét, és engedélyezte a használaton kívüli telkek kisajátítását. (Miközben a hagyományos pártok és a konzervatív föld-birtokosok értelemszerűen folyamatos ellenállást fejtettek ki a kisajátításokkal szemben.) A huszadik század közepén lezajlott demográfiai forradalom azonban számottevő parasztság nélkül hagyta Venezuelát, nem volt elég paraszti munkaerő, hogy élelmet termeljen a 27 millió, túlnyomórészt városlakó venezuelainak. A mezőgazdasági reformerek ennek tudatában más munkaerőt kezdtek keresni az újraparasztosodás beindítására.

2005-ben a kormány meghirdette a *Vuelta Al Campo* (Vissza a vidékre) kampányt. „Mindenhová, ahol latifundiumok vannak, el kell érjen az állam keze, hogy azoknak adja a földet, akik dolgoznak rajta” – mondta Chavez. Az agrárreform arra irányult, hogy újra létrehozzanak parasztságot a városi munkanélküliekből, ez a parasztság élelmiszer-szuverenitást kapjon a földeken, s így a népesséeloszlás is arányosabb legyen az ország területén. A városlakóknak szabad földet ajánlottak föl, lehetőséget kaptak, hogy szövetkezeteket hozzanak létre és növénytermesztéssel foglalkozzanak kormányzati szakértők felügyelete alatt.

A kormány más módon is kezelni próbálta az élelmiszerellátás problémáját. Olyan szupermarketeket hoztak létre, ahol államilag támogatott, alacsony áron kínálják az árukat. Néhány évnyi eufória után azonban világos lett, hogy a tervben kitűzött ambiciózus célok nem érhetők el. Az elképzelések szerint, a kampány első éveiben mindjárt emberek milliói mentek volna vidékre, akik nemcsak saját magukat, hanem akár egy Caracas nagyságú várost is elláttak volna élelmiszerrel. Számuk azonban végül csak néhány százezerre lett tehető.

Az első probléma az volt, hogy az ökológiai és technikai tudás transfere nagy akadályt jelentett az újraparasztosodás előrehaladásában. A városlakók már több generáció óta elkerültek a *campo*-ról, feledésbe vesztett minden gazdálkodáshoz szükséges, hagyományos tudás, régóta kizökkentek a vidéki élet ritmusából és rutinjából. A megváltozott környezeti feltételekhez és életmódhoz való alkalmaz-

kodáshoz szükség lett volna újabb, korszerűbb agroökológiai ismeretekre és jártasságokra is, de a kitelepülők ennek sem voltak birtokában, nem ismerték azokat a praktikákat sem, amelyek segítségével nagymértékben megkönnyíthető lett volna a mezőgazdaságban végzett fizikai munka. Végül gyakran döntöttek úgy, hogy inkább maradnak a város körzetében.

Tanulságos megállapításokat tesz ezzel kapcsolatban Aaron Kappeler.¹⁸ A szerző hosszú időt töltött terepmunkán a folyamat tanulmányozásával. „Horrorisztikus történeteket” hallott a kampányról. Egy kormányzati tisztviselő elmondta, hogy a mezőgazdaságról, a vidéki életéről keveset tudó városiakok nem tudtak megküzdeni a váratlan nehézségekkel. Mindenfelé lehetett látni vandálul elpusztított vagy elhagyott szövetkezeteket. Egyetlen projekt sem volt „produktív”. Aragua államban például egy marhatelepet próbáltak működtetni az újra vidékre települőkkel. Az új telepesek azonban néhány hónap múlva már el is hagyták a szövetkezetet, a gépek eltűntek, az elektromos hálózatból a drótokat kitépkedték, a marhák közben fertőzést kaptak, s nagyrészt elpusztultak. Az a stratégia, hogy felszívják a fölös városi népességet, talán hozott némi eredményt, ám a hazai mezőgazdasági termelés nem nőtt. Ez teljes kudarc volt. Rengeteg közpénz ment veszendőbe, a projektek néhány év után összeomlottak.

Ha belegondolunk a szarvasmarhatelepe példájába, lényegében az történt, hogy a munkanélküli városiak egy agráripari létesítményt kaptak, a maga műszaki berendezéseivel, anélkül azonban, hogy bekapcsolták volna őket a globális élelmiszer-birodalom láncolatainak hierarchiájába. E hierarchia ellenőrzés, a szabványok betartása s további inputok biztosítása nélkül viszont a technika számukra használhatatlannak bizonyult.

Talán megoldás lett volna, ha az adott területen zöldséget, gyümölcsöt termesztenek, kisállatot tartanak. Ám a mezőgazdasági gyakorlatra vonatkozó agroökológiai tudás is hiányzott a terület átalakításához, s ugyancsak hiányoztak az arra vonatkozó ismeretek, hogy miként lehet agroökológiai szemlélet alapján kölcsönösen előnyös cserekapcsolatokat kialakítani a helyi termelők és a városi fogyasztók között. Bebizonyosodott, hogy pusztán földfoglalással nem lehet sem agráripari, sem alternatív agroökológiai mezőgazdasági termelést beindítani, ha a személyi feltételek hiányoznak. A kormányzat egy időben bőkezűen hitelezett, a vidéki háztartások gyakran ebből éltek, nem a termelésből. Ennek részben oka az is, hogy a kitűzött cél, egy Caracas nagyságú város ellátása, irreálisnak bizonyult, amúgy sem tudták volna teljesíteni, s ezért a hitelből legalább a saját boldogulásukat igyekeztek biztosítani.

A hazai mezőgazdaság erősítésének kudarca mindenképp összefüggött azzal is, hogy a kormányzat nem fordított kellő figyelmet a Venezuelában különösen csekély létszámú, de azért még létező hagyományosan gazdálkodó parasztság érdekeire. Kappeler mérnököktől,

agronómusoktól hallott olyan történeteket, hogy a kisajátított birtokokat soha nem a helyi parasztok kapták meg, legalábbis nem hiánytalanul. Emellett saját szemével látott olyan jelenetet, amikor a Nemzeti Gárda erőszakkal szembeszállt a helyi parasztok ligájának aktivistáival, akik elfoglalták azt a birtokot, amelyet a kormány az agrárpiport képviselő *Venezuelai Agrár Korporáció*nak szemelt ki.

A *Venezuelai Agrár Korporáció* (később *Venezuelai Élelmiszer Korporáció*) részint exportra termel, részint résztvevője annak a kormányzati programnak, amelynek keretében a szegények számára létesített bolthálózatban a termelési költség alatt ajánlanak fel élelmiszert.

Az alapvető probléma ezzel a programmal az, hogy túlnyomórészt élelmiszer-importra támaszkodott, s ma is arra támaszkodik, miközben fedezete kizárólag az olajexport aktuális bevétele. Ezen a téren semmi lényegi változás nem történt a Chavez előtti időkhöz képest, s ma, a Maduro kormányzat alatt is ez a helyzet. Ezekről a programokról szoktak úgy beszélni, mint az élelmiszer-szuverenitás programjairól, pedig csupán arról van szó, hogy az elosztási hálózat az USA-ból és Kolumbiából származó élelmiszer-importot más államokból (pl. Argentína, Brazília, Karib-szigetek) származó importtal helyettesítette. Amíg a Maduro-kormányzat idején, az olajár nagymértékű csökkenése miatt, nem jött el a drasztikus élelmiszerhiány időszaka, addig ezek a programok valóban nyújtottak némi időleges élelmiszer-biztonságot, ugyanakkor a még megmaradt hazai termelők aktivitását visszafogták, nem kedveztek a közvetlen termelő–fogyasztó kapcsolatnak, sem az újraparasztozás folyamatának. Sok termelő egyszerűen kifizetődőbbnek találta, ha inkább kedvezményezettje egy ilyen programnak, mintsem hogy termeljen a program számára. A hivatalnokok is tudomásul vették, hogy nem reális dolog azt várni, hogy a demográfiailag megfogyatkozott, fizikailag elgyengült (idős, rokkant) termelőket a gigantikus cél teljesítésére, a városiakok millióinak élelmiszer-ellátására kötelezzék.

A kormányzat retorikája mindig valamiféle „paraszi szocializmusról” szól, de a venezuelai mezőgazdaság működéséhez ennek nincs sok köze. Ez a mezőgazdaság alapvetően a globális agráripárba és élelmiszer-birodalomba tagolódik bele, annak minden jellemzőjével együtt. Kappeler beszámol arról, hogy 2007-től 14 hónapig élt és dolgozott egy nagy agráripári vállalatnál, Barinas államban, amely egy kisajátított latifundium területén helyezkedik el.

Jelenleg a vállalat teljesen a fordista futószalagok elve alapján szerveződik. Annak ellenére, hogy több kistermelő szövetkezet volt a körzetben, a nagy állami mezőgazdasági üzem maga alá gyűrte a helyi campesinókat. A kormány adott néhány aprócska birtokrészt a helyi kistermelőknek is, mintegy borralalóként, de a farm többi részén modern kapitalista agrárüzemet rendezett be, csúcstechnológiával, 350 bémunkással, gépekkel, kemikáliákkal, kőolajalapú műtrágyával.

A munka szigorú hierarchikus rendben és szigorú specializáció alapján szerveződött, a kétkezi munkások és a vezetők vonatkozásában egyaránt. A munkafelügyelők rendkívül autoriter módon viselkedtek, a katonaság egy ipari üzem atmoszféráját teremtették meg a létesítményben. Az igazgatók csaknem kivétel nélkül egyetemet végzett középosztálybeli vagy felsőbb osztálybeli „fehér” vagy mesztic férfiak voltak. A különböző kasztokhoz tartozó alkalmazottak ritkán keveredtek egymással, a munkahely szociálisan nagyon megosztott volt. A műszaki szakértők (*tecnicos de campo*), egy külön testületet alkotva futtatták a termelést, és féltékenyen őrizték tudásukat, azt nem osztották meg az egyszerű dolgozókkal. Többször hallani lehetett a mondatot, hogy „*En esta empresa, no hay socialismo*” – „Ennél a vállalatnál nincs szocializmus.” Gyakori volt a szabotázs-fenyegetés, a letartóztatás, a nagyfejekkel állandósultak a konfrontációk. A munkások állandóan próbálták hatékonyabbá szervezni a „munkásbizottságokat”, de a menedzserek ezt mindig megakadályozták. A munkások az egyik legmegalázóbb visszaélésnek azt tartották, hogy nem volt előrelépési lehetőségük a favoritizmus, nepotizmus miatt.

Ennél a vállalatnál és a hasonlóknál tehát nem csökkent a munkamegosztás, a specializálódás mértéke, amire pedig az élelmiszer-szuverenitás támogatói szerint elengedhetetlenül szükség van. A feszültségek egyik típusát másfajta feszültségtípus váltotta fel: a vállalaton belül nem volt „agrárprobléma”, viszont a szervezett munkások nem szóltak bele a termelésbe, hanem klasszikus érdekvédelmi harcot folytattak a magasabb bérért, a rövidebb munkaidőért, a jobb munkakörülményekért. Ez a belső helyzet egyébként erősen különbözött attól az ünnepélyes retorikától, amit a vállalat a kötelékébe nem tartozó munkásokkal és munkásbizottságokkal kapcsolatban használt.

A szakértők a vállalatnál feltehetőleg épp azért vonakodtak „agrárreformról” beszélni – mondja Kappeler –, mert az egy parasztok által végrehajtott folyamatot feltételez, erről pedig nem volt szó. A *Venezuelai Agrár Korporáció* (CVA) szerződéses kapcsolatot létesített több paraszti szövetkezettel. Ezeknek a lokális szövetkezeteknek azonban kevés önállóságuk maradt, a termést mindig az államnak adták el, az állami élelmiszer-hálózaton keresztül, és a vállalat technikai szakértői nagymértékben felügyelték a termelést. E szakértőket mindenütt sokkal jobban izgatták a termelési mutatók és a termésátlagok, mint a demokratikus szervezet kérdései. Több államban ugyanez a minta volt jelen.

A. V. Csajanov szól arról, hogy az a fajta művelési mód, amely a földet nem tekinti többnek, mint a paraszti munka hordozójának, mindig „rejtett proletarizálódáshoz” vezet.¹⁹ Lehet, hogy a földet az említett példában a campesinók birtokolják, de a szövetkezeteket egyértelműen úgy kezelték, mint a vállalat kiterjesztését, és a művelési folyamatot – mint „tanácsadók” – alapvetően a vállalat technikai szakértői irányították. Ők választották ki a növényeket, ők szállították az inputot,

ők határozták meg az árakat. A szakértők döntötték el, hogy melyik szövetkezetet preferálják, melyiket sorvasszák el. Soha nem a helyi szükségletekből indultak ki, hanem olyan terményre szerződtek, amit a legkönnyebben lehetett integrálni az üzleti tervbe, és amely nem okozott zavart a vállalati termékskála szempontjából. A szemes terményt a vállalati termékkel együtt szállították el és mindig valahol másutt dolgozták föl, rendszerint az állami tulajdonban levő malmokban.

A szövetkezetek szerepe csupán az volt, hogy mennyiségében tovább szaporítsák azt a terméket, ami már úgyis ott volt az állami központokban. A vállalatok eközben úgy jutottak profithoz, hogy a nyílt piacon adtak el bizonyos termékeket és szolgáltatásokat, s jelentős részben exportra termeltek. A hivatalnokok a profitszerzésnek ezt a formáját úgy kommentálták, mint szociális kötelezettséget a népesség élelemmel való ellátására, valamint az agrárszektor megszabadítására az olajfüggőségtől. Az azóta eltelt idő tényei, számadatai alapján meg lehetőségesnek tűnik, hogy valóban történt-e haladás a célok megvalósítása irányában.

A venezuelai agrárreform tehát nagyjából úgy írható le – mondja Kappeler –, mint valamiféle fordista-neopopulista folyamat. A kormányzat egyfajta kevert rendszert hozott létre, amelyben a populista, „neonarodnyik” irányvonal nem állt teljesen szemben a nagyüzemi ipari modellel. Ehelyett a kettő együttműködött. Az iparszerű nagyüzem, az állami vállalat „horgonya”, „gravitációs központja” a rendszernek, ha úgy tetszik, az agrárreformnak. A paraszti szövetkezetek e körül a technikai központ körül sorakoztak fel, hogy a szakértők által nyújtott technikai szolgáltatásokat és segélyeket igénybe tudják venni, de az állam soha nem támaszkodott teljesen azokra a szereplőkre – a parasztságra –, akiknek a védelmét hirdette. A kistermelők kaptak bizonyos kedvezményeket, de az általános bérmunka, a proffitermelés, a munka kizsákmányolása miatt nem lenne helyénvaló úgy jellemezni ezt a helyzetet, mint valamiféle „paraszi szocializmus” alapján szerveződő élelmiszer-szuverenitást.

Ami Venezuelában kialakult, az egy sajátos *állami élelmiszer-szuverenitás*, elsősorban és lényegében agráripari szerveződés és élelmiszer-behozatal alapján. Az egész venezuelai szociális ellátórendszert végeredményben a *magántulajdon* működteti: olajbevételek nélkül nem működne, az állami juttatások alapja pedig az olajexport, az alapvető létszükségleti cikkek mind importból érkeznek.

Vagyis a Via Campesina lokális, kistermelői, alulról szerveződő, horizontális szemléletű működésével ellentétben, Venezuelában alapvetően a globális piacoktól nagymértékben függő állam határozza meg – a maga központi hierarchiáján keresztül – a mezőgazdaság és az élelmiszer rendszerét a maga materiális valóságában, és az immateriális szférában is ugyanezen a módon rendelkezik az „agroökológia” és az „élelmiszer-szuverenitás” fogalmainak használata felett. E fogalom-

használat során zavartalanul együtt él egymás mellett az agroökológia fogalma az agráripari gyakorlattal, a GMO-val, az élelmiszer-szuverenitás fogalma pedig az élelmiszer-import gyakorlatával.

Az ENSZ szervezete, a FAO ugyanilyen eszközei keretében gondolkodik. Ezért lehet az, hogy míg az elmúlt évben a híradások túlnyomó többsége a világban a venezuelai élelmiszerhiány katasztrofális mértékéről számolt be, addig a FAO képviselője májusban úgy nyilatkozott, hogy a venezuelai mezőgazdasági termelőknek okuk van az ünneplésre az országnak az élelmiszer-biztonság és élelmiszer-szuverenitás terén elért eredményei miatt. „Itt az élő példa, hogy campesino férfiak és nők, közösségi tanácsok és közösségek, valamint a kormány megvalósítják az élelmiszer-szuverenitást és az élelmiszer-biztonságot” – fogalmazott Marcelo Resende egy Lara állambeli projekt beindításakor, ahol kiemelten szólt az agroökológia jelentőségéről.

Chavez elnök 2005-ben így fogalmazott: „Az arkhimédészi pont – ezt a kifejezést Mészáros István csodálatos könyvéből vettem át – a termelés és a fogyasztás közösségi rendszere. Ez az, aminek megteremtésén dolgozunk, tudatában vagyunk, hogy ezt építjük. Egy új rendszert kell teremtenünk, a termelés és a fogyasztás közösségi rendszerét... Emlékezzünk rá, mit mondott Arkhimédész: »Adjatok egy szilárd pontot, és én kifordítom sarkából a mai világot.« Itt van számunkra az a pont, amelyikre támaszkodva kifordíthatjuk sarkából a mai világot.”²⁰

Sajnos, hiába nevezzük ráolvasással közösséginek a Venezuelában kialakult termelést és fogyasztást, ha ez a két szféra nem kerül közelebb egymáshoz. Hogyha továbbra is csupán az emberi léptéken messze túllépve, egymástól térben, időben teljesen elkülönülten létezik, akkor valójában semmi nem történt a kapitalista szisztéma lebontása, az anyagcsere-szakadás megszüntetése érdekében. Folytatódik az élet a mértékhatáron túl, a kapitalizmuson innen.

Jegyzetek

- ¹ <http://www.latin-amerika.hu/hirek/interjuk/2322-2014-10-02-00-21-30>.
- ² Kepes György: *A közösségi művészet felé. Tanulmányok a kortársi művészet és a modern világ együttműködésének lehetőségeiről*. Budapest, Magvető Kiadó, 1978. 23–24.
- ³ Ploeg: *The New Peasantries*. London, Sterling, Earthscan 2008; The Peasantries of the 21. century: the commoditisation debate revisited. *The Journal of Peasant Studies* 37/1/2010
- ⁴ Henry David Thoreau: *Walden*. (Fordította: Molnár Imre, Szöllősy Klára.) Budapest, Fekete Sas Kiadó, 1999, 39.
- ⁵ David Harvey: *The New Imperialism*. London, Verso 2003.
- ⁶ Luisa Steur: „Adivaszik”, kommunisták és az őslakos-tudat kialakulása Keralában. *Eszmélet* 87. 119
- ⁷ María Elena Martínez-Torres & Peter M. Rosset: Diálogo de saberes in La

Vía Campesina: food sovereignty and agroecology, by María Elena Martínez-Torres & Peter M. Rosset. *Journal of Peasant Studies*, 2014.

⁸ Idézi Torres & Rosset, i. m. 3.

⁹ Paulo Freire: *Pedagogy of the Oppressed*. 30th Anniversary ed. New York, Continuum, 2006.

¹⁰ „René Descartes, a modern nyugati filozófia megalapítója új mozzanattal gazdagítja a nyugati gondolkodás történetét. Behelyettesíti az európai középkori tudás teo-politikájában szereplő istent mint a tudás megalapozását a (nyugati) emberrel mint az európai modern kori tudás megalapozójával. Az isten minden attribútuma átszáll a (nyugati) emberre. Az egyetemes, időn és téren túli igazság, a világmindenség törvényeihez való hozzáférés előjoga, és az a képesség, hogy tudományos ismeretet és elméletet hozzon létre, immár a nyugati ember elméjébe helyeztetik. A karteziánus „ego cogito” („gondolkodom”) az alapja a modern nyugati tudományosságnak. Descartes azáltal, hogy dualizmust teremtett ész és test között, ész és természet között, képessé vált szituálatlan, egyetemes, mindentudó isteni ismeretre igényt tartani. Ez az, amit a kolumbiai filozófus, Santiago Castro-Gómez (2003) az európai filozófiák távlatindító „nulla pontjának” nevezett. A „nulla pont” az a nézőpont, amelyik akként rejti és álcázza magát, mintha túllépett volna minden különös nézőpontra, vagyis olyan nézőpont, amelyik semmilyen nézőpont képviselőjének nem mutatja magát. Az „isten szeme” ez, amelyik mindig egyfajta elvont általános alá rejti helyi és különös nézőpontját. A nyugati filozófia előnyben részesíti a „tudás ego-politikáját” a „tudás geopolitikájával” és a „tudás testi politikájával” szemben. Történetileg ez tette lehetővé a nyugati Analízis 44 férfiúnak (szándékos itt ez a gender-terminus), hogy tudását olyanként mutassa föl, mint amelyik egyes egyedül birtokosa az egyetemes tudatnak, s elveti a nem-nyugati tudást, mint amelyik a különösségé, és ezért képtelen eljutni az egyetemességig. Az episztemikus stratégia kulcsfontosságú szerepet játszott.” *Eszmélet*, 92. sz. (2011. tél), 43.

¹¹ Agroecology for Sustainable Food Systems in Europe. A Transformative Agenda. Brüsszel, 2013. július 26–27. http://www.ensser.org/fileadmin/files/AgroEcologyConference_Outline.pdf

¹² Mario Moretto: Farmers speak out against food sovereignty ordinance. *Bangor Daily News*, April 21, 2013

¹³ Miguel A. Altieri: *Agroecology, the Scientific Basis for Alternative Agriculture*. Berkeley. U. C. Berkeley, 1983

¹⁴ Miguel A. Altieri – Fernando R. Funes-Monzote – Paulo Petersen: Agroecologically efficient agricultural systems for smallholder farmers: contributions to food sovereignty. In: Miguel A. Altieri, Fernando R. Funes-Monzote & Paulo Petersen: *Agronomy for Sustainable Development*. INRA – Springer, 2011

¹⁵ Vö.: John B. Foster: Előszó Mészáros István: A társadalmi öntevékenység rendszerének szükségessége című könyvéhez. *Eszmélet* 104. sz. (2014. tél)

¹⁶ Wezel, A., Bellon, S., Doré, T., Francis, C., Vallod, D., & David, C.: Agroecology as a science, a movement and a practice. In *Sustainable Agriculture*. Volume 2 (27–43). Springer Netherlands, 2011

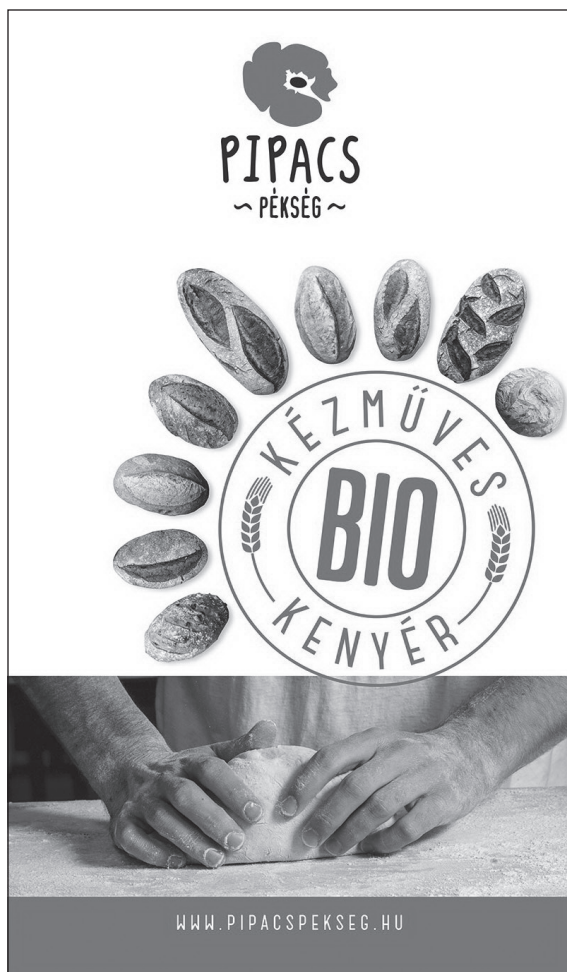
¹⁷ Eduardo Sevilla Guzmán – Graham Woodgate (2013): Agroecology: Foundations in agrarian social thought and sociological theory. *Agroecology and Sustainable Food Systems*, 37(1), 2013

¹⁸ A. Kappeler: Perils of Peasant Populism: Why Redistributive Land Reform and „Food Sovereignty”. Can’t Feed Venezuela c. írása, amely a Yale Egyetemen 2014-ben megrendezett, élelmiszer-szuverenitással foglalkozó konferencián elhangzott előadás szövege.

http://www.iss.nl/fileadmin/ASSETS/iss/Research_and_projects/Research_networks/ICAS/65_Kappeler_2013.pdf

¹⁹ A. W. Chayanov: *The theory of peasant economy*. Chicago, Aldine, 1966.

²⁰ Idézi: John Bellamy Foster: Chavez és a közösségi állam. A szocializmushoz vezető átmenet problémái Venezuelában. *Eszmélet* 107. sz. (2015. ősz), 21.

A munkás-önigazgatás jelszaváról és a munkástanácsokról

„1956 plakátjai és röplapjai október 22–november 5” címmel 1991-ben egy kiadvány jelent meg (szerkesztők: Izsák Lajos, Szabó József és Szabó Róbert, Budapest, Zrínyi Kiadó), amelynek fő értéke, hogy nem tartalmaz kommentárokat, csak a korabeli, megőrződött dokumentumok fotómásolatait. A téma áttekintéséhez e kötetet választottam kiindulópontnak; amit tehát előadok, ennek a kommentárja, vagyis az én olvasatom.

Az első, ami megállapítható, az az, hogy kétféle munkástanácsot kell megkülönböztetnünk. Az egyik *területi elven* jött létre, éppúgy, mint a különböző „nemzeti bizottság”, „forradalmi bizottság” vagy „néptanács” elnevezésű testületek. A másik az üzemi *munkástanács*, amely a munkahelyeken szerveződött (kivált az ipari üzemekben). Spontán forradalmi szervekről van szó, amelyek viharos gyorsasággal vették át a váratlanul megbénult államigazgatás feladatait. Ebből fakad a kettősségük. A területi szervek az általános közigazgatási funkciók betöltésére alakultak. Ilyen volt például a szegedi *Városi Munkástanács*, amely később *Néptanács*nak nevezte magát, és hirdetményben tette közzé, hogy „átvette a város életének irányítását”. Hasonló városi munkástanács alakult Gyöngyös, Heves, Szajla, Dunapentele és Vác településeken, amikről az említett kötet is tudósít.

Ettől eltérően az üzemi munkástanácsok az állam *gazdaságigazgató*, termelésigazgató funkcióinak betöltésére szerveződtek. Ugyanakkor hamar politikai legitimitást nyertek azáltal, hogy a *SZOT Elnöksége* október 26-án felhívást tett közzé a munkásigazgatás megszervezésére az üzemekben, s a kezdeményezéssel az *MDP Központi Vezetősége* október 28-i nyilatkozatában egyetértett. Ennek köszönhetően az üzemi munkástanácsok a hamarosan bekövetkezett szovjet invázió után is a helyükön maradhattak, s nem az azonnali, „menetből” történő feloszlás lett a sorsuk, mint a területi forradalmi szerveknek.

A katonai-hatalmi fordulat azonban rájuk nézve is súlyos következménnyel járt. A munkás-önigazgatás kérdései háttérbe szorultak, és az üzemi munkástanácsok az új kormány politikai ellenzékének szerepébe kényszerültek, akarva-akaratlanul mint a forradalom még meglévő

szervei. A konfliktus gyorsan kiéleződött. Az üzemi tanácsok mozgalma országos szervezet létrehozásával próbálkozott, ami a kormány számára általános politikai sztrájk fenyegetését hordozta, és – tegyük hozzá – nem is alaptalanul. A válasz drasztikus volt: a „munkásállam” a munkások közé lövetett (Salgótarján, december 8.). Majd megindult az állam üzemi pozícióinak visszahódítása, a hangadó munkásvezetők letartóztatása vagy menekülésre (disszidálásra) kényszerítése, valamint a munkásörség üzemi csoportjai és a pártirányítású szakszervezeti bizottságok szervezése eszközeivel. Végül pedig 1957 őszén sorra került az üzemi munkástanács-mozgalom jogszabályi és politikai „kiiktatása” is.

Mindössze tehát 10-11 nap az az intervallum, amelyben az üzemi munkástanácsok vitathatatlanul csak gazdaságigazgatási funkciót tölthettek be, s amelynek fennmaradt dokumentumaiból megpróbálhatjuk kihámozni, mit is jelentett *valna* a munkás-önigazgatás. Ehhez át kell tekintenünk intézkedéseiket, követeléseiket és megfogalmazott céljaikat – ekként csoportosítva:

- Helyi, konkrét termelésigazgatási ügyek (csupán példaszerűen):

A *Közép-Dunántúli Szénbányák* munkástanácsa utasította az ajkai és környéki bányákat az *Ajkai Erőmű* szénellátására, előírva a szükséges napi termelést, hogy a régió áramellátása ne kerüljön veszélybe; a két balinkai és környéki bányát utasította a vízbiztonsági és szellőztető rendszerek folyamatos működtetésére, mert veszélyes üzemek, ahol azok egy órára sem kapcsolhatók le.

A *Csepel Vas és Fémművek* a túlmunka, a pótszabadság, a védőruha, a fizikai dolgozó nők munkaidejének, az ipari tanulók helyzetének és a munkásszálló állapotának anomáliáit tűzte napirendre.

A *Gyöngyösi Ércbánya* a vasárnapi műszak megszüntetéséről, az üzem fegyveres őrzéséről, a novemberi fizetés garantálásáról határozott.

- Az állami, központi gazdaságigazgatás hatásköri döntéseinek felülbírálata (a dokumentumokban általánosan megjelenő, egyöntetű és azonnali követelések):

A feszített, „kiszípolkozó”, központi normakövetelmények azonnali eltörlése, és az azt megalapozó (élmunkás) munkaverseny-mozgalom azonnali megszüntetése.

Az állami bérkategóriák felülvizsgálata, a legkisebb fizetés (800 Ft) megemlése 1000-1500 Ft összegre. Ez érdekes módon minden esetben összekapcsolódott a 3500 Ft-os bérplafon követelésével is, (ami akkor – bár ezt nem ellenőriztem – a miniszteri alapfizetés lehetett), és ez arra mutat, hogy a közfelfogás az 1:3, 1:4 jövedelem különbséget tartotta méltányosnak és tolerálhatónak az üzemen belül.

A munkások sztrájkjogának azonnali elismerése, és ehhez kapcsolódóan az államtól és párttól független, szabad szakszervezeti mozgalom helyreállítása.

- A központi gazdaságigazgatási szervek és az üzemek kapcsolatának megváltoztatása (ezek lényegében a munkás-önigazgatás jelszavának jövőbe mutató gondolatai):

Az üzemek maradjanak állami köztulajdonban. „Gyárat, földet vissza nem adunk, az üzemek igazgatása a munkástanácsok feladata.” Ami teljesen egyértelművé teszi, hogy nem az eszközök tulajdonjogának átruházását, hanem csak egyes tulajdonosi részjogosítványok átengedését követelték az üzemi munkáskollektívák javára.

Ilyen részjog az egyszemélyi felelős vezető kinevezése. Ez „önálló gyárvezetés, az igazgató személyének meghatározása” megfogalmazásban bukkan föl a dokumentumokban.

Önálló gazdálkodási, azaz használati-hasznosítási részjog követelése. „Az üzemek maguk szabják meg, miképpen gazdálkodjanak, s ne a bürokratikus minisztériumi szervek döntsék ezt el.” Ez nagyon világos tagadása az addig érvényesített központi tervutasításos mechanizmusnak; annak alternatíváját, piaci mechanizmust és piaci önállóságot feltételez. Az „önállóság” alanya az üzem dolgozóinak összessége, akik ily módon egyfajta gazdasági társaságot alkotnak, munkaközösséget (s ennek választott vezető testülete az üzemi munkástanács, amely jogosult a technikai-operatív vezetők – ma úgy mondanánk: a menedzsment – összeválogatására, az előbb említett vezető-kinevezési részjog alapján). Az üzemi munkaközösség tehát egyfajta gazdasági társasági forma. Abban különbözik más társasági formáktól, hogy a tagsági viszony alapja nem a bevitt eszközvagyon (mint a bt, kft, rt és a szövetkezet esetében,) hanem a munkavállalók egyetlen „vagyonkájának”, *munkaképességüknek* a munkaközösség rendelkezésére bocsátása.

Haszonrészesedés követelése. „Az üzemi munkásság kapjon részesedést az üzem tiszta nyereségéből.” „Részesedés legyen a vállalati nyereségből.” „Haszonrészesedést!” Annyi világos, hogy a munkaképességre alapozott társaság (a társult munka) gazdaságilag impotens maradna a termelés eszközei nélkül. A munkástanácsok magától értetődőnek találták, hogy a dolgozói kollektíva saját jogon használja-hasznosítsa az állami eszköz-köztulajdon „rájuk eső” hányadát. Vagyis az üzemet. Így ez a probléma *ab ovo* megoldott ügy volt. Természetesen vették azt is, hogy az üzem gazdálkodásában képződő nyereségen meg kell majd osztozniuk az eszköztulajdonos állammal. A haszonrészesedés követelése így nem valamiféle állami jutalmazási formáról szólt, hanem a munkáskollektívák és az állam megegyezéséről az elért (eszköz- és munkaarányos) nyereség egymás közötti megosztásáról. (Ez lényegében a Ptk.-ban szereplő haszonbérlet nevesített esetének

adaptálása az ipari eszközökre.) A megosztási arányokról azután már nem eshetett szó, mert közben megérkeztek az újabb szovjet katonai egységek, és a gazdaságigazgatási kérdések hirtelenjében lekerültek a napirendről.

Érdemes még röviden kitérni ezeknek a munkásköveteléseknek a későbbi sorsára is.

1957 őszén a kormány a haszonrészesedés ügyében látszaten-gedményt tett, bevezette a *vállalati nyereségrészesedés* intézményét, amivel a „dolgozó nép” állami-központi megjutalmazása irányába vitte a dolgot. A kiosztható részesedést nagyjából háromheti bérben maximálta (ami ugye, éves szinten 49:3 arány az állam javára), a nem kioszthatót az üzemben belül lehetett munkásjóléti célokra felhasználni. A részesedés felosztásáról-felhasználásáról való döntés az egyidejűleg választani rendelt üzemi tanácsok (egyetlen) feladata lett; s ezzel az üzemi *munkástanácsok* létezésének indokai politikailag megszűntnek számítottak. A vezetők kiválasztásának joga és az önálló gazdálkodás lehetősége szóba se került. A központi tervutasításos gazdaságigazgatási mechanizmus helyreállt.

1982-ben azután a magyar jogrendben felbukkant egy olyan társasági konstrukció, amit mintha az 1956-os követelések szerint építettek volna fel: ez volt a *VGMK, a vállalati gazdasági munkaközösség*. Ebben a résztvevő dolgozók maguk választották meg vezetőjüket, önállóan gazdálkodhattak, nyereségükből utólag fizettek térítést a használt eszközök és infrastruktúra használatáért, a megmaradó rész felett pedig maguk rendelkeztek. Volt azonban egy jelentős korlát: a konstrukció nem terjedhetett ki az egész üzemre, mint ahogy azt 1956-ban elgondolták. Csakis egyes üzemi alrészlegek kaphatták meg a VGMK lehetőségét, a vállalat igazgatójával kötött megállapodás szerint. Így az iparban, ahol a technológia nem igen bontható meg, ez nem terjedt el. Igen sikeresnek bizonyult viszont a szellemi munka területén, különösen az akkor kibontakozó számítástechnikában.

1985-ben pedig megszületett az „önigazgató vállalat”, amely megkapta a jogot az önálló gazdálkodásra (a központi alapító szerv immár csak felügyeletet gyakorolt), az igazgatót a „vállalati tanács” választotta ki (5 éves mandátummal). A nyereségfelosztás arányai az állam és a vállalat között azonban – tudtommal – változatlan maradt. A kritikus pont ebben a „vállalati tanács” volt, amely alapvetően különbözött az üzemi munkástanácsok '56-os összetételétől: csak a tagok felét választották a munkavállalók, a többi tag irányító-vezető beosztása folytán automatikusan bekerült a tanácsba, továbbá a testület egy hatodát az igazgató volt jogosult delegálni. Ez a tanács tehát nem a társult munka közösségét képviselte, hanem sokkal inkább az aktuális vállalati elit hatalmát volt hivatott erősíteni. (S mindez olyan új jogi lehetőségekkel párosult, amelyek utat nyitottak a köztulajdonú

eszközvagyon magántulajdonba adása előtt. Ez lett az ún. spontán privatizáció alapja.)

Összegezve: a munkás-önigazgatás koncepciója, minden rögtönzöttsége dacára, az 1956-os magyar munkástanács-mozgalom történelmi jelentőségű eredménye volt. E koncepció visszájára fordított egy logikát: míg *a kapitalista gazdaságban az eszközvagyon tulajdonosa bérel munkásokat (a munkaerőpiacon)*, addig *a munkás-önigazgatás gazdaságában a társult munkaerő-tulajdonosok bérelnék eszközöket* (az állami közvagyonból). És ez a munkáslét „bérmunkás” minőségét megszünteti.

A magyar munkások tehát modellt találtak a (magán és állami) kapitalista termelési mód bérmunka-rendszerének egy új rendszerrel történő felváltásához.

Utópiakergetés

A kapitalizmus játékszabályai szerint vívott versenyben a munkástulajdon és a szövetkezetek nem győzhetnek

Ebben az évben ünnepeljük Thomas More Utópiájának ötszázadik évfordulóját – azét a könyvét, amely meghonosította az „utópia” terminust a radikális gondolkodók körében a kapitalizmus kezdetén. A történet egyik fiktív szereplője egy alkalommal tárgyilagosan kijelenti: „aligha lehet valaha is igazságos és boldog élete a köznek ott, ahol a vagyon magánkezekben van, ahol mindenki mindent pénzzel mér.”^{1*}

Fél évezreddel később ez a gondolat – vagyis hogy a termelőeszközök magántulajdona a legfontosabb gátja egy jobb világnak – széles körben elfogadott nézet a baloldalon, és sokan szorgalmazták a közvetlen munkás- és közösségi ellenőrzésen alapuló gazdaság létrehozását.

Michael Albert és Robin Hahnel élen járt e követelések megfogalmazásában – ők ketten a korai 1990-es évektől kezdve igyekeztek bebizonyítani a részvételi gazdaság gyakorlati megvalósíthatóságát. (Albert – Hahnel 1991) A 2008-as pénzügyi válságot követően Hahnel újfent hangsúlyozta annak a fontosságát, hogy higgyünk egy plauzibilis alternatívában: enélkül, mondja Hahnel, „nem várhatjuk el az emberekől a változás kikényszerítéséhez szükséges kockázatvállalást”, és „nem tudunk kidolgozni egy olyan stratégiát, amelynek segítségével eljuthatunk a jelenleg fennálló helyzetből a kívánatos állapothoz.”

A részvételi gazdaság újabb szószólói az önbizalom problémájától a stratégia problémája felé tolták el a hangsúlyt. Három prominens baloldali értelmiségi áll az ezirányú erőfeszítések középpontjában: Richard Wolff (lásd Goodman 2015), Gar Alperovitz (Alperovitz 2016) és Erik Olin Wright (Wright 2015a).

Egymástól többé-kevésbé függetlenül, nagyjából egybecsengő érveléssel állnak elő, amely széles körben talált kedvező fogadtatásra

* Kardos Tibor fordítása. Morus 1989, 50.

azon aktivisták körében, akik kiábrándultak a szakszervezetekből, a választásokból, és saját, társadalmi mozgalmakban szerzett tapasztalataikból, viszont akik inspirálónak találják a népi ellenőrzés latin-amerikai kísérleteit. A részvételi gazdaságot, növekvő érdeklődéstől övezve, kikiáltották „a baloldal új nagy ötletének”.

A népi kontroll hívei a munkahelyeknek a munkáscsoportok általi közvetlen, fokozatos átvételét szorgalmazzák a kapitalizmuson belül, párhuzamosan a szövetkezetek hasonlóképpen közvetlen expanziójával, valamint a decentralizált részvételnek a társadalmi élet minden aspektusára való kiterjesztésével. Idővel a mennyiségi változások minőségi változásba csapnak át, és a kapitalizmus utat enged a szubsztantív gazdasági és társadalmi demokrácián alapuló társadalmi rend előtt.

A politikai gazdaságtan képviselője, Richard Wolff számára a kapitalizmus jellegadó problémája a kizsákmányolás. A tőkések – a termelési eszközök feletti kontrolljuknak köszönhetően – megvásárolják a munkaerőt, megszervezik, és ellenőrzésük alatt tartják a munkások által létrehozott többletet, egyrészt fogyasztási céllal, főleg pedig termelő beruházás céljából, amely mozgásban tartja a felhalmozási ciklust.

De Wolff nem a piacok szabályozásától vagy az államközpontú megoldásoktól – legyenek azok szociáldemokraták vagy kommunisták – várja a kizsákmányolás felszámolását. Tekintettel a kapitalizmus beágyazott erőviszonyaira, Wolff úgy véli, hogy a regulátorokat mindenképpen a markában tartja a nagytőke, és a költségvetési expanzió hízalja, nem pedig átalakítja a rendszert. A központi tervezés pedig csupán állami bürokratákkal helyettesíti a kapitalistákat.

Az amerikai baloldal nagy részéhez hasonlóan Wolff is rokonszenvez a szakszervezetekkel. Ám azok, szerinte, nem alkalmasak arra többé, hogy a társadalmi változás élére álljanak. Ehelyett bemutat egy szindikalista irányultságú alternatívát, az *Önigazgató Munkásvállalkozások hálózatát* (*Worker Self-Directed Enterprises*, a továbbiakban: WSDE-k), amely „a termelővállalatok belső szervezetére” összpontosít, és „ügy pozicionálja a munkásokat az egyes vállalatokon belül, hogy azok legyenek a vállalat által megtermelt többlet elsajátítói.”

A történész Gar Alperovitz, hasonlóan optimistán, úgy véli, hogy immár a munkások rendelkezésére áll az anyagi alap, amelyre támaszkodva bekapcsolódhatnak a tulajdonviszonyok forradalmába. Alperovitz elhatárolja magát attól a széles körben elterjedt nézettől, miszerint a legutóbbi három évtized az egyre inkább leszállított elvárások korszaka lett volna. „Akkor most mit kell tennünk?” című könyvében (Alperovitz 2013) megfogalmazott előrejelzése szerint, egyre többen fordulnak majd szembe a tőkés társadalmi viszonyokkal, ahogy „a gazdasági romlás folytatódik, kevés más választást hagyva azon kívül, hogy új ösvényt taposva a dolgokat a saját kezükbe vegyék.”

Egy lépéssel tovább menve, kijelenti, hogy a „következő amerikai forradalom” *már most* folyamatban van. „A szocializmus”, mondja Alperovitz, éppolyan közkeletű az Egyesült Államokban, mint a fű a réten (zárójelben hozzáteszi, hogy „talán nem egészen olyan közkeletű...”, de tényleg nagyon közkeletű).

A „Mindennapi szocializmus, megállás nélkül, amerikai módra” című fejezetben, Alperovitz megjegyzi, hogy az amerikai gazdaság „csendes demokratizálódása” részeként „a lakosság több mint 40%-a” lépett be szövetkezetekbe, és több mint tíz millióan váltak munkavállalói részvénytulajdonosokká (ESOP-ok) résztvevőivé. Az ESOP-ok tagjainak száma, teszi hozzá nyomatékosan, hárommillióval meghaladja a magánszektorban dolgozó szakszervezeti tagok számát.”

Erik Olin Wright marxista szociológus elméletileg ambiciózusabban és árnyaltabban fogalmaz Alperovitznál. Elutasítja – helyesen – a vulgármarxizmus determinizmusát, és noha arra számít, hogy a kapitalizmus felváltásáért folyó küzdelem komoly konfliktusokat és lokalizált töréseket generál majd (Wright 2015b), a felkelést elavult megoldásnak tartja egy olyan korban, amikor a kapitalizmus többnyire liberális demokráciával párosul. Ezenfelül Wright attól is tart, hogy a drasztikus törés – a „proletariátus diktatúrája” – egy súlyosabb autoritarizmus kockázatát hordozza magában. Ez nem jelenti azt, hogy Wright az államot totálisan elutasító, anarchista színezetű társadalmi mozgalmak mellett tör pácát; az államot a küzdelem fontos színterének tekinti.

Ám Wright is, Wolffhoz és Alperovitzhoz hasonlóan, a gradualista „metamorfózis” gondolati keretében mozog, és nagy súlyt fektet azoknak a „köztes terekben megbúvó alternatíváknak” az eklektikus fejlődésére, amelyek a kapitalizmus repedéseiben növekednek – olyan „reális utópiákra” (Wright 2010), amelyek végül majd a kapitalizmus gyökeréig is elérnek.

Az olyan, szebb jövőt megelőlegező mikrokozmoszok, mint a szövetkezetek és a WSDE-k – vonzereje kifejezi sokak vágyát, hogy lényegi ellenőrzést szerezzenek saját mindennapi életük felett, miként azt a reményt is, hogy ezek az intézmények faltörő kos gyanánt utat nyithatnak a szocializmus előtt.

Ezenfelül e megközelítés marxista orientációjú populizmusa látszólag megszabadít attól a választási kényszerből, hogy vagy a rendszeren belül kelljen dolgoznunk és annak részévé válnunk, vagy pedig csak várjuk a soha el nem jövő forradalmat.

Sok aktivista számára ez az alternatíva azzal a járulékos előnnyel is jár, hogy lehetővé teszi az állammal való konfrontációval együtt járó zavaros komplexitások kikerülését – habár az állam áll a tulajdonviszonyok és a tőkés hatalom centrumában (Parenti 2015).

Végső soron azonban e stratégiai megközelítés nem visz közelebb a célhoz.

A munkás-önigazgatás kapitalizmuson belüli meghonosítására vonatkozó javaslatok hamar nehézségekbe ütköznek, különösen a tulajdon vonatkozásában. Albert és Hahnel mindig gondosan hangsúlyozta, hogy a munkások nem tulajdonosai saját egyéni munkahelyüknek, még ha ellenőrzik is azt – a munkahely ugyanis a társadalomegész tulajdonában kell álljon.

Érvelésük szerint, a munkásoknak kellene „irányítaniuk” munkahelyüket, mivel ők az ottani történések által „leginkább érintettek”, de ahhoz, hogy a szocialista demokrácia működőképes legyen, a munkahelyi döntések minden érintettjének – más munkahelyek munkásainak, illetve a fogyasztóknak és a helyi közösségnek is – beleszólása kell legyen abba, hogy mire fordítsák a termelés során keletkezett többletet.

Mihelyt azonban a munkásigazgatást tőkés körülmények között vezetik be, egy olyan rendszeren belül, amelyben a tulajdon intézményesüléséből fakadó alapkövetelmény, hogy mindennek tartoznia kell *valakihez*, jogilag és ténylegesen, súlyos nehézségek merülnek fel a tulajdon – illetve szélesebb összefüggésben, az eszközök és célok közötti közvetítés – kapcsán.

Ha elvetjük az állami tulajdont mint a közösségi tulajdon közelítő formáját, és a munkásigazgatású üzemek munkásai válnak az üzemek tulajdonosaivá, akkor e munkáscsoportok lényegében önmaguk kapitalistáivá válnak. Tulajdonosi jogokkal rendelkeznek, mobilizálják saját pénzügyi erőforrásait, ellenőrzik és újra befektetik kitermelt „saját” többletüket, saját hasznukra...

A jogilag szentesített tulajdonjogok jelentőségét jól megvilágította az, ami a 2001-es argentin válság után következett. Habár a munkások saját kezelésbe vették a bezárt üzemeket, szükségük volt a tulajdonosi jogokra mint biztosítékra ahhoz, hogy ne tagadják meg tőlük a termeléshez megelőlegezett kiadásokhoz (alkatrészek és anyagok megvásárlása) szükséges finanszírozást és hitelt.

Az állam belement a munkásoknak ebbe a követelésébe, de csak azzal a feltétellel, hogy a munkahelyek szövetkezetté alakulnak át (ICA 2013), vagyis a munkások megöröklik az „újraélesztett” gyárak összes korábbi adósságát, és viselik a korábban felhalmozódott veszteségek terhét.

A legmilitánsabb munkásoknak nem tetszett ez a fajta megoldás. Át akarták venni a munkahelyek igazgatását, de úgy vélték, hogy az államnak kellene átvenni a munkahelyek tulajdonjogát, finanszírozni azok felújítását, valamint összekapcsolni az egyes munkahelyeket egy valamennyit átfogó terv révén. E törekvések azonban vereséget szenvedtek.

Így a munkások szövetkezetekben találták magukat, ráadásul helyzetük – tőkés versenypiaci szereplőként – három oldalról is alá volt aknázva: a tőkések által alultőkésített és versenyképtelen állapotban

elhagyott üzemeket vettek át; adósságteher alatt nyögtek; és saját megtakarításait kellett az üzemekbe fektetni, vagy pedig alacsonyabb bérekkel megelégedni, hogy az adósság és az új beruházások fedezetét előteremtsék.

Argentína esete kétséget ébreszt avval az elgondolással kapcsolatban, hogy a munkásigazgatású munkahelyek vagy szövetkezetek számának növekedése automatikusan egalitáriusabb társadalmi rendhez vezet.

A termelőtevékenységek koordinálásának alternatív intézményi mechanizmusa híján a versengő piacok – amelyeket Hahnel „a szocializmus rákja”-ként jellemezett – a rendelkezésre álló eszközökben, készségekben, lokációs előnyben és a termékek értékesülésében mutatkozó különbségeket a munkások és közösségek közti nyers egyenlőtlenséggé transzformálja.

Az ilyen egyenlőtlenségeknek a társadalmi szolidaritásra gyakorolt negatív hatása fájdalmasan nyilvánvalóvá vált az egykori Jugoszláviában, amely egy teljesen piacosított szocializmust valósított meg. A történelmi és földrajzi előnyök egyenlőtlen elosztása azt jelentette, hogy a vállalatok közti egyenlőtlenségek regionális egyenlőtlenségeként is kifejeződtek.

Ahol pedig átfedésbe kerültek etnikai és klientalista politikai struktúrákkal, ott ezek az egyenlőtlenségek veszélyesen kiéleztek az etnikai feszültségeket. És ahogy Észak-Jugoszlávia szorosabbra fűzte gazdasági kapcsolatait Európával, az egyenlőtlenségek tovább mélyültek.

A verseny – a kapitalizmus kiküszöbölhetetlen mozzanata – által generált egyenlőtlenségek közül a munkanélküliség az egyik legfontosabb. Ha a sikeres vállalatok a sikerteleneket kiszorítják a piacról, és ha a munkáskollektívák úgy döntenek, hogy nem vesznek fel a munkapiacra frissen kikerült munkásokat, mert nem akarnak osztozni velük a profiton, akkor vajon mi történik az állás nélkül maradt munkásokkal?

Wolff fontolóra vette ezt a kérdést, és elismeri, hogy egy VSDE-kkel benépesített gazdaságban szükség van az állami beavatkozásra a munkanélküliség elleni harchoz. De az állam iránti ellenszenv meglepően naiv válaszra készíti: „a rendszeres munkanélküliségi segély helyett a munkások dönthetnének amellett is, hogy előleg gyanánt teljes fizetést kapnak, egy VSDE megalapításához szükséges tőke megelőlegezésekként.”

Visszaküldeni olyan munkásokat a versenydzsungelbe, akik kudarcot vallottak az álláskereséssel, vagy felajánlani a gazdaságilag aktívak sorába épp csak belépő munkásoknak a lehetőséget, hogy versenyezzenek azokkal, akik már megvetették lábukat a piacon – ez pont úgy hangzik, mint amit a liberter jobboldal szokott megoldás gyanánt feltálatlani. És figyelmen kívül hagyja, hogy az egyetlen olyan helyen, ahol létezik ilyen program – Olaszországban – a munkanélküliségi ráta duplája az amerikaiak (Totaro 2016).

Van egy modell, amely első pillantásra jobb megoldást kínál az elap-
rozott munkástulajdon problémájára – egyben a Wright által magasztalt
„reális utópiák” közül az egyik –, a *Quebeci Szolidaritási Alap* (*Quebec
Solidarity Fund* – QSF).

A QSF megkülönböztető jegye, hogy a munkások állami támoga-
tással egy „szolidaritási alap”-ba fektetnek be, ezáltal a tulajdon és a
beruházási döntések nem a szétszórt egyéni munkások vagy munká-
sok alcsoportjai, hanem egy nagyobb kollektivitás – ez esetben, egy
központi szakszervezeti testület – kezébe kerül.

Habár Wright elismeri, hogy a QSF nem jelent kihívást a kapita-
lizmussal szemben, láthatóan azt hiszi, hogy a QSF hozzájárulhat
az átfogóbb antikapitalista projekthez. Ez tévedés. Szakszervezeti
vezetők irányító pozícióba helyezése önmagában nem garantál jobb
politizálást. A valóságban a QSF-et eredetileg arra tervezték, hogy
eltérítse a tömegek figyelmét az olyan radikális követelésekről, mint a
magántulajdonú pénzügyi intézmények feletti ellenőrzés, nem pedig
arra, hogy általa demokratizálja a gazdaságot.

Valójában a munkások tényleges participációja a QSF-ben nagyjából
arra korlátozódik, hogy az alaphoz pénzügyileg hozzájárulók része-
sednek az egyedülállóan magas adókedvezményben (e kedvezmény
segített elcsúszítani a vállalatoknak juttatott adókedvezményekkel szem-
beni kritikákat). A QSF továbbá a *Quebeci Munkásföderáció* (*Quebec
Federation of Labour*) számára olyan klientúraépítési lehetőségeket
kínál, mint jól fizetett vezetőségi állások, valamint a programot a mun-
kahelyeken népszerűsítő aktivistáknak nyújtott javadalmazás.

Mindenekelőtt pedig a magas hozadék elérésére, valamint a be-
fektetői körök általi elfogadottságra való törekvés lehetetlenné tette,
hogy az alap befektetési politikája előnyben részesítse a szervezett
munkásokat foglalkoztató vállalatokat, bojkottálja a szakszervezet-el-
lenes cégeket, fontolóra vegye a kreatív konverzió lehetőségeit, vagy
bármilyen érdemi affinitást tanúsítson a társadalmi beruházások iránt.

E tekintetben Quebec „társadalmi gazdaság”-ként való – félreve-
zető – jellemzése Wright elszánt taktikai törekvését tükrözheti, hogy
optimizmusra sarkalló pozitív példákat találjon. A quebeci modell
javára írható, hogy elindított olyan progresszív programokat, mint a
gyermekfelügyelet.

De Quebecben a kép összességében nem igazán tér el attól, amit
másutt tapasztalhatunk. A diákok és a szakszervezetek az utcákon
demonstrálnak (Smith 2016) a tandíjemelések, a közszféra lefaragása,
a bérbefagyasztások és a környezetrombolás ellen. Ám a tiltakozások
ellenére Quebecben semmiféle „szociális gazdaság” nem váltotta fel
a politikáknak azt az együttesét, amit „neoliberalizmusként” ismerünk,
ahogy másutt sem.

Az ennél ambiciózusabb javaslatok, amelyek fokozatosan kollektivi-
zálnák a tulajdont, de a tőke hatalmának közvetlen korlátozása nélkül,

már nagyobb valószínűséggel komoly ellenállásba ütköznek. Ennek hasznos példája a Meidner-terv.

Az LO (a svéd központi szakszervezet) által kidolgozott Meidner-terv (Östberg 2015) a profitokra kivetett éves járulékot javasolt, amelyet aztán részvényekké konvertáltak volna, és egy szakszervezeti kezelésű központi alapon helyezték volna el. (a munkások szakszervezeti szervezettsége abban az időben meghaladta a 80%-ot.) Az alap jövedelmeit demokratikusan szétosztották volna regionális és ágazati fejlesztési projektek között; idővel a nemzet termelőeszközeinek többségi tulajdona a magántulajdonosoktól a svéd munkásosztály kezébe vándorolt volna át.

De az időtényező súlyos gondnak bizonyult: a tervezett átmenet alatt a svéd gazdaság épp azoknak a magánvállalatoknak a függésében maradt volna, amelyek kisajátítását a terv megcélozta. A nagyvállalatok agresszív mozgósításba kezdtek a terv ellen, kilátásba helyezték, hogy automatikusan visszafogják hosszú távú beruházásaikat, ha tulajdonjogaikat fenyegetik, és kijelentették, hogy a hatékonyság, a stabilitás, sőt, az életszínvonal is helyrehozhatatlan károkat szenvedne a tulajdonjogok tervezett átruházásának megvalósulása esetén.

Az üzleti szektor fenyegetéseivel szembeni hatékony válaszhoz széleskörű, agresszív válaszra lett volna szükség, beleértve annak megelőzését, hogy a termelőeszközöket a cégek lezüllesszék, vagy hogy a tőkét kivigyék az országból. De a kapitalizmussal való ilyen drámai szakítás nem volt napirenden, így az LO elméleti szempontból elegáns, de gazdaságilag és politikailag ellentmondásos javaslata vereséget szenvedett, és soha nem is támadt fel hamvaiból.

Szurkolókórus

A munkástulajdonnal kapcsolatos kísérletek sikereinek és kudarcainak józan értékelése alapvető fontosságú. Sajnálatos módon a baloldal gyengesége az ígéretesnek tűnő küzdelmek jelentőségének túlbecsülésére hajlamosít.

Az aktivisták kétségbeesetten vágnak a jó hírekre, így vadul tapsolnak minden egyes munkáskézbe kerülő üzem, vagy bármilyen egyéb „áttörés” hallatán. De akkor sem kapunk hűvösen tárgyilagos elemzést, amikor az újdonság varázsa elillan – ehelyett a figyelem áttevődik a következő inspiráló akcióra, majd pedig az utána következőre.

Idevágó eset a chicagói *Republic Windows* története (Chicago Workers... 2013). A cég bezárásának bejelentését követően ülősztrájkra, tulajdonváltásra, majd ismét gyárbezárással kapcsolatos bejelentésére került sor. Ekkor az alkalmazottak – miután elveszett a remény arra, hogy újabb potenciális tulajdonost találnak – egy bátor lépéssel munkásszövetkezetet alapítottak. Lelkes cikkek sora fogadta az eseményt,

abban a reményben, hogy ezzel beindul a munkásmozgalom régóta várt újjáéledése.

De amikor ez utóbbi váratott magára, a Republic lekerült a baloldali radarjáról. Jóformán semmilyen érdemi visszhangja nem volt a lesújtó végkifejletnek: az eredeti 240 munkásból, akik az üzembezárás első fenyegetésével szembesültek 2008-ban, csak 17 maradt mostanra, és a verseny nyomása alatt minimálbér közeli – vagy az alatti – béreket fizetnek saját maguknak. (Mint „résztulajdonosokra”, rájuk nem vonatkoznak a minimálbér-előírások.)

A Republic Windows tragédiája rávilágít az üzemek sporadikus, többé-kevésbé esetleges átvételeinek korlátaira, különösen olyankor, amikor a kérdéses üzemből a tőke már nem lát perspektívát, és változatlan tőkés versenyviszonyok fogságában kell boldogulnia – márpedig ez a tipikus eset.

Az ehhez hasonló gyárfoglalások – noha csodálatra méltó önvédelmi kísérletek – nem jelentenek inherens fenyegetést a status quóra nézve, és nem is szükségképpen eredményeznek olyan mélyebb megértést, komolyabb elköteleződést és stratégiai kapacitásokat, amelyek a kapitalizmushoz a jövőben intézendő kihíváshoz alapot szolgáltatnának.

Drámaibb illusztrációként szolgál az argentin gyárfoglalási hullám, amely különösen intenzív lelkesedést váltott ki a nemzetközi baloldalon.

A környező helyi közösségek támogatásával felvértezve, és a többi foglalt gyár munkásainak, valamint a *piqueterók* (mozgalomba szerveződött munkanélküli munkások) szolidaritására támaszkodva (Birss 2005), a gyárfoglalók sikeresen blokkolták az újjáélesztett üzemekből való kiebrudalásukra irányuló kísérleteket az állam részéről.

Ezenfölül a munkahelyek működtetése során a munkások új készségeket is elsajátítottak, a korábbinál nagyobb hangsúlyt fektettek az egészséges és biztonságos munkafeltételekre, gyakran a korábbinál rugalmasabban osztották szét a munkaterhelést, továbbá a munkahelyi hierarchia és a jövedelmi rétegződés is jóval laposabbá vált – különösen ott, ahol a legkiélezettebb harcokat kellett folytatni azért, hogy a munkahelyek tovább üzemelhessenek.

Ahogy a mély politikai megrázkódtatások korábbi korszakaiban, a munkások akciói újfent igazolták a munkásosztály radikális potenciálját és központi jelentőségét. Marina Kabit, aki közelről kísérte figyelemmel a fejleményeket, helytállóan jellemezte az argentin eseményeket „a munkásság egyik legjelentősebb fegyverténye”-ként. De Kabit egyben óvatosságra is intett: „A korlátok és ellentmondások elkenése nem segíti ezeket az üzemeket a fennmaradását, sem pedig a jövőbeli potenciál teljes kibontakoztatását.”

Habár ezek az akciók konkrét alternatívákat kínáltak munkások különös csoportjai, illetve azok közösségei számára – és fontos örökséget hagytak maguk után –, nem fejlődtek tovább a társadalom mint olyan

alternatív modelljévé. Az üzemek átvételét a kétségbeesés, nem pedig stratégiai megfontolás motiválta.

Az átfogó társadalmi átalakulásra vonatkozó tudatos stratégia híján, különösen pedig az államhatalom megszerzése irányába való továbblépés híján – ami szükséges lenne a gyárfoglalások támogatásához, kiterjesztéséhez, koordinálásához, valamint a versenynek mint a működés hajtóerejének eliminálásához – a kapitalizmussal való szakítás egy pillanatra sem volt reális lehetőség.

A munkahelyek alkalmazottak általi átvétele máig napirenden maradt Argentínában, de a gyárbezárások számának visszaesése közepette a foglalt gyárak számának emelkedése is lelassult. 2014-es állapot szerint, közel 14 ezer munkás nagyjából háromszáz munkástulajdonú üzemet működtet – ez nagyjából a kétszázezer bejegyzett argentin vállalkozás töredéke, és az ország foglalkoztatotti létszámának kevesebb mint egytized százaléka. A foglalási hullám nem érintette a prosperáló munkahelyeket, illetve a gazdaság „parancsnoki magaslatait”.

Egy másik népszerű mikro alternatíva a szövetkezet, az „egy ember, egy szavazat” egalitáriánus elvére épülő vállalkozási forma. Nem vitás, hogy a szövetkezetek sok eredménnyel büszkélkedhetnek, de nem szabad eltúlozni jelentőségüket.

Miközben Marx méltatása szerint a munkásszövetkezetek, „a régi formán belül, az első áttörései a régi formának”, azt is hangsúlyozta, hogy „természetesen mindenütt újratermelik, és újra kell termelniük a fennálló rendszer valamennyi fogyatékoságát”.

A szövetkezeti tagság formális egyenlősége nem szükségképpen jelenti, hogy benne mindenki egyenlő mértékben vesz részt; a választási demokráciához hasonlóan, a bürokráciák és az elítéltek (meg a közömbösség) hatékonyan hiúsítják meg az egyenlő szavazati jogban rejlő lehetőségek érvényesülését. Továbbá, a szövetkezetek több mint 90%-a fogyasztási szövetkezet, vagyis fő tulajdonosaik nem a szövetkezeti dolgozók köréből kerülnek ki.

A tagság és a foglalkoztatotti viszony még a munkástulajdonú szövetkezetekben sem mindig esik egybe: a *Szövetkezeti Társult Otthoni Ápolók* nevű szövetkezetben (*Cooperative Home Care Associates*), az USA legnagyobb munkástulajdonban lévő szövetkezetében, az alkalmazottaknak csupán fele szövetkezeti tag. Ez nem kizárólagos: sok szövetkezet csak nevében szövetkezet, és a nagyobbak némelyike nyíltan bátorítja az elsőbbségi részvénytulajdonlást, ami gyengíti a tagság kontrollját.

Ezen fölül, a szövetkezeteknek a tőkések diktátumaitól való autonómiaja közel sem olyan teljes, mint ahogyan azt a szószólók sugallják. A hitelszövetkezeteknek – ez a legelterjedtebb szövetkezeti típus – be kellett lépniük a pénzpiacokra ahhoz, hogy tagságukat ki tudják szolgáltatni, s így lényegében integrálódtak a Wall Street-be. Némelyikük még a 2008-as pénzügyi válságban is érintetté vált.

Az ikonikus, hat évtizede működő baszkföldi szövetkezet, a *Mondragon* szemügyre vétele feltárja a szövetkezetek korlátait. A 80 ezer fős munkaerővel büszkélkedő, 150 ezer vállalaton keresztül globális léptékben működő, évi 16 milliárd dolláros bevételű szövetkezet élő példa arra, hogy lehetséges formálisan demokratikus struktúrában üzleti vállalkozást működtetni, nagymértékben lelapított jövedelmi és hatalmi struktúrával és egy humánus, tervszerű elbocsátási modellel.

Ezzel együtt, a Mondragon nagyon távol esik az Albert és Hahnel által megfogalmazott ideáltól. Míg az csúcsvezetők és a munkások jövedelme között az arány 6,5 az 1-hez – vagyis a 350 per 1-es amerikai arányszám töredéke – a csúcsvezetők még így is egy egészen másik világban élnek, mint a munkások. Továbbá, ahogy Sharryn Kasmir kutatása kimutatta, a döntéshozatalban való részvétel iránt az alsó szintű menedzsment körében mutatkozott érdeklődés – de nem a munkások körében.

Az újabb fejlemények további problémákat hoztak. A verseny nyomása alatt a Mondragon kénytelen volt bezárni egyik legfontosabb divízióját, a berendezéseket gyártó, 3400 munkást foglalkoztató *Fagort* (Economist 2013), és a szövetkezet egyre inkább átmeneti szerződéssel foglalkoztatott munkaerőre kényszerül támaszkodni odahaza, illetőleg tevékenységének növekvő hányadát helyezi ki külföldre, ahol viszont bémunkásokkal, nem pedig szövetkezeti tagokkal dolgoztat.

Röviden, a szövetkezetek, amelyek egykor a radikális gazdasági mozgalmak integráns részét képezték, mára nagyrészt integrálódtak a tőkés rendbe. Folytathatnak lobbiharcot bizonyos konkrét változásokért, de többé nem mozgósítanak a kapitalizmus ellen küzdők oldalán.

Ehelyett a szövetkezeti tagokat legfőképpen olyan kevésbé radikális dolgok érdeklik, mint hogy minél magasabb eladási árat, vagy minél alacsonyabb vételi árat érjenek el a piacon – ami nem lebecsülendő cél, de semmiképpen sem izzasztja meg a kapitalistákat.

Az említett fogyatékoságokkal együtt is, a gyárak átvételének és a szövetkezeteknek vannak bizonyos pozitív stratégiai értékei. A munkavállalói részvényprogramokkal (MRP) kapcsolatos lelkesedés viszont kimondottan meghökkentő. Az MRP keretében az alkalmazottak javadalmazása részben vállalati részvényekkel történik, amelyeket letétben őriznek az alkalmazottak nyugdíjba vonulásáig vagy munkahelyről való távozásáig. Az egyik prominens támogató, Alperovitz elismeri, hogy az MRP-k távolról sem tökéletesek, de mégis úgy tekint rájuk, mint a demokrácia továbbfejlődése során végbemenő „evolúciós rekonstrukció” bizonyítékaira.

Ám az MRP-ket annak érdekében dolgozták ki, hogy *aláássák*, nem pedig hogy előmozdítsák a munkahelyi demokráciát és a munkások hatalmát. Az olyan nagyvállalatok, mint a Procter & Gamble, IBM, Coca-Cola és UPS, az adókedvezmények miatt, valamint azért döntöttek az MRP-k mellett, hogy cégen kívül tartsák a szakszervezeteket (vagy

legalábbis korlátozzák a szakszervezetek mozgósító erejét a bérek és bérkiegészítések lefaragásával szemben azáltal, hogy a részvények formájában részleges „kompenzációt” kínálnak fel az alkalmazottaknak).

Ahogyan a szakszervezeti alkuerő és az MRP-k között fennálló kapcsolatot vizsgáló egyik FED-tanulmány (Cramton – Mehrad – Tracy 2008) megállapította, „az MRP-k kreatív módon arra ösztönzik a szakszervezeteket, hogy engedékenyebb tárgyalópartnerre váljanak.” Ahelyett, hogy megelőlegeznék a kapitalizmus felváltását, az MRP-k *integrálnak* a kapitalizmusba. A munkások számára felajánlott részvényt csomagok nem jelentik a hatalom újraelosztását, és a munkások „részesülése” a vállalati jövedelemből általában csak egy szelete annak, amit a munkások előzőleg feladtak.

Alperovitz, miközben igyekszik az MRP-eszme hegemoniáját megalapozni, huncutul Ronald Reagan idézi: „Azt kell hinnem – mondta Reagan egy 1987-es beszédében –, hogy a jövőben az Egyesült Államokban és szerte a nyugati világban egyre erőteljesebb elmozdulást fogunk tapasztalni a következő logikus lépés, a munkavállalói tulajdon felé.”

De ezzel Reagan távolról sem egy újfajta, az idők szelének megfelelő eszme közelgő diadalát akarta sugallni, hanem – ahogy az a beszéd egészéből egyértelműen kiderül – egy olyan szerveződési móddal kapcsolatos jóváhagyását fejezte ki, amely nem jelent többé fenyegetést a fennálló hatalom számára.

Nem célom, hogy leszóljam a munkavállalói ellenőrzés és tulajdon kiterjesztését célzó stratégiák jelentőségét. Általában véve a gyárfoglalásokat és a szövetkezeteket lelkesen támogatni kell. De ami nagyon hiányzik oly sok új keletű elemzésből, az az erősségek és gyengeségek józan, elvtársi vizsgálata, amelynek révén – a szolidaritáson túlmenően – tanulhatnánk ezekből a kísérletekből (ahelyett, hogy illúzióink számát növelnénk), és ezáltal jobban megértenénk, mi az, amire a társadalom átforgatásához valóságosan szükség van.

Az állam és a munkásosztály mint ágens

Az állítólag radikális célok ellenére a munkásigazgatásnak a kapitalizmuson belüli megvalósítását célzó mozgalom meghökkentően apolitikus stratégiákat javasol e cél elérésére. Előtérbe helyezik a tulajdonviszonyok megváltoztatását, de alig fordítanak figyelmet az állam meghódításának és átalakításának fontosságára, és nemigen számolnak azzal, hogy miképpen segít a vállalatok közti verseny újratermelni a kapitalista jellegű társadalmi kapcsolatokat és prioritásokat. E hiányosságtól nem függetlenül kurtán elintézik a politikai ágens kérdését, és – ellentétben a gazdasági kapacitásokkal – azoknak az

osztályszintű politikai cselekvési kapacitásoknak a problémáját is, amelyek nélkülözhetetlenek a sikerhez. Ez a hatalom és a politikai ágens kérdéskörével kapcsolatos viszonylagos érdektelenség a szóban forgó mozgalom legalapvetőbb fogyatékosága.

Hogyan vehetnék át a munkások azokat a munkahelyeket, amelyeket nem hagyott magára a tőke? Helyes dolog-e egyáltalán, ha a munkavállalók át akarják venni az irányítást, tekintettel a bizonytalanságokra és az intézményi támogatás hiányára? Milyen előkészületek történjenek az állam elkerülhetetlen ellentámadásával szemben, ha ez a mozgalom odáig fejlődik, hogy fenyegetni kezdi a domináns nagyvállalatokat, és korlátozón kezd hatni a magántőke-felhalmozásra? És túl az állam felől jövő fenyegetésen, hogyan építik ki az új társadalmi rend eme szilánkjai az egymás közötti koordinációt, illetve a hazai és a nemzetközi verseny destruktív nyomásával szembeni védőernyőt?

Az állami szférán kívüli szervezkedés kétségtelenül fontos. Ám egy ponton túl az antikapitalista mozgalmak nem kerülhetik el, hogy a harcot bevigyék az állami szférába. Történetileg, amikor a munkások mozgalmának radikalizmusa átlépett egy határt, ám ugyanakkor nem volt hajlandó arra, vagy nem volt meg az ereje ahhoz, hogy harcba bocsátkozzon az állammal, a felkelés elsorvadt, vagy brutálisan leverték. Figyelmen kívül hagyni vagy lebecsülni annak szükségességét, hogy olyan mozgalmat építsünk, amely képes birokra kelni az államhatalommal is, eleve garancia a vereségre. Az állam problémájának szisztematikus végiggondolása nem olyasvalami, amit „majd később” felkiáltással el lehet halasztani akkorra, amikor a mozgalom már valóságos fenyegetéssé vált a rendszer számára. E probléma átgondolását, akár pusztán gazdasági dimenzióit tekintve is, máris meg kell kezdeni.

Habár a munkástulajdonú vállalkozások és a szövetkezetek megbizonyították, hogy képesek fennmaradni egyes piaci réseket kihasználva, vagy a gazdasági térnek a nagyvállalatok által elhagyott szegmenseiben, a tőkés rendszer domináns vállalataival és nagybankjaival való szembeszegülés, nos, az valami egészen más kaliberű kihívás.

Nehezen hihető, hogy a munkásigazgatású vállalatok egyszer csak előmasíroznak a kapitalizmus árnyai mögül, és a nagyvállalati tőke helyébe lépnek, anélkül a támogatás nélkül, amelyet kizárólag az állam nyújthat számukra. A gond nem csak az, hogy a WSDE-k és a szövetkezetek eleve hátrányos helyzetből indulnak abból a szempontból, hogy milyen munkahelyeket és szektorokat örökölték meg; nem is csak az, hogy milyen masszív a hátrányuk a mozgósítható pénzügyi, menedzseri és technikai erőforrások tekintetében, csakúgy, mint a bejáratott beszállítói és felvevőpiaci kapcsolatok vonatkozásában. Mindenekfelett az a gond, hogy a verseny szempontjai mindent felülírnak. Az elszigetelt kivételeket nem számítva, a tőke saját játékterén való versengés, miközben a szóban forgó vállalkozások egyben a versenyképesség

javítása szempontjából előnytelen értékekhez is ragaszkodni próbálnak, újra és újra választás elé kerülnek: hagyd magad mögött ezeket az értékeket, vagy törődj bele a piaci vereségbe.

A dilemmára adott egyik szokásos válasz a WSDE-kre és a szövetkezetekre vonatkozó speciális, a versenyhátrányt részlegesen ellensúlyozó külön szabályokért való lobbizás. E külön szabályok sokfélék lehetnek, kezdve a viszonylag könnyen kiharcolható képzési támogatásoktól („tréning”) a kedvező feltételekkel hozzáférhető pénzügyi támogatáson keresztül a számottevő technikai segítségig és kutatási asszisztenciáig. Ám miközben az effajta segítség szükséges lehet a túléléshez, egyben pótlólagos legitimációt jelent a destruktív hatású versenypiaci játékszabályok számára.

A verseny napi kényszerei nyomán szétföredezik a szolidaritás: a munkáskollektívákat a verseny abba az irányba nyomja, hogy saját érdekeiket tartsák szem előtt – a nyertesek nemigen fogják szükségesnek érezni, hogy kiterjedt szolidaritási kötelekeket tartsanak fenn, a vesztesek pedig kiábrándulnak a munkásigazgatásból.

A verseny örvénye az egyes kollektívák belső viszonyaiba is belezavar, felértékeli a piacok által preferált készségeket, és újratermeli a profitabilitás szempontjából hasznos belső hierarchiákat.

A belső megosztottságot a kollektívák választásai is előidézhetik, mint például amikor Wolff ragaszkodik ahhoz, hogy a munkásokat a termelőm–nem termelő dimenzió szerinti kategóriákba sorolja annak alapján, hozzájárulnak-e közvetlenül a gazdasági többlet előteremtéséhez. Bármiféle haszna is van az ilyen kategorizálásnak a kapitalizmus elemzésénél (és még ez is erősen kétséges), az osztályalapú szolidaritás felépítésében különösen kontraproduktív.

Az egyes munkakörökhöz eltérő státusz hozzárendelése megerősíti az olyan munkakörökhöz gyakran hozzákapcsolt alacsony státuszt, mint az irodai dolgozók vagy a takarítók. (E munkakörökben többnyire bizonytalanabb alkalmazotti jogviszony mellett dolgoztatnak, gyakran nőket és bevándorlókat). A verbális gimnasztika, amelynek során az úgynevezett nem termelő munkásokat mindazonáltal lényegesként írják le, vagy „előmozdítók”-nak címkézik őket, nemigen segít a foglalkozások státuszának kiegyenlítésében. (Hasonlóképpen, azt mondani az alacsonyan fizetett gyorséttermi dolgozókra, hogy őket kevésbé zsákmányolják ki, mint az autópári munkásokat, mivel kisebb hozzáadott értéket termelnek, aligha segít a munkásosztály egészére kiterjedő szolidaritási kötelekek kiépítésében.)

Van okunk szorítani a munkástulajdonú vállalatok gazdasági sikeressége érdekében. De ez a siker önmagában véve nem hoz létre egy olyan munkásosztályt, amely képes megnyerni az előttünk álló *politikai* csatákat.

A Mondragon, a szövetkezetek között a legsikeresebb, e téren is beszédes példa. A Franco-rezsim az antifasiszta, katolikus pap,

Arizmendiarieta atya alapította Mondragont azért tűrte meg, sőt, támogatta, mert úgy tekintett rá, mint „vállalkozói alternatívára a munkásosztályi aktivizmussal és szocializmussal szemben.” Ez az antiradikális tendencia mind a mai napig fennmaradt. A Mondragon munkásai feltűnően távol tartották magukat a baszk és spanyol munkásosztály más szegmenseiben kavargó ideológiai és kulturális áramlatoktól (Rendueles – Solo 2015). Habár időnként bekapcsolódtak a tágabb küzdelmekbe, a Mondragon gazdasági téren úttörő szerepéhez nem társul politikai vezető szerep.

Ez nem egyszerűen a lagymatag szolidaritásból adódik, hanem annak a jele, hogy a Mondragon, minden elért eredménye ellenére, elfogadja a kapitalizmus játékszabályait, és a kapitalizmuson belül igyekszik egy versenyképességi teret kihasítani a maga számára. „Piacgazdaságban élünk”, mondta nemrégiben a Mondragon elnöke, majd hozzátette: „és ezen nem tudunk változtatni.”

A piaci versenyben kicsikart siker versus osztálykohézió kiépítése közötti dilemmával kapcsolatban egyvalamit hangsúlyozni kell: az „egyenlő versenyfeltételek biztosítása” nem a helyes megközelítés. Amire szükség van, az a játékszabályok átalakítása oly módon, hogy a siker mércéje ne a szolidarisztikus és egalitáriánus értékeket aláásó „versenyképesség” legyen.

A játékszabályok átalakítása a verseny fegyelmező erejének korlátozását jelenti – a szabadkereskedelem korlátok közé szorítását annak kiterjesztése helyett, továbbá a tőke korlátozását abban, hogy termelőegységeket áthelyezzenek, elvéve az azokat felvirágoztató közösségektől. Magában foglalja továbbá a gazdasági tervezés jelentős mértékű alkalmazását, valamint azt is, hogy az eddiginél nagyobb súlyt kap a belső orientációjú fejlődés.

Az ebbe az irányba való elmozdulás – szemben a kapitalizmus jelenleg létező szabályain belül maradó ténykedéssel – szükségessé teszi, hogy a küzdelem az államra is áttevődjön. Nem csupán az állammal szemben, de az államon belül is, méghozzá az állam gyökeres átalakításának céljával.

Ezzel visszajutottunk a cselekvő ágens problémaköréhez. Ha egy részvételi elven működő gazdaság megvalósulásához a kulcsot a szabályok átírására és az állam transzformációjára való képesség jelenti, akkor a WSDE-k és a szövetkezetek megítélése sem ragadhat le annál a kérdésnél, hogy ez vagy az a vállalkozás gazdaságilag sikeres-e. Inkább azt kell megválaszolni, hogy vajon e kísérletek hozzájárulnak-e egy olyan munkásosztályhoz, amely rendelkezik a gazdaság demokratizálásához szükséges önbizalommal, jövőképpel, osztályérzékenységgel, intellektuális és intézményi erővel.

De hogyan festene a WSDE-k, a szövetkezetek és a részvételi demokratizálás hasonló alakzatainak politizálódása? Mivel járna az állammal szembeni konfrontáció szükségességének, illetőleg az osztályszintű kapacitások kiépítése szükségességének felismerése a szövetkezetek napi működésére nézve? Miképpen változna ez a szélesebb spektrumú szerep, ahogy a harc új szakaszába lép? És ha a politizálódás általánossá válik s megszilárdul, nem válik-e szükségessé, ezeknek az elsődlegesen gazdasági intézményeknek a kiegészítéseképpen, egy specifikusan politikai intézmény, egy párt (vagy pártok)?

Vegyük a fogyasztási és hitelszövetkezeteket. A múltban ezek gyakran szorosan kötődtek szocialista mozgalmakhoz, és amint a baloldali politizálás pozíciói gyengültek, úgy halványult el a szövetkezeti mozgalom politikai jellege is.

A szövetkezetek repolitizálása a szocialista mozgalomba való visszszakapcsolódást jelentené, vagyis hogy a szövetkezetek ismét aktívvá válnak a szocialista orientációjú kampányokban, integrálják a szocialista nevelést a tagsággal és a közösséggel való kapcsolataikba, helyiségeik funkciókörét kibővítik, hogy azok kulturális és politikai terekként is működjenek (kávézók, könyvesboltok, kocsmák, közösségi fórumok).

Különösen izgalmas az a – részben bizonyos múltbéli gyakorlatokból merítő – javaslat, hogy a szövetkezetek eladási bevételeik egy részét tegyék félre szakszervezeti, közösségi és szocialista szervezési célokra. Ez esetben a szövetkezetektől való vásárlás többlet jelentene pusztán fogyasztói preferencia kifejeződésénél: egy nagyobb léptékű politikai projekt iránti elköteleződés megnyilvánulása volna.

A munkástulajdonú vállalkozások esetében a politikai aktivizálódás radikálisabb kihívást jelent. Amint azt korábban hangsúlyoztuk, a tőke által magára hagyott üzemek átvétele a verseny kényszerzubbonyának egyidejű elfogadásával, gyakorlati szempontból érthető stratégia lehet. De ez a stratégia egyszerűen nem szolgálhat egy társadalmi transzformáció bázisaként. A munkás-önigazgatás politizálódásához elengedhetetlen, hogy a figyelmet arra a *kontextusra* összpontosítsuk, amelyben az önigazgatás üzemek működnek.

Hogy e politizálódás végbemehessen, a WSDE-knek nagyobb – akár regionális, akár ágazati alapon szervezett – komplexumokba kell integrálódniuk, amelyek közvetlenül társadalmi szükségleteket elégítenek ki, és amelyeknek a tervezés jelentős fokú alkalmazása révén, legalább részlegesen védettnek kell lenniük a verseny destruktív nyomásától. Az ilyen léptékű tervezés csakis az állam szintjén valósulhat meg.

Alperovitz a maga részéről konstruktívan mutatott rá arra, milyen fontos a demokrácia szempontjából, hogy a közművek a helyi önkormányzatok tulajdonában legyenek. A helyi szintű államra fókuszálást érvényesíteni kellene a feldolgozóipar, az építőipar és a szolgáltatások

vonatkozásában is – ezáltal egyfajta „szovjeteket” teremtve. Amire viszont e stratégia hangsúlyosan nem törekszik, az a munkahelyeknek a globális értékláncokba és a nemzetközi versenybe való hatékonyabb beágyazása.

Ha az állami és félállami intézmények – összhangban a belső orientációjú, nem pedig szabadkereskedelem által vezérelt (Rossman 2015) fejlődésért folytatott küzdelemmel –elkezdene a garantált piacokat biztosítani a helyi termelők számára (pl. ágynemű és egyéb beszerzési cikkek kórházak számára, könyvek az iskoláknak és az egyetemeknek, nyersanyagok és berendezések az építőipari és környezetvédelmi felújításokhoz), ez sokat lendítene a munkásigazgatású vállalkozások kilátásain.

Ugyanilyen hatású lenne egy olyan köztulajdonú nagyvállalat is, amely felügyelné az üzemeknek a jelen évszázad hosszú távú környezetvédelmi igényeinek megfelelő termelésre való átállását (például az autópárhán) a közösségi közlekedésen, illetve a gyárak, hivatalok és lakóhelyek energiahatékonysági felújításán keresztül.

Egyéb előnyök mellett az ilyesféle struktúrák pusztán megléte ösztönözheti a munkahelyük jövőjéért aggódó, annak produktív kapacitásaival tisztában levő munkásokat arra, hogy elindítsák a munkahely átvételét, amit a meglévő átfogó környezetvédelmi, illetve a társadalmi szükségletek kielégítésére irányuló tervekhez illeszkedve vihetnek végig.

Ez felderítetlen terület. Éppen elegendő tapasztalat igazolja, hogy a munkások képesek megszervezni a munkahelyi termelést, de kevés tapasztalat áll rendelkezésre olyan szélesebb társadalmi léptékű tervek demokratikus kidolgozásával kapcsolatban, amelyek ugyanakkor elegendő munkahelyi autonómiát is magukban foglalnak ahhoz, hogy a munkás-önigazgatás több legyen pusztán formálisnál.

Ugyan kár lenne túlbecsülni az ilyesfajta tervezés lehetőségét a kapitalizmuson belül, de az ezzel való kísérletezés gyümölcsöző lehet azoknak a gyakorlati gazdasági készségeknek, intézményi kapacitásoknak és politikai kapcsolatoknak a kimunkálása terén, amelyek elengedhetetlenek a továbblépéshez az ambiciózusabb léptékű tervek megvalósítása érdekében – csakúgy, mint a megoldásra váró problémák felszínre hozása terén.

Az önigazgatói mozgalom különösen kártékony vakfoltja az állami szektor munkásainak (Maisano 2016) figyelmen kívül hagyása, különösen miután e szektor szakszervezetei gyakorlatilag a szakszervezeti mozgalom utolsó bástyái. Wolff esetében ez a hanyagság szemléltetést a „nem termelő” munkásokkal szembeni érdektelenségének következménye. De létezik egy mélyebb ok is, nevezetesen hogy a közszektoron belül egymástól elkülönült munkástulajdonú egységeket létrehozni – elkülönült tulajdonosi körrel – nyilvánvalóan képtelenség; nehéz lenne elképzelni, hogy az adóhivatali dolgozók vagy a szociális

osztály dolgozói saját „tulajdonba” veszik az adóbehajtást vagy a szociális élelmiszerjegyek elosztását.

Ugyanakkor, ha az állam transzformációja döntő jelentőségű, akkor az állami szféra alkalmazottai is kulcsfontosságúak. Az ő negligálásuk a legrosszabb esetben azt is eredményezheti, hogy a köztisztviselők – szűk szakmai érdekeik által vezérelve – az állam demokratizálásának súlyos akadályává válnak. Szerencsés esetben viszont élesen felveti azt a problémát, hogy hogyan juthatunk el egy, a jelenlegitől eltérő természetű államhoz.

A múltban az állami alkalmazottak egy része kísérletezett azzal, hogy állásuk megvédése és alkupozíciójuk javítása érdekében szövetségeket kötöttek ügyfelekkel. Lehetséges-e kiterjeszteni ezt a védelmi taktikát közvetlenül az államon *belül* az új állami alkalmazott–ügyfél viszonyrendszer intézményesítése irányában – például alkalmazott–ügyfél tanácsok felállításával a szociális osztályon belül, hogy az kezelje a jóléti juttatások elosztásával kapcsolatos problémákat (Mittelstadt 2015); vagy tanár–szülő bizottságok létrehozásával, hogy azok határozzanak az iskolarendszer átalakításáról; hasonló közös bizottságok felállításával az egészségügyben, a lakásügyben, a közösségi közlekedés terén?

A politizálódás e kérdéseinek körbejárása – jelentse az akár a gazdasági ágak, akár a munkások államhoz való viszonyának, akár a munkások államon belüli szerepének újragondolását – lehetővé teszi, hogy az öngazgatást ne mint a szakszervezeteket mellőző, hanem akár az azok újraéledéséhez szükséges feltételeket elősegítő projekt-ként gondoljuk el.

Milyen mértékig múlik a szakszervezetek felélesztése és a tagság harci szellemének visszatérése a szélesebb osztályérzékenység kifejezésén, amely a közös frusztrációk alapzatán tudatosítja egy olyan magasabb szintű osztályszolidaritás szükségességét munkahelyi és helyi közösségi szinten, amely képes lehet megkérdőjelezni az azzal kapcsolatos evidenciákat, hogy mit, hogyan és kinek termelnek – vagyis amely felteszi az öngazgatás számára központi jelentőségű kérdéseket?

A részvételi költségvetés azon kevés esetek egyike, amikor az állam a részvételi gazdasági projekt részévé válik: e procedura esélyt ad a hétköznapi polgároknak a helyi prioritások formálására. Minden okunk megvan, hogy üdvözljük a demokratikus finanszírozás e példáit. A részvételi költségvetés bevonja a marginalizált állampolgári csoportokat, és hozzásegít az alapvető tudás és készségek elsajátításához az állami tevékenység egy meghatározott dimenziójában, egyéni és kollektív szinten. Némelyek számára ez a technika azért vonzó, mert a hatalomnak az államtól való visszavételét és a bázisközösségekre való ráruházását látják benne, az államba való bevonódás helyett.

A probléma az, hogy a költségvetések legsajátabb természetükből fakadóan fegyelmező korlátként funkcionálnak. Ha az adóemelés, a beruházások és állások feletti kontroll, illetve a tőkemozgások korlátozása kívül esik a döntési lehetőségek körén – ahogy az normálisan lenni szokott az ilyen pénzügyi egyeztetéseknél – akkor háttérbe szorul a leglényegesebb kérdés: hogyan módosíthatóak vagy küzdhetők le azok a korlátok, amelyekkel az érdekeltek szembe találják magukat.

A részvételi költségvetés ezáltal végső soron korlátozza, nem pedig kiterjeszti a politikai lehetőségeket. E kontextusban a politizálódás nem csupán a procedúrában való részvételi lehetőségek kiegyenlítését jelentené (utazási költségek, gyermekfelügyelet), vagy a technikai szak tudás demokratizálását (azzal, hogy rászorítják a bürokratákat, tegyék népszerűbbé magyarázataikat, és váljanak „techno-demokratákká”, egy brazil akadémikus szóhasználatával élve), hanem olyan nevelési és szervezési munkát is, amellyel szembemehetnek a költségvetési korlátokkal, és az osztályhatalom politikai gazdasága összefüggésébe helyezhetik el e korlátokat.

Jelenleg a WSDE-k és a szövetkezetek politizálódásának központi mozzanata a politikai szempontoknak a gazdasági tevékenységükbe való tudatos integrálása lenne – építkezés a politikai érzékenység terén, az egyes részegységek közti kapcsolatok fejlesztése, konfrontálódás az állammal, illetve e lépések transzformálása az állam irányába.

Am csakúgy, mint a gazdaságban, a lépésenként való transzformációnak itt is megvannak a határai. Ha és amikor a mozgalom egy új fejlődési fázisban találja magát, amelyet az a nagyobb léptékű mozgalom fog kikényszeríteni, amelynek e termelőegységek részét képezik – például hatalomra jut egy baloldali kormányzat, amely elkötelezett az állam demokratizálása iránt – a megváltozott körülmények mellett megemelkedne a munkás-önigazgatás sikerének a tétje. Az új kormányzatnak és az új társadalomnak az ellenséges tőkésosztálytól való folytatódó függése, párosulva az állam még nem kellően kifejtett képességével arra, hogy átvegye, átalakítsa és demokratizálja a tőke jelentős szegmenseit, gyakorlatilag elkerülhetetlenné tenne egy bizonytalansággal és válsággal jelzett periódust.

Ez az a kritikus pillanat, amikor a munkás-önigazgatói üzemekben kimunkált gazdasági készségek és potenciál kiszabadulna abból a marginális státuszából, amelybe a kapitalizmus körülményei között beleszorított, és kulcsfontosságú politikai tényezővé válna. Ekkor nyerhet valódi jelentést az alternatív gazdasági intézményeknek és a kapcsolódó mozgalmaknak, valamint az államnak a „szimbiotikus kapcsolata”, amiről Wright beszél, és ami a kapitalizmusban – szokványos időkben – naiv elképzelés.

Amint a szövetkezetek és a társadalmi mozgalmak összehangolták az alapszükségletek – élelmezés, egészségügy, energia, közlekedés – kielégítését célzó tevékenységeiket; amint a földet, az elhagyott

üzemeket és a kikötőket társadalmi tulajdonba vették; amint megtörténtek a szükséges lépések az üzemek és a berendezések külföldre szállításának megakadályozására; amint megalakultak a munkahelyi tanácsok, és kiépítették kapcsolatokat a többi tanáccsal az ágazaton vagy a régión belül – nos, mindezen folyamatok robbanásszerű kiterjedésével a „munkás- és közösségi öngazgatás” minőségileg új jelentést kap. És ha az öngazgató egységek sikeresek akarnak lenni, követelniük kell azt a fajta gyakorlati segítségnyújtást az állam részéről, amely segít életre hívni az „új típusú államot”.

Végezetül, a munkásigazgatás és a szövetkezetek politizálódása nem mehet végbe egy másik intézmény létrehozása nélkül, amely átfogja a munkásvállalatok és a szövetkezetek világát, mint „részlegesen autonóm cselekvési tartományt”.

Thad Williamson megjegyzése Wright „reális utópiáival” kapcsolatban, mely szerint „a politika mint részlegesen autonóm cselekvési tartomány problémája javarészt háttérbe szorul”, még inkább érvényes az alternatív gazdasági intézmények (szövetkezetek, munkás-öngazgatású vállalkozások és rokonintézményeik) más szószólóit illetően.

Sem az alternatív gazdasági intézmények politizálódása, sem pedig az állam jövőbeli transzformációja nem lehetséges egy olyan specifikusan politikai intézmény – egy szocialista párt (vagy ami a valószínűbb: pártok) nélkül, amely gyökeret vert ezekben az alternatív termelőegységekben, ugyanakkor rendelkezik egy szélesebb dimenziójú (és hosszabb távú) vízióval és stratégiai érzékenységgel is.

E párt sajátos szerepe elsősorban nem abban áll, hogy radikálisabb szakpolitikai megoldásokat szorgalmaz – habár ez is fontos –, hanem hogy olyan egyéni és kollektív elemzői és értékelői kapacitásokat épít ki a demokratikus döntéshozatalhoz és stratégiakészítéshez, a szervezéshez és a szolidaritás kiépítéséhez, valamint a „munkások” olyan osztállyá kovácsolásához, amely képes az államhatalom megragadására és az állam gyökeres átalakítására.

Az előttünk álló feladat

A baloldal elmozdítására a holtpontonról nincs gyors megoldás. Az öngazgatásra vonatkozó elképzelések felélesztésére irányuló kísérlet dicséretre méltó, amennyiben rávilágít a magántulajdonnal való szembehelyezkedés alapvető fontosságára. De a projektet uraló populizmus alábecsüli, hogy mennyire korlátozottak erre a lehetőségek a kapitalizmuson belül, és figyelmen kívül hagyja, mennyire elengedhetetlen, hogy a létező tulajdonviszonyokat a maguk egészében kérdőjelezzük meg és forgassuk fel – ez pedig nem történhet meg az osztálykohézió és a tőkésállammal történő szembehelyezkedéshez szükséges intézményi kapacitások nélkül.

Az eredmény minden létező világok *legrosszabbika*: míg az öngazgatás a periférián tengődik, a gyűlölt állammal pedig nem foglalkozunk, a domináns nagyvállalatok a szokott módon, zavartalanul folytatják, elnyomásunkat: Vannak ugyan alkalmi kitörések, amelyek elnyelik a lefojtott energiát, de amelyek kevés maradandót és lényegit hagynak maguk után; a munkásosztály, minden potenciálja ellenére, céltalanul botladozik tovább.

Amíg az öngazgatással kapcsolatos diskurzus nem politizálódik oly módon, hogy túlléphessen az államközpontúság (jogos) kritikáján, és elkezdjen az állam demokratikus átalakulására úgy tekinteni, mint a gazdasági demokratizálás szerves részére – és amíg az ehhez szükséges osztálykapacitások kifejlesztése nem válik prioritássá –, addig ez az „új, nagy ötlet” nem lesz több a baloldali legújabb kudarcánál.

Bibliográfia

- Albert, Michael – Robin Hahnel 1991: *The Political Economy of Participatory Economics*. Princeton University Press.
- Alperovitz, Gar 2013: *What Then Must We Do?* Chelsea Green Publishing.
- Alperovitz, Gar 2016: Socialism in America Is Closer Than You Think. *The Nation*, February 29, 2016, <http://www.thenation.com/article/socialism-in-america-is-closer-than-you-think/>
- Birss, Moira 2005: The Piquetero Movement: Organizing for Democracy and Social Change in Argentina's Informal Sector. *Journal of International Institute*, 12(2), <http://quod.lib.umich.edu/j/jii/4750978.0012.206/--piquetero-movement-organizing-for-democracy-and-social?rgn=main;view=fulltext>
- Chicago Workers... 2013: Chicago Workers Open New Cooperatively Owned Factory Five Years After Republic Windows Occupation. *Democracy Now*, May 09, 2013, http://www.democracynow.org/2013/5/9/chicago_workers_open_new_cooperatively_owned
- Cramton, Peter – Hamid Mehran – Joseph Tracy 2008: ESOP Fables: The Impact of Employee Stock Ownership Plans on Labor Disputes. *Federal Reserve Bank of New York Staff Reports*, no. 347, September 2008, https://www.newyorkfed.org/medialibrary/media/research/staff_reports/sr347.pdf
- Economist 2013: Trouble in workers' paradise. *The Economist*, Nov 9th 2013, <http://www.economist.com/news/business/21589469-collapse-spains-fagor-tests-worlds-largest-group-co-operatives-trouble-workers>
- Goodman, Amy 2015: Economist Richard Wolff on Roots of Greek Crisis, Debt Relief & Rise of Anti-Capitalism in Europe. *Democracy*

- Now, July 07, 2015, http://www.democracynow.org/2015/7/7/economist_richard_wolff_on_roots_of
- ICA 2013: Argentina's co-operative sector continues to grow. International Co-operative Alliance, 12 Mar 2013, <http://ica.coop/en/media/news/argentinas-co-operative-sector-continues-grow>
- Maisano, Chris 2016: The Road to Friedrichs. *Jacobin*, 1.11.16, <https://www.jacobinmag.com/2016/01/friedrichs-public-sector-unions-abood-right-to-work/>
- Mittelstadt, Jennifer 2015: Reimagining the Welfare State. *Jacobin*, 7.23.15, <https://www.jacobinmag.com/2015/07/fdr-social-security-gi-bill/>
- Morus Tamás (1989): *Utópia. Európa Kiadó*, Budapest
- Östberg, Kjell 2015: The Great Reformer. *Jacobin*, 9.10.15, <https://www.jacobinmag.com/2015/09/sweden-social-democracy-olaf-palme-assassination-reforms/>
- Parenti, Christian 2015: Why the State Matters. *Jacobin*, 10.30.15, <https://www.jacobinmag.com/2015/10/developmentalism-neoliberalism-climate-change-hamilton/>
- Rendueles, César – Jorge Solo 2015: Podemos and the Paradigm Shift. *Jacobin*, 4.13.15, <https://www.jacobinmag.com/2015/04/podemos-spain-pablo-iglesias-european-left/>
- Rossman, Peter 2015: Against the Trans-Pacific Partnership. *Jacobin*, 5.13.15, <https://www.jacobinmag.com/2015/05/trans-pacific-partnership-obama-fast-track-nafta/>
- Smith, Ashley 2016: Feeling Their Power, *Jacobin*, 1.19.16, <https://www.jacobinmag.com/2016/01/quebec-couillard-liberal-party-strikes-common-front-austerity-public-sector-agreement/>
- Totaro, Lorenzo 2016: Italy Unemployment Rate Stays Unchanged, Prompting Concerns. *Bloomberg*, February 2, 2016, <http://www.bloomberg.com/news/articles/2016-02-02/italy-unemployment-stays-unchanged-prompting-outlook-concerns>
- Wright, Erik Olin 2010: *Envisioning Real Utopias*. London New York: Verso. <https://www.ssc.wisc.edu/~wright/ERU.htm>
- Wright, Erik Olin 2015a: How to Be an Anticapitalist Today. *Jacobin*, 12.2.15, <https://www.jacobinmag.com/2015/12/erik-olin-wright-real-utopias-anticapitalism-democracy/>
- Wright, Erik Olin 2015b: Why Class Matters. *Jacobin*, 12.23.15, <https://www.jacobinmag.com/2015/12/socialism-marxism-democracy-inequality-erik-olin-wright/>

Időszerűbb, mint bármikor: Más Európát!

Tézisek¹

Általános benyomása ma az embernek, hogy az Európai Unió – mint népességének javát szolgáló és egy jobb világot előmozdító, demokratikus tervezet – szerkezetiileg zsákutcába jutott. A „baloldali európaiság”² híveként a következőkben azt kívánom nyomatékosítani, hogy ma – inkább, mint valaha – *csak két követhető út van Európában és Európa számára*, még ha korántsem könnyű ezek tartalmát meghatározni, és konkrétan leírni, hogy s mint „ágaznak el” egymástól.

A „más Európa”

A tüntetéseken harsogó „Másik Európa!” jelszavához szeretnék kapcsolódni, aminek nevében számos politikai megmozdulást szerveztek mostanában. Ez annak megerősítése, hogy *vannak alternatívák*, és hogy ezek egy *nagy alternatíva* részei. Egyfelől a neoliberális Európa, másfelől a demokratikus Európa, vagy jobban mondva, a demokratizálódás Európája (e kifejezés mögött a „szociális Európa” visszakövetelése és újra-kitalálása rejlik, tekintve, hogy a „demokrácia-lebontás” stratégiáinak velejét az állampolgársággal adott „szociális” juttatások tagadása jelenti). Struktúrák, intézmények és hegemónikus diskurzusok hatalmas komplexumában jelenik meg az előbbi. Az utóbbi nagyrészt még *virtuális*, mivel heterogén ellenállás és kezdeményezések formájában létezik csupán, ám ez nem azt jelenti, hogy utópikus, vagy nem egyéb pusztá „eszménynél”, hiszen virtuális létezése az előbbinek nagyon is valóságos *ellentmondásain* alapszik.³

Ennek a nézetnek csakis akkor van értelme, ha kezdetnek elismerjük, hogy Európában ma *sok minden csakugyan visszafordíthatatlan*. Mondhatjuk, hogy általában véve semmi sem visszafordíthatatlan a történelemben. Miért is volna visszafordíthatatlan Európa struktúrája, a maga neoliberális elvek ihlette „anyagi fölépítésével”? Ámde Európa szerkezeti kiépítésének hatvan éve úgy átalakította a társadalmat és az országokat, hogy immár lehetetlen a dolgok korábbi állapotához visszatérni. A nemzeti függetlenséghez való visszatérés eszméje, akár *véglegesnek* szánják, akár csupán *ideiglenes átmenetnek*

az EU „visszahelyezéséhez” azokra az alapokra, amelyek ezidőtt „egészségesnek” számítanak, veszedelmes mítosz; ám az, hogy a nemzeti önállóságnak és a nemzetfölötti egységnek ez az „elegye”, amely mostantól fogva Európát alkotja, hova fejlődik, az még nyitott kérdés. Másrészről viszont a visszafordíthatatlanság eszméje valami nyomasztó misztifikációvá válik, ha kizárja az elágazások és az újabb változtatások lehetőségét.

Átalakítás „belülről” vagy „kívülről”?

Egy másik vita, amelyet a görög események indítottak el, a körül forog, hogy vajon lehetséges-e belülről átalakítani egy olyan politikai rendszert, amilyen az EU, anélkül, hogy megsértenék működési elveit, és szakítanának az alapját képező konszenzussal. Szenvedélyektől fűtött vita ez, mert ennek velejárója, hogy nem csupán a taktikáról és a közelmúltbeli „szilárd” vagy „kompromisszumra kész” magatartásról kell ítéletet mondani, hanem dönteni kell az EU intézményeinek tényleges elemzéséről és a mostani működés módjukban testet öltött célkitűzéseknek ellentmondó átalakításuk vagy megreformálásuk lehetőségéről is.

A „rendszeren belül” és a „rendszer logikájának rabjaként” kifejezések közti különbségtétel azonban nem érinti az átalakításnak ennél jóval alapvetőbb aspektusát. Ténylegesen két fajtája létezik annak, ami a rendszeren és logikáján „kívül” van, s ezekről van itt szó. Egyfelől itt vannak a konzervatív erők, amelyek hasznot húznak a rendszerből, vagy megpróbálják olyan irányban átalakítani, hogy még igazságtalabb legyen, átváltva valami EU-n „kívültre”, vagyis az *anonim globális pénzpiacra*, annak érdekeit képviselik és követelményeit közvetítik. Ez a „kívül” szilárd alapokon áll, ám túlesik a polgári cselekvés hatókörén. Van azonban egy másik „kívül” is: a „passzív polgárok” tömege, kizárva a politikai és társadalmi rendszerről szóló vitákból, az ő életük itt a tét, az ő követeléseik forognak kockán. A rendszeren belül zajló harcban az egyetlen útja-módja kompenzálni azt a hatalmi többletet (és azt a többletlehetőséget, amit e hatalom „alkalmazási szabályainak” kialakítása jelent), amelyben az uralkodó erőket részesíti a *globalizált „külsőség”*: cselekvésre késztetni ezt a „*belső” külsőséget – ez a „rendszer” és „szabályai” viszonylatában van „kívül”* –, amelyik a „kirekesztett” és a „magukat kizáró” polgárokból áll, akiknek a hallgatása szükséges ahhoz, hogy működjenek a szabályok.

Transzfer-uniót!

Az a nevezet, amellyel Németország uralkodó osztálya illeti az olyan Európai Uniót, amelyet ő nem óhajt: „transzfer-unió”, a gazdasági szoli-

darításnak olyan formáját jelenti, amelyikben a „hitelező országoknak”, még általánosabban pedig mindazoknak, akiknek a gazdaságai a globalizáció nyertesei, azokért az előnyökért, amelyekre szert tesznek, finansziális segélyezés révén „kompenzálniuk” kellene a nyakig adósságban úszó országokat, arra fordítva adóbevételeik egy részét, hogy elősegítsék általa a többiek fejlődését. Mi nemcsak hogy nem szeretnénk köntörfalazni ebben a kérdésben, hanem éppen egy bizonyos transzfer-unió fennszóval és világosan kimondott követelésével állunk elő, s ennek tartalmát és céljait részletezzük itt.

Már most is hatalmas tömegű „transzfer” valósul meg az európai országok között, és az Európai Unió ezeknek az átutalásoknak a megvalósulásán alapszik. Ám ezek részben rejtve maradnak, és igencsak „ferdén” hatnak: csupán Európa egyik felének kedveznek. Az ilyen átutalások irányának visszafordítása lenne az általunk tervezett transzfer-unió, nem pedig valami látszólag újonnan „bevezetett” ötlet megvalósítása. Nem szorítkozhatna pénzügyi kiegyenlítő mechanizmusokra, kiváltképp nem, ha ezek új kölcsönök formáját öltenék, amelyek csakis a „kedvezményezett” országok eladósodottságát növelnék; az ilyesmi kizárólag a bankoknak és hitelintézeteknek kedvez, és ahhoz az ideológiához szolgáltat tápot, amelyik ezeknek az országoknak jóléti támogatástól függő nemzetek hírét igyekszik kelteni. Amellett nem lenne szabad a szóban forgó transzfereket egyszerűen csak a társadalmi újraelosztás szemszögéből megítélni, még ha célul tűzik is ki azt, hogy ellensúlyozzák a regionális fejlődés igazságtalanságait és a polgárok erőforrásokhoz való egyenlőtlen hozzáférését, ami már-már „duális” társadalommá változtatja Európát. Hanem egy közös költségvetési struktúrához kell vezetniük, kölcsönösen fölhasználhatóvá téve az európai erőforrások adókból származó, nem elhanyagolható részét, és ezeket az európai nemzetek közös fejlesztési terveinek – s kiváltképpen Európa „átmenetének” szolgálatába – kell állítani, a globális fölmelegedés megkövetelte új iparágak és új energiarendszim megteremtése érdekében.⁴ Robert Salais és más közgazdászok mellett érvelnek, hogy ez távlatilag lehetővé teszi átváltoztatni az adósságot (ennek teljes egészét – a köz- és magánadósságot, méghozzá az összes európai országban és nem csupán a végképp eladósodott országokban) hosszú távon hasznosítható kölcsönné a rövid távú spekuláció helyett.⁵

Az ilyen kilátásokból kimondatlanul következik az euró intézményi „konstrukciójának”, a monetáris politika (mint gazdaságösztönző politika) és az Európai Központi Bank szerepének a reformja. Nem csupán annak újraalkotásáról van szó, amit rosszul alkottak meg, hanem a föderalizmus Európájának új korszakba lépéséről, ami végre csakugyan föderatív Európává lesz. Csakis ilyen keretek között lehetséges a kollektív hatalmat (ezt olyan „intézmények” képviselnék, amelyeknek az Európai Parlament csupán egyik része lehetne) följogosítani arra,

hogy megkövetelje és ellenőrizze a korrupcióval vagy az adórezsimek hatékonyságával kapcsolatos közigazgatási reformokat.

Más irányú globalista Európát!

Hadd fogalmazzunk itt goromba őszinteséggel. *Az európai népeknek nincs hatalmuk ahhoz, hogy kívül helyezkedjenek a globalizáción.* A globalizálódás mint „totális” – vagyis gazdasági, politikai és kulturális (s tegyük hozzá, antropológiai) jelenség – visszafordíthatatlan folyamat, sokkal inkább, mint az europaizálódás, mert nem valami intézményi konstrukció, hanem új szakasza az emberiség történetének. Természetesen, a kapitalizmusnak megvolt a maga hajtóereje, és ez meghatározta jelenlegi fő jellegzetességeit – ugyanakkor ellentmondásos hatásait is. Ám a kapitalizmus jelentősége túlterjed magukon a tőkés viszonyokon; ezeket előreláthatatlan visszacsatolás hatásainak teszi ki, amit számításba kell vennünk töprengéseinkben.

Ez nevezetesen azt jelenti, hogy a „lekapcsolódás” vagy a „deglobalizálás”, amit különféle, magukat marxistának tartó teoretikusok javasolnak, alighanem zavaros téveszme.⁶

Ellenben nem jelenti azt, hogy a globalizáció folyamata ne lenne tarthatatlan és elviselhetetlen embermilliók számára, Európában épp-úgy, mint Európán kívül. Ez tényleg így van számos szinten: erre vall az egyenlőtlenség növekedése, a kizsákmányolási formák intenzitása, a kulturális kisajátítás és a környezetrombolás, a politikai hatalom nemzeti szuverenitás alakjában való gyakorlása stb. A tőkés globalizáció naponta idéz elő egyre csak szaporodó katasztrófákat, és vezet erőszakhoz, ami egyelőre nem ismer határokat.

Ilyen körülmények között lényeges tisztáznunk, hogy „egy másik Európa”, vagyis egy szolidáris és demokratikus Európa építése egyike az eszközöknek, amelyekre szükségünk van ahhoz, hogy az ár ellenében működjünk a globalizáción belül, és így gyakoroljunk rá hatást.

Egy más irányú globalista Európa, olyan Európa, amelyik (más erőkkal, más kultúrákkal egybeforva) a szükséges irányban „változtat a világon”, vagyis *megváltoztatja a világ globalizálódásának módját*, csakis az az Európa lehet, amelyik mélyrehatóan megváltoztatja önmagát, miközben árgus szemmel figyel saját fejlődésére és a globális fejleményekre. Ez az Európa azon igyekszik, hogy stratégiákat dolgozzon ki a társadalmi viszonyoknak, a történelmi vívmányoknak és maguknak az európai népeknek a *gyámolítására*, stratégiákat a nemzetközi forgalmazási és átalakítási folyamatok szabályozására, tehát lokális és globális kitekintéssel egyaránt. *A stratégiának ez a két típusa* egyrészt szükséges ahhoz, hogy reálisan számolhassunk a válságból való kilábalással, másrészt hosszabb távon is hozzájárulhat az emberiség létezési módjának átalakításához.

Mindezek miatt Európának azt az utat kell választania, hogy egyidejűleg hasznosítja és reformálja a *nemzetközi intézményeket*, az IMF-től a Nemzetközi Bíróságig és az ENSZ-ig, amelyek jelenlegi arcukata az imperialisták egymás közti viszonyait és egy korábbi kor államhatalmi egyensúlyát tükrözi. De hogy ezt megtehesse, előbb hatalom gyanánt kell *léteznie* Európának.

Kitalálni egy transznacionális Európát

Az egyetlen pénznem *par excellence* arra szolgáló eszköz, hogy elősegítse a negatív hatású, vagyis egyenlőtlen transzfer-műveleteket az Európai Unión belül. Amennyiben olyan eszközként fogant, amelyik a versenyt, nem pedig a gazdaságpolitikát erősíti, egyben a pénzpiacok „zsarnokságának” eszköze is az európai gazdaság és politika fölött. De mindenekelőtt a demokrácia-lebontási folyamat lincshangulatának gerjesztője Európában, ami máris előrehaladott szakaszában jár.

A demokrácia hanyatlása régen kezdődött. Az EU szerkezetére kezdettől fogva afféle technokrata gépezetként tekintettek, még ha maguk az országok (főként a legnyugatibbak) jóval élénkebb, jóval inkább konfliktusokban bővelkedő demokratikus élet színterei voltak is akkoriban. A nemzetállamok és irányító politikai osztályaik ellenezték, hogy európai léptékben meghonosítsák a képviselet és a demokratikus ellenőrzés formáit, hiszen ez megfosztotta volna őket a nép és a végrehajtó meg államigazgató hatalom közötti közvetítőkként élvezett monopolhelyzetüktől. A nagyszabású neoliberális fordulat bizonyos értelemben eltüntette mind 1945, mind 1968 nyomait az európai országokban. Utat nyitott egy olyan társadalom-„irányításnak”, amely a szó szoros értelmében nem alapul sem képviseleti (reprezentatív), sem tanácskozási (deliberatív) jogokon (még ha Európa továbbra is szavatul számos olyan egyéni jogot, amelyek nem léteznek vagy nem érvényesülhetnek másutt a nagyvilágban, jöllehet ezeket most a biztonsági mechanizmusok megnövekedése veszélyezteti). A tetejébe Európa gyakorlatilag „alkotmányba foglalta”, hogy a politikai intézmények társigazgatását a konzervatívok és a neoliberálisokhoz csatlakozott szociáldemokraták nagykoalíciója végzi, s ez minden politikai vitát közömbösít az *alternatív utakról*, vagy ráhagyja értelmezésüket a nacionalista-populista mozgalmakra. Vajon eljutott-e már a demokrácia hanyatlása egy olyan pontra, ahonnan nincs visszaút? Milyen föltételek mellett és milyen alakzatok révén kerülhetne sor a *visszafordulás visszafordítására*?

Három vitapont taglalására szorítkozom. *Először*, demokráciához sohasem lehet „beszerzéssel” hozzájutni. Ez alapjában véve nem valamiféle „rezsim”, hanem gyakorolt szokások, intézmények és történeti körülmények együttese, amely a *lehetőség szerint fölerősíti a nép* (a

démosz) képességét arra, hogy megvédelmezze saját érdekeit, és az egyenlőségre való tekintettel intézze saját ügyeit. Ez az oka, hogy bármilyen szinten létezik, mindig bizonytalanságot hordoz magában: *vagy előrehalad, vagy visszahátrál*. Mi tagadás, társadalmaink demokratikus minősége pillanatnyilag romlásnak indult, mert a hatalmi viszonyok túlságosan elferdültek, olyannyira, hogy a valóságos hatalom kikerült a nép ellenőrzése alól, s a képviselő tanácskozási funkcióját ideológiai konszenzus semlegesíti. De láthatjuk, mekkora elégedetlenséget vált ki a „passzív állampolgárság”, tapasztalhatjuk a részvételre és a „közjavak” ellenőrzésére tartott igényt, s a társadalmi küzdelem és a szolidaritási célkitűzések új formáinak föltalálásával is találkozhatunk.

Másodszor, mindez a következő állításhoz vezet: minden lehetséges úton-módon föl kell kutatnunk a lehetőségeket jogok és garanciák elnyerésére (vagy visszanyerésére); jogosítványokat kell szerezni (amelyek európai szinten kiterjednek a „technikai” adminisztráció, vagyis a szakigazgatás és a kormányzervek ellenőrzésére is); végezetül kollektív *jogosultságokat* kell kiépitni – fölhatalmazást adni a tanácskozássra, a döntéshozásra és a kritikai észrevételezésre. Ezek alapvetően nem intézményi jellegűek: az észrevételek megtételét nem lehet kötelezőn előírni a polgárok számára. Ámde mindez igenis függ az intézményi föltételektől – ez az oka, hogy a részvételi demokrácia területén az utóbbi évek leginkább újító mozgalmainak, amilyen Spanyolországban az *indignados* mozgalma, amiből a Podemos megszületett, helyi gyűlésekben van a fő erejük, s nem egykönnyen illeszkednek be pártalakulatokba. Világos, hogy a folyó demokratizálódás képviselte „visszafordulás visszafordításának” kilátásai az ilyen demokratikus újítások megjelenésétől függenek nemzeti és mindenekfölött *transznacionális* szinten. Ehhez kapcsolódik *harmadik* vitatézisem.

A demokratikus célkitűzésekről való gondolkodást továbbra is nagy részben gátolja Európában az a hiedelem, hogy a demokratikus lehetőségek nem válhatnak anyagi erővé európai szinten anélkül, hogy ne csökkennének le nemzeti szinten, fordítva pedig, hogy a nemzeti demokratikus vívmányok védelme a „föderális” hatalmi szervek további kiépítését követeli meg. Ennek a meggondolásnak tökéletesen ellentmond, amit ma tapasztalhatunk. Hiszen azt látjuk, hogy a demokratikus élet elcsökevényesedése és a népi jogosultságok lecsökkenése egyidejűleg folyik nemzeti és nemzetfölötti szinten; az uniós struktúrák demokratizálásának ellenzéke a két szinten negatív visszacsatolás módjára kölcsönösen erősíti egymást. Ha viszont abból az elvből indulunk ki, hogy a többszintű hatalommegosztás történelmileg létrejött realitás – vagyis, ha nem helyezkedünk az Európai Unió történelmi fölbomlásának „nihilista” álláspontjára –, akkor tételeznünk kell ellenérők meglétét mindenütt, ahol csak léteznek intézményesült hatalmak. Érthető, hogy számos demokrata vonakodik földadni a népi ellenőrzésnek, képviselőnek és „szuverenitásnak” azt a lehetőségét, amelyet a

nemzeti parlamentek nyújtanak (főltéve, hogy ezek tényleges jogokkal rendelkeznek), de ebből nem következik, hogy csakis az a szint lehet nemzeti, amelyik magában foglalja a népi ellenőrzést. Ezért azok a tervek, amelyek az európai parlament ellenőrző jogosultságainak kiterjesztésére és képviseleti mivoltának javítására irányulnak (például a kettős képviselet bevezetése révén: az egyéni jogok hordozója az európai polgár, a nemzeti közösségek pedig továbbra is egyfajta „súlyozott” területiális elvet követnek), még ha ezek nem elegendők is a polgári részvétel ösztönzéséhez, valójában mégis lényegesek.⁷

Az alapelv mindvégig csakis az lehet: erősíteni a nemzeti demokráciát egyfajta valódi fölhatalmazással bíró föderális demokrácia létrehozásával, s a nemzeti és lokális demokráciák regenerálásával életet és tartalmat adni a föderális demokráciának. A követendő irány pedig: a különböző szinteken *cselekvőképes hatalom egyidejű (és egyesített) növelése*.

Még egy vitatétel: Európa csakis akkor létezhet „legitim módon”, vagyis a polgáraikból összetevődő népek egyetértésével, ha (lényegében ezek saját erőfeszítéseinek következtében) *legalább annyira demokratikus*, mint az őt alkotó nemzetek, sőt, valójában *még* demokratikusabb, más szóval, ha összetétele megfelel a demokratikus kormányzás elvei és gyakorlata történetében megtett haladásnak. Ez annyit tesz, hogy további demokratikus szinteket kell *hozzáadni* a már létezőkhöz, és új formákat kell *főltalálni*. Enélkül a magasabbrendűség bizonygatása, a technokrata tendenciák és a válság demoralizáló hatásai olyan visszahatásokhoz vezetnek, amelyek *egyszerre* antidemokratikusak és Európa-ellenesek, ahogy ez már most is látható. Ijesztők az akadályok, ezek közül az egyik leginkább elemi erejű és a leghatékonyabb az európai *démosz* (ami nem holmi *ethnosz*) nyelvi sokfélesége, bár ez kevésbé hat az ifjabb nemzedékekre, kiváltképp a „standard” angol használata okán, igaz, nagyon egyenlőtlenül, a társadalmi osztályszármazás szerint.

Miféle szuverenitások?

Egy rövid megjegyzés a „szuverenitás” kérdéséhez. Kimutatható, hogy olykor összetévesztik a szuverenitás megvalósulásait, amelyek különfélék, sőt ellentétesek is lehetnek: *nemzeti* szuverenitás, *állami* szuverenitás és *népi* (tehát „demokratikus”) szuverenitás. Senki sem tagadhatja ezek szoros összetartozását mind a republikánus nemzetek történetében, mind pedig az *önrendelkezés* elvének alkalmazásában az uralom alá vont vagy gyarmatosított népek részéről. De ha nem teszünk világos különbséget köztük, abba a hiedelembe eshetünk, hogy széttagolódásuk egyszer s mindenkorra való, ez pedig a „szuverenizmusnak” szolgálhat alapul, s a legrosszabb fajta politikai

zűrzavart idézheti elő. Ebben a történelmi pillanatban a szuverenitás más és más artikulációi elválnak egymástól, következésképp a „szuverenizmus”, még ha az a törekvés hajlja is, hogy ellenállást tanúsítson az uralkodó renddel szemben, a gondolat és a cselekvés akadályává válik.

Két szorosan egymáshoz kapcsolódó ok teszi e zűrzavart különösen csábítóvá mostanában, és vezethet veszélyes ballépéshez. Az első az, hogy a központi banknak, amelynek az euró és következésképp a hitel- és adósságpolitika menedzselésére van fölhatalmazása, sikerült egyfajta *diszkrecionális hatalomra szert tennie Európában*, s ez olykor konfliktusba keveri az egyes nemzetek érdekeivel, és kiemeli a polgárok ellenőrzése alól. Központi helyzetben van a demokratizációs mechanizmusok sorában, s a törvények és egyéb hatóságok fölött látszik létezni. Az euró megreformálását célzó „ellenterv”, amilyen a Michel Agliettaé is, nem érintik a politikai probléma velejét, mert azáltal próbálják „kiegészíteni” a pénzforgalom kiépítését (vagy kijavítani eredendő hibáit), hogy – az állam mintájára – afféle *európai szuverenitást* kreálnának.

Leszögezik, hogy az eurozónában föderális közös költségvetésre van szükség (közérdekű célok szolgálatában), mellőzik viszont a pénz- és gazdaságpolitikai intézkedések demokratikus ellenőrzésének kérdését. E hiányosságot leplezendő, egy *politikai mítoszhoz* folyamodnak – a „társadalmi szerződéshez”, ennek megtestesülése lenne az elfogadott valuta.⁸ Másfelől pedig, láttuk, miközben folytak a „tárgyalások” a görög kormányzattal, és igent mondtak a népszuverenítésra, amelyet a július 5-i népszavazás reprezentált, az európai technostruktúra egy másik összetevője, az Euro-csoport sikeresen *szétbomlasztotta a demokratikus egységet*, és bizonyos értelemben a népszuverenitás eszméje ellen „játszotta ki” magát az eszmét – kijelentvén, hogy „nem érvényesülhet egyetlen nép akarata az összes többié fölött” (kiváltképp nem, tegyük hozzá, amikor „az ő pénzük” forog kockán). Ez volt az *egyedüli érv*, amit demokratikus nézőpontból nem lehetett csak úgy egyszerűen elutasítani – hacsak nem az elnyomásnak való ellenállás fölsőbbrendű történelmi jogosultsága nevében –, pedig hát az európai népek föltételezett akarata sohasem jutott kifejezésre másként, mint delegálás által vagy közvélemény-kutatásból következtetve.

A „nemzeti” demokratikus szuverenitásnak csakis annyiban volt valaha is értelme, hogy a nemzeti függetlenség mellett állt ki valamely birodalom vagy más nemzetek bitorló igényeivel szemben. A legnagyobb „totalitárius” hatalom, amelyikkel Európa népeinek szembe kell nézniük, a *globális pénzpiacból* lett, amely egyfajta *kvázi-szuverén* pozíciót élvez azokhoz az államokhoz és népekhez képest, amelyeket „képvisei”. Ez okból csakis annyiban létezik valódi népszuverenitás, amennyiben a nemzeteken belül, de mindenekeelőtt a nemzetek *közt* létezik effektív ellenállás a pénzpiac „mindenhatóságával” szemben,

vagy amennyiben képesek arra, hogy másfajta politikát valósítsanak meg, mint amelyet ez előír vagy kedvezményez. A mai Európában ilyen képesség csakis a demokratikusan társult nemzetek *koalíciójában* lehetne meg, amelyben e nemzetek mindegyike „meg(sok)szorozza” a többiek önállóságához szükséges erőt és kapacitást. Az egyedüli valóságos demokratikus szuverenitás a *megosztott szuverenitás* – ez „kárpótlást” nyújt azért, amit látszólag elvon minden egyes nép függetlenségéből, éspedig a kollektív hatalom révén teheti ezt, amelyben részesíti őket. Ellentétben a szuverenizmussal, a *valóságos szuverenitás politikája* meghatározza azt a tér- és időtartományt, amelyekben lehetséges „poszt-nacionális” történelmi szakaszról beszélnünk, de csakis az esetben, ha a „megosztás” méltányos, egalitárius, és ezt állandóan reaktiválja a közvélemény és a nyilvános ellenőrzés. Máskülönben nem működik a hatalom „szorzója”, s a szuverenitás megosztása pusztán csak az uralkodó helyzetben levők visszaéléseinek leplezésére szolgál.

Nacionalizmus, populizmus, európaizmus

A hatalom összpontosítása Európában a technokrata kaszt kezében, amelyik a fináncőke érdekeihez (és tulajdonlóihoz) kapcsolódik, valamint a politika semlegesítése a centrumok nagykoalíciója révén, amelyek „himnuszai” a konszenzust főntartó, megszeghetetlen „szabályok”, ahhoz az erőteljes tendenciához vezet a költségvetési megszorítás és a neoliberális átalakítás ellenzői között, hogy az *anti-európaizmus jegyében adjanak kifejezést ellenállásuknak* (előnyben részesítve a „csak semmi Európát” az uralmon levők „nem lehetséges más Európa” mantrájával szemben). Ez az anti-európaizmus a szuverenizmuson alapszik, ami hajlamos magába fogadni a nacionalizmust. A demokrácia elmúlt kora és az azt éltető népi küzdelmek iránti nosztalgiához egyfajta „identitást-kereső” mítoszba való belemerülés társul, bár ez nem mindenkor ellentétes az internacionalizmussal. A fordított kísértés üzenete: „*a nacionalizmus az ellenség!*” De mivel történetileg tekintve a nacionalizmus korántsem monolitikus valami, és gyakran változik a tartalma a körülmények állása szerint, jómagam óvatosabb megfogalmazást javasolnék: „*ma a nacionalizmus a fő veszély a baloldala nézve!*”, és főleg az a fajta nacionalizmus, amelyik hajlamos rá, hogy a szélsőjobboldali populizmus fogságába kerüljön. Hogy ez ellen dolgozzunk, ahhoz oly módon kell szembeszállnunk a folyamatban levő demokrácia-lebontással, hogy védelmezzük és példákkal szemléltetjük a *szuverén nép* olyan eszméjét, amelyik határozottan *anti-nacionalista* abban, hogy elsődlegesnek tekinti a határokon áttegyedő mozgósítást és aktivizmust az *európai* polgárok vagy virtuális „polgártársak” részéről, helyet teremtve minden egyes állam szívében egy olyan sorsközösségnek, amely egyaránt magába foglalja

az életben szervesen egybetartozó „nemzetit” és a „nem-nemzetit”, és érzékeny az Európa területén tartózkodó összes *rezidens* problémáira.

Európa „pártja”

A *status quo*, hitünk szerint, folytathatatlan, s két úton lehet továbbhaladni Európában és Európa átalakítása felé; ezek egyikéről sem állíthatjuk, hogy „Európa építését” mint olyat igenli vagy ellenzi, de mint alternatívák vagy az európai projektum önpusztítása felé vezetnek, vagy ennek helyreállítása vagy újjraalapozása irányába tartanak. E megadott föltételek közül vajon melyik volna képes a legnagyobb valószínűséggel megfordítani a jelenlegi hatalmi mérleget? Ütköztetbe bocsátkozni ezen a terepen, ahogy az olasz történész, Luciano Canfora írta nemrégiben, „lehetséges”:⁹ ez távlatot nyit az erőviszonyok átalakításához addig, ameddig kedvezők a körülmények, és vannak olyan erők, amelyek helyesen értelmezik ezeket. Az EU strukturális válsága ideológiailag és politikailag erőszakos gondolatokhoz és alternatívákhoz vezethet, ez egyike azoknak a körülményeknek, amelyekből képesnek kell lennünk előnyt kovácsolni, és amelyeket tudnunk kell helyesen értelmezni, ám a válság semmiképp sem biztosíték egyfajta „demokratikus megoldásra” (vagy valamilyen „baloldali” megoldásra). A jó megoldás ennél fogva megköveteli egy „Európa-párt” megszületését, meglétét és megerősödését, ez egyben olyan *európai párt*, amelyik az egész földrészen toboroz híveket, és megmarad *mozgalomnak*, megőrzi belső sokféleségét, s az ellentmondást a maga javára fordítja avégett, hogy úrrá legyen ama különös *pártformának* a problémáin, amelyet a munkásmozgalomból született osztályharcos szervezetek tökéletesítettek.

Ez annál is fontosabb, mivel egy ilyen „párt” világos taktikai célja hozzájárulni a neoliberais Európa politikai társigazgatását megvalósító mai nagykoalíció fölbomlasztásához, s így konfliktust kelteni a szociáldemokrata hagyomány vezető magjában (ha lehetséges, „azon belül”, ahogy Jeremy Corbyn fölbukkanásával történt a brit Munkáspártban). A nagykoalíciót és a szociáldemokrata pártokat aláaknázó ellentmondások az európai megszorítás-politikában alakot öltő ellentmondások tükröződései. S ezek az ellentmondások tették mind nagyobb számú európai polgár számára egyre inkább elviselhetlenné az egyenlőtlenséget, a létbizonytalanságot és a népet kirekesztő technokrata kormányzást. De még fontosabb lenne egy ilyen „párt” képessége arra, hogy fölsorakoztassa maga körül az *autonóm* erőket – ezek még szervezetlenek, heterogének, és a harcban olyan részvételi mintákat követnek, amelyek egyre-másra parlamentáris próbálkozásokba csapnak át, ámde nélkülöznek bármilyen közös „programot” –, mindazokat, akik látótávolságon belül arra várnak, hogy

hogy megkezdődjék a „diskurzus Európáról”, arról, amelyiket az európai köz- és államigazgatás viszonylagos visszafordíthatatlanságára alapoztak, arról a stratégiai jelentőségű kérdésről, hogy mit is képvisel ez az Európa a globalizáción belül, valamint jelenlegi, a demokrácia fejlődéséhez képest lényegileg inadekvát formájáról.

Jegyzetek

- ¹ Ezek a tézisek rövidített változatát adják egy teljesebb szövegnek, amelynek a szerkesztésére és kiegészítésére azután került sor, hogy megírtam bevezető észrevételeimet 2015. augusztus 29-én a „Változtatni Európán, változás Franciaországban” címmel a Francia Kommunista Párt Nyári Egyeteme (Karellis, Savoya) keretében rendezett vitában. A teljes változatot lásd Dominique Crozat – Elisabeth Gauthier (szerk.): *Écrits sur la Grèce. Points de vue européens*. Collection „Enjeux et débats d'Espaces Marx”. Paris, Éditions du Croquant, 2015.
- ² Lásd Étienne Balibar, Sandro Mezzadra, Frieder Otto Wolf: Le Dictat de Bruxelles et le dilemme de Syriza. *Mediapart*, 2015. július 19.
<<https://blogs.mediapart.fr/ebalibar/blog/190715/etienne-balibar-sandro-mezzadra-frieder-otto-wolf-le-dictat-de-bruxelles-et-le-dilemme-de-syriza>> Valamint Stathis Kouvelakis: Turning „No” Into a Political Front. Some Lessons from Syriza – and Where We Go From Here. *Jacobin*, 2015. augusztus 3.
<<https://www.jacobinmag.com/2015/08/tsipras-debt-germany-greece-euro/>>
- ³ Lásd Sandro Mezzadra: Per un movimento costituente europeo. *Euro Nomade*, <<http://www.euronomade.info/?p=71>>
- ⁴ Lásd Michel Aglietta – Nicolas Leron: A la recherche du souverain en zone euro”. *Libération*, 2015. augusztus 26. Valamint Michel Aglietta: *Europe. Sortir de la crise et inventer l'avenir*. Paris, Éditions Michalon, 2014.
- ⁵ Gabriel Colletis, Jean-Philippe Robé, Robert Salais: The case for Euro-investment. *Le Monde Diplomatique*, 2015 július.
- ⁶ Lásd Jacques Sapir: *La Démondialisation*. Paris, Le Seuil, 2012; Samir Amin: *Delinking: Towards a Polycentric World*. London, Zed Books, 1990.
- ⁷ Jürgen Habermas: *Zur Verfassung Europas: Ein Essay*. Frankfurt a.M., Suhrkamp, 2011.
- ⁸ Michel Aglietta: *Europe. Sortir de la crise et inventer l'avenir*. Paris, Éditions Michalon, 2014.
- ⁹ Luciano Canfora: La battaglia possibile. *Il Manifesto*, 2015. augusztus 26.
<<http://ilmanifesto.info/la-battaglia-possibile/>>

(Fordította: Csala Károly)

Eredeti megjelenés: *The Enigma of Europe*. Transform Yearbook 2016 (Edited by Walter Baier, Eric Canepa and Eva Himmelstoss, Merlin Pres, 2016)

A multipolaritás eszmetörténetének értelmezéséhez

A *multipolaritás* – mint leíró és értelmező kategória, illetve mint normatív, jövőbe vetített utópia vagy elérendő cél – a baloldal köreiből sok gondolkodó számára központi fontosságú érték, és általában a rendszerkritikai ellenzék egyik fontos *hívószava*. A kifejezés etimológiai/szótári értelmezése nem éppen nehéz. A szó jelentésében azt sugallja, hogy a világrendszer hatalmi szempontból már ma is *többpólusú* (több központtal bír), illetve normatív verziójában azt, hogy noha ma még *egypólusú*, ideális esetben, illetve a jövőben, többpólusúvá kell válnia. A kifejezésben rejlő probléma fontosságát könnyű belátni, hiszen a kérdés az, hogy ma, 2016-ban, vajon a drónokkal gyilkoló USA-e a globális rendszer egyetlen szuperhatalma, vagy pedig ez a cím joggal megillet másokat is; illetve hogy egyáltalán: szuperhatalom-e még mindig az USA vagy bármely más nagyhatalom; hogy egyáltalán léteznek-e ma szuperhatalmak.

E cikk célja, hogy egyrészt feltérképezze a multipolaritás koncepciójának eredetvidékeit, másrészt összehasonlítsa a különböző értelmezésekből adódó, eltérő következtetéseket. Ez lehetővé teszi számunkra, hogy legalább részleges képet adjunk a multipolaritás koncepciójának helyéről a mai radikális baloldali diskurzusban. Legelőször körüljárjuk a koncepció értelmezését a *mainstream* nyugati politológia és nemzetközi kapcsolatok segítségével – ebben a körben meglepő és mulatságos értelmezésekkel is megismerkedünk. Ezt követően feltárjuk a koncepció globális politikai közbeszédbe történő beépülésének egyik döntő tényezőjét: a jelenség a kilencvenes évek végének Oroszországa, a *jelcinscsina* (úgyis mint új, „zavaros időszak”) korszakában bukkan fel. Ezt követően foglalkozunk a fogalom népi-kínai megfelelője, a *tuó csi hua* (multipolarizálódás) kontextusba helyezésével és értelmezésével. A kínai után a szó újabb indiai *marxizáló* értelmezése vezet át minket a koncepció nyugati, baloldali-radikális használatának körébe (Radhika Desai). Végül Samir Aminnak, a globális Dél egyik, részben a maoizmus által ihletett, független gondolkodójának értelmezésével ismerkedünk meg, mielőtt a „létező multipolaritás” csíráit, a *Sanghaji Együttműködés Szervezetét*, az Ázsiai Infrastruktúra-befektetési Bankot tárgyaljuk. Utóbbi, reményeink szerint, egyrészt az indokolat-

lan optimizmustól, másrészt a túlzott pesszimizmustól is megóvhatja a kérdés kutatóját.

A multipolaritás fogalma a nyugati politikaelméletben

A multipolaritás (és az unipolaritás, bipolaritás, tripolaritás) világhatalmi centrumokra értelmezett fogalma a nyugati polgári politikaelmélet egyik ágában, a *nemzetközi kapcsolatok* elméletének körében született meg. Az elmúlt időszakban a nemzetközi kapcsolatok elmélete mint diszciplína Magyarországon a szükségtelen luxusok körébe utaltatott, és azt megelőzően is elterjedt nézet volt, hogy a tudományág egyetemi tanszékei de facto „titkarnőképzők”, illetve hogy atlanticista propagandán kívül nem sok elméleti vagy gyakorlati jelentőségük van. Noha természetesen mind Magyarországon, mind a régióban megjelent a diszciplína efféle propagandafunkciója, hiba lenne úgy vélni, mintha a politológiának ez a testvérdiszciplínája globálisan pusztán ennyit produkált volna. A valóság éppen ellenkező: a nemzetközi kapcsolatok elmélete izzasztó spekulatív koncepcióiról, bonyolultságáról, a politikai filozófia cizelláltságát súroló, aprólékos munkát igénylő, hermetikus természetéről híresült el Nyugaton. No meg rendszerkritikai körökben arról, hogy a nemzetközi kapcsolatok elmélete milyen tiszteletre méltó apparátussal kísérli meg a marxizmus alapfeltevéseitől kihúzni a talajt... A létező szocializmus országaiiban (a nyolcvanas évek Kínájának kivételével) a multipolaritás koncepciója egyáltalán nem jelent meg. A szovjet-orosz diplomácia Lenin imperializmus-értelmezésének alapján a *világforradalom* elméleti bázisán nyugodott, s a cári korszak titkos diplomáciai egyezményeinek publikálása nyomán az ország külpolitikája hangsúlyozta a *nyílt diplomácia* szükségességét. Később Sztálin Szovjetuniója a háború elkerülhetetlenségének elméletével járult hozzá a marxizmus-leninizmus egyik tragikus fejezetének történetéhez a világpolitika decentralizációjának, a nagyhatalmak viszonyának tárgyában. Később Hruscsov és Brezsnyev a *békés egymás mellett* és doktrínáját emelte a globális politika elméletének rangjára (ez uralkodó maradt egészen a *peresztrojka* korszakának végtelenül naív hívószavaiig). 1972-től a kínaiak is rátértek a békés egymás mellett és útjára, és 1978 után egyedül Albánia ragaszkodott a világháború elkerülhetetlenségéről szóló sztálini elmélethez. A bipolaritás első helyzetelemzésére, a multipolaritás mint lehetőség kibontására inkább a nyugati, sokszor amerikai műhelyekben voltak meg a feltételek, ahol a politikai gondolkodás sokszínűségét mint rendszerlegitimációs vívmányt propagálták, és ahol ezért lehetőség nyílt a legkülönbözőbb előjelű kutatások folytatására. A politikaelmélet területén az 1950-es évektől az egyik legerősebb irányzat az USA-ban a *behaviorizmus*, amely kvantitatív kategóriákban és kvantifikálható kérdésfeltevésben

hisz. Ez a törekvés természetesen néha szinte megmosolyogtatóan naív matematikai összefüggések felállításához is vezethet. A multipolaritás kérdésében releváns a hatalmi egyensúly matematikai képlete, amelyben a hatalmi koncentráció a hatalmak számának és hatalmuk mértékének összetett, indexelt gyökével egyenlő:¹

$$\text{Concentration}_t = \sqrt{\frac{\sum_{i=1}^{N_t} (S_{it})^2 - \frac{1}{N_t}}{1 - \frac{1}{N_t}}}$$

Természetesen a legtöbb elemző észreveszi, hogy a hatalom mint attribútum (tehát a nukleáris hordozórakéták adott száma, a nemzeti össztermék, a nemzetközi kereskedelem volumene és globális aránya, azaz a hatalom matematikailag mérhető elemei) csak a hatalom egyik oldalát jelentik, a másik a hatalom mint *reláció* kérdése: az a képesség, hogy A állam rávegye B államot, hogy úgy cselekedjék, mint ami A-nak áll inkább (vagy egyedül) érdekében, tehát amit B állam A hatalmi pozíciója nélkül soha nem cselekedne.² A konkrét meglévő kapacitások és a képességek a hatalmi attribútumok matematizálásának másik objektív akadályát jelentik. A japán állam ismeretesen 24 óra alatt lenne képes az atombomba összeszerelésére, ám nincs egyetlen atombombája sem. Itt viszont elérkezünk a projekciók világába, ahol a matematikai képletek nem segítenek. A védelmi célú kutatások területén a fontos információk titkosításáról, a valós adatok rejtegetéséről, a célzott dezinformációról és állami propagandáról ekkor még meg sem emlékeztünk, valamint arról sem, hogy a hatalom egyik összetevője (a „soft power”, a puha hatalom) egyenesen az eszmék, ideológiák és kulturális értékek külföldi befolyásolási képességétől függ. Ezek pedig nyilvánvalóan természetükből adódóan nem mérhetők. Ezért van az, hogy noha a XXI. században rendkívül sok statisztikai adat áll a kutató rendelkezésére, a fontos kérdések mérlegelésénél óvatosabb elemzők inkább elkerülik a döntően matematikai képletekre alapozott bizonyításokat, többek között a multipolaritás kérdésében is. A multipolaritás koncepciójának eszmetörténeti előzménye a *hatalmi egyensúly* elmélete, amely hiányzott a görögöknél, ám a koraújkor Európájában már elterjedt volt. A hatalmi egyensúly speciális esete a nagyhatalmak „koncertje”: erre – bizonyos ókori archetípusok után – példa a XIX. század első felének szentszövetségi rendszere.

A polaritás kérdésének elméleti igénnyel fellépő elemzése Kenneth Waltznak, a nemzetközi kapcsolatok elméleti diszciplínáján belüli *neorealizmus* atyjának munkásságához kötődik.³ Waltz a világrendszer természetéről szóló fejtegetései során bevitte a közbeszédbe a polaritás-bipolaritás kérdését, és spekulatív alapon vázolta az unipolaritás és a multipolaritás lehetőségét – amennyiben a Szovjetunió szuperhatalmi státusza megdől. Waltz későbbi „orákulum” híre az USA konzervatív politológusai körében nem független ezektől a

spekulatív fejtegetésektől (noha Waltz központi tézisei nem hagytak kétséget afelől, hogy ő maga nem volt érzéketlen a bipoláris rendszer előnyeivel szemben sem).

A Szovjetunió szétesése és a Varsói Szerződés, valamint a KGST vége 1991-ben természetesen egyetlen szuperhatalmat hagyott a világpolitikai porondon: az USA-t. Hangsúlyozni kell, hogy a szuperhatalmi státuszhoz nem elegendő az, hogy egy adott ország a világ gazdasági centrumterület részét képezi. A szuperhatalmi státusz bármely laza definíciója szerint is szükséges ehhez a világtörténelem menetének alapvető befolyásolására való képesség, vagyis a katonai erő kifejtés globális képessége, technológiai és kutatási képességek, a nukleáris „második csapás” képessége megtámadtatás esetén, valamint természetesen a gazdasági erő.

Nincs egyetértés abban a kérdésben, hogy a kilencvenes években kihívó nélküli, nyilvánvalóan egyedüli szuperhatalom USA 2016-ban még mindig képes-e ennek a szerepnek a betöltésére, illetve hogy a világ gazdaság, és a világhatalom relációi egyáltalán lehetővé tesznek-e egy ilyen szerepet ma. Barry Buzan, a brit nemzetközi kapcsolatok elméletének konstruktivista ikonja (London School of Economics) odáig megy, hogy a globális hatalmi egyenlőtlenség mára annyira lecsökkent, hogy nemcsak polaritásról nem beszélhetünk, de az USA szuperhatalmi pozíciójáról sem. A koncepció természetesen ügyesen kizárja a multipolaritás akár jövőbeli megjelenését is, és virtuóz fogással veszi ki az ezzel kapcsolatos viták méregfogát, mármint a mainstream polgári tudomány köreiben. Barry Buzan, aki a kilencvenes években, a bipoláris rendszer megdőlése után, a regionális biztonságpolitikai komplexumok elméletének kidolgozásával írta be magát a diszciplína történetébe, a jelen évtizedben Kína megnövekedett súlyának kapcsán nyilatkozik meg. Liberális skrupulosoktól ez a kutató olyannyira nem szenved, hogy elméleti munkásságába magától értetődő természetességgel emeli be a bevándorlás biztonságpolitikai értelmezésének szerinte problémamentes jogosságát, miközben elegáns gesztusokat tesz a feminizmus középosztálybeli verziójának.⁴ Buzan, aki a jobboldali gondolkodás számára emészthetővé kívánja tenni Karl Polanyi munkásságát is, meggyőződéssel vallja, hogy szuperhatalmak csak a globális egyenlőtlenség olyan periódusaiban alakulhattak ki, mint a klasszikus gyarmatosítás XIX. százada, illetve a XX. század bipoláris időszaka, de „egyenlősödő, nivellálódó” korunkban nem.

A centrum–periféria-analízis, a marxista kutatás megannyi ága, a józan polgári közgazdaságtan Piketty-től Krugmanig, Buzannal szemben kétséget kizáróan bebizonyította, hogy a gazdasági egyenlőtlenség a korai nyolcvanas évekbeli neoliberalis ellenforradalom óta töretlenül, sőt, döbbenetes méretekben nő. Természetesen a gazdasági arányok és az összetett nagyhatalmi és szuperhatalmi pozíciók nem fedik le egymást tökéletesen, ám általában a gazdasági egyenlőtlenség még

a szektor arányainál is nagyobb egyenlőtlenséget szül a kutatás, a katonai erő, vagy a kulturális befolyásolás képessége területén. Amit valóban komolyan vehetünk Buzan koncepciójából, az a Nyugat hatalmi, katonai és ideológiai monopóliumának nyilvánvaló vége. Ám a monopólium nem a szuperhatalmi státusz feltétele, hiszen az USA a bipolaritás időszakában is szuperhatalom volt (és Buzan hazája, Nagy-Britannia, már akkor sem). Természetesen Buzan értelmezésében Kína egyedül a kapitalizmus sikertörténetének lehet a része, és az az építő kinyilatkoztatás sem marad el, hogy egyetlen értelmezési keret létezik, amelyik egyszer és mindenkorra bebizonyította életképtelenségét a társadalomtudományok területén: ez Buzan számára természetesen a marxizmus.

A multipoláris fókusz problematikus az anarchizmussal érintkező nyugati marxizáló tendencia számára is, mivel a többpólusú világkép mégiscsak állami szervezeteket, hatalmi struktúrákat feltételez. Ezért, noha Noam Chomsky munkássága kategorikusan szemben áll az amerikai uralkodó osztály világuralmi projektjével, mégsem tekinthetjük a baloldalon a multipolaritás szószólójának. Ez részben orosz, részben kínai hatásra, leginkább a Dél rendszerkritikai értelmisége számára vált fontos céllá a 2000-es években.

Az oroszországi jelicinscsina „multipoláris” végjátéka

Andrej Kozirjev, Jelcin és a független Oroszország első külügyminisztere (1991–1996) a nemzetközi (multilaterális) megoldások elkötelezett híve: ez az adott körülmények között az önfeladásig atlanticista külpolitikát jelentett. A jelicini „zavaros időszak” tragikus társadalmi, emberi, gazdasági következményeit nem kell bemutatni az *Eszmélet* olvasóinak. A szűkebb tárgyhoz tartozó kérdés viszont, hogy az elvileg elnöki és kormányhatáskörben gyakorolt külpolitika Jelcin első elnöksége alatt szervezeti káoszba fullad: a minisztériumok, a régiók, a hadsereg (főként Lebegy tábornok Transznisztríában, de másutt is) és az oligarchák ebben az időszakban szinte független külpolitikákat visznek, miközben Kozirjev a „közös európai házról” és „univerzális értékekről” szónokol. Bobo Lo, az orosz külpolitika egyik legismertebb (ausztrál) szakértője szerint, a kora kilencvenes évek orosz külpolitikája ahhoz hasonlított, mint amikor „az őrütek házában az ápoltak a kezükbe veszik az irányítást”.⁵ A demokratikusan megválasztott, ám kommunista és nacionalista többségű Dumát a „demokrata” Jelcin 1993-ban elnöki puccsal, tankokkal kergeti szét, a „nemzetközi közösség” ünneplő egyetértésével. Ha a Duma külpolitikai iniciatíváit figyelembe vesszük, megértjük, hogy miért: 1993-ban a Duma törvényt hozott a Krím anektálásának igényével, meg akarta kötni Jelcin kezét a Kuril-szigetek kapcsán, FÁK-minisztériumot követelt a „közeli külföld” (a volt szovjet

tagköztársaságok) ügyeit intézendő, és masszív segítséget szavazott meg kis-Jugoszláviának, mielőtt szétkergették. Jelcin elnöki puccsa tehát nemcsak a gazdaságpolitikai döntések, hanem a külpolitikai orientáció szempontjából is döntőnek bizonyult. Az orosz társadalom (hasonlóan más volt szocialista társadalmakhoz) lassan eszmélt csak abban a tekintetben, hogy a remélt Marshall-segély, a beígért nyugati technológiai transferek elmaradnak, helyükbe lép viszont a régió szisztematikus kifosztása. 1995-ben Jelcin egy világosabb pillanatában már egy napra meneszti Kozirjevet, hogy azután másnap visszahelyezze pozíciójába. A Baltikum új államainak etnicista, mondhatni fasiszta hozzáállása az orosz ajkú kisebbséghez, az orosz etnikum félelmei Kazahsztánban, a kisebbségek pánikszerű menekülése Üzbegisztánból, a balkáni megaláztatások és az új Kelet-Európa virulens russzofóbiája sokkolták az orosz közvéleményt. A zuhanó életszínvonal és várható élettartam, a szinte apokaliptikus szenvedések, és a külpolitikai veszteségek egymást erősítve hatottak, és a kilencvenes évek második felében rákényszerítették Jelcint az irányváltásra.⁶

1996 januárjában Jelcin meneszti Kozirjevet és a külföldi hírszerzés főnökét, Jevgenyij Primakovot nevezi ki külügyminiszterré. Primakov „gyerzsavnyik”, a birodalmi eszme híve, aki Oroszország eurázsiai identitását vallja (*evrazijsztvo*). Primakov, mai indiai elemzők szerint, a multipolaritás megteremtője.⁷ Ezt sajnos nehéz úgy értelmeznünk, mint ha Primakov a világot sikeresen tette volna hatalmi értelemben többpólusúvá, multipolárisná, ám mindenképpen újdonságot jelentett az, hogy meghirdette ennek szükségességét. Az 1998-ban csődbe jutott orosz állam természetesen nem volt abban a helyzetben, hogy globális ellenpólust képezzen az Egyesült Államokkal szemben; vitatott kérdés még ma is, hogy ez akár 2016-ra sikerült-e Oroszországnak. Primakov ugyanakkor a Szerbia elleni légicsapások után, 1999-ben kilépett a balkáni „Partnerség a békéért” programból. Az orosz színpadiasság legjobb hagyományait követte, amikor 1999. március 24-én orosz kormánygépen tartott az USA felé, amikor a levegőben értesült arról, hogy a NATO megkezdte Jugoszlávia bombázását, mire azonnal elrendelte, hogy a gép forduljon vissza.⁸ Nem véletlen az sem, hogy a többpólusú világ mint az orosz külpolitika stratégiai célkitűzése először egy kínai–orosz kétoldalú találkozón merült fel (1997 áprilisában), ahol ez szinten Primakov szájából hangzott el.⁹ A multipolaritás orosz koncepciójára ugyanis nagy hatással lesz a *tuo csi hua*, a multipolarizálás meghirdetett kínai politikája. 1998 decemberében azután Primakov hivatalosan is javasolja az ún. Ázsiai Háromszögnek, Oroszország, Kína és India nagyhatalmi szövetségének felállítását.¹⁰

A Háromszög ötletét mind Kína, mind India udvariasan visszautasította. A globális hatalmi egyensúly(talanság) realitásai ekkor nem is tettek lehetővé ilyen típusú ellenállást a feltörekvő eurázsiai hatalmak részéről, ám a multipolaritás fogalma így is bekerült a világ közvéle-

ményének köztudatába, mint elérendő cél és mint érték. A javaslat elutasításának okai napnál világosabbak: Kína el kívánta kerülni a nyílt konfrontációt az USA-val, és viszonya Indiával egyáltalán nem volt jó; India már megkezdte pávatáncát az USA-val az elismert nukleáris hatalommá válás ügyében; Oroszország globális hatalmi súlya pedig neveltség tárgya volt a jecini elnökség végére: az állami alkalmazottak fizetését fél évekre rúgó késésekkel utalták, az ország oligarchák és bűnözői csoportok prédájává vált, egész generációk hullottak sírba az elégtelen egészségügyi ellátás és a példátlan, világháborút idéző stressz következtében. Az Orosz Föderáció ezt követő külpolitikai doktrínái azonban egytől-egyig tartalmazzák a multipolaritás, illetve a demokratikus multipolaritás koncepcióját; s a fogalom nem hiányzik az RT orosz kormányközeli hírcsatorna ideológiai fegyvertárából sem. Primakov „virtuális multipolaritását” 2000-ben Putyin minisztereinek józan visszahúzódása váltja fel: a porig alázott ország a további külpolitikai megpróbáltatásokat Putyin első elnöksége alatt szinte szóltanul tűri; ez csak az ország reális lehetőségeinek növekedésével, a 2000-es évek első évtizedének dereka körül változik meg.

A Kínai Népköztársaság tuo csi hua (duo jihua) koncepciója

Kína a hetvenes években, a vietnámi háború végjátéka és a szovjet-amerikai enyhülés ellenére, egyre közelebb került az USA-hoz; olyannyira, hogy a hetvenes évek közepén-végén már-már a NATO külső támogatójaként kezdett viselkedni. Teng Hsziao-ping (Deng Xiaoping) 1979-től azután megpróbálta az „egyenlő távolság” elvét érvényesíteni az USA és a SZU relációjában.¹¹ A kínai külpolitika részéről a hegemonia felemlegetése már az 1940-es évektől szitokszó: Indiát Goa bekebelezése, Vietnámot később Kambodzsa megszállása kapcsán vádolják a kínai vezetők azzal, hogy ezek az országok regionális hegemoniára törekcszenek, a Szovjetunió pedig egyenesen a „szociálimperializmus” megvalosítója a szemükben. A *tuo csi hua* koncepciójának tételes megjelenése az 1986-os év januárjához, és Teng nemzetbiztonsági tanácsadójához, Huan Hszianghoz (Huan Xiang) köthető: ekkor jelenik meg a politikus tanulmánya „Az 1986-os év kilátásai a nemzetközi fejlemények terén” címmel. A kérdés egyik specialistája, Brantly Womack szerint, ekkor még a kínai vezetők részéről ezt inkább a bipoláris rendszer tagadása indokolja, a globális vagy akár ázsiai hegemonia ellenében.¹² Huan számára a szuperhatalmak gyengülésének jelei az amerikai fiasco Vietnamban és a szovjetek leszereplése Afganisztánban. Kínai elemzők nem egyedül Kína esetében láttak potenciált az USA melletti pólusként való szereplésre: felvetődött ez Japán és Németország kapcsán is (Indiát ekkor még a kínai külpolitika és ennek tudósai is erősen lebecsülték).

1989, Tienanmen és a Kína elleni szankciók más megvilágításba helyezték ezeket a kérdéseket. Mint az közismert, Teng piaci reformjai kikezdték az ország ideológiai szilárdságát, és a kelet-európai folyamatokkal párhuzamosan jelentkezett a nyugati típusú szabadságjogok iránti igény. Ezeket a törekvéseket a Kínai Kommunista Párt katonai erő bevetésével szerelte le (Tienanmen téri vérengzés, 1989. június 4.) A véres események következtében a párt legfelső vezetésében személycserék is történtek (a gorbacsovi reformokban gondolkozó Csao Cejang /Zhao Ziyang helyett Csiang Cömin/Jiang Zemin lett a pártfőtitkár), és mind a politikai, mind a gazdasági reformok terén három évig tartó „fagyás” indult meg (1989–1992), aminek csak a háttérből irányító Teng Hsziao-ping déli útja vetett véget. Teng bizonyos vélemények szerint délen hirdeti meg személyesen is a „meggazdagodni dicsőség” elvet (vitatott kérdés, hogy ez ebben a formában elhangzott-e). A Tienanmen-téri véres beavatkozás ugyanakkor nemzetközi elszigeteltségbe taszította Kínát, amelyből az csak az évtized közepére tudott kitörni. A Szovjetunió társadalmi rendszerének összeomlása, a kelet-európai országok nyugatos irányváltása, a baloldali mozgalmak globális nehézségei, a neoliberais ideológia diadalmenete Nagy-Britanniától Indiáig és Dél-Amerikától Spanyolországig, végül a Szovjetunió de facto, majd de jure szétesése és megszűnése, a korábbi keleti szuperhatalom multilateralista, nyugatos retorikája sokkolták a karanténba zárt, nemzetközi szankciókkal sújtott Kínát.

A kínai vezetés 1992-ben nehéz helyzetben kutatott új, hiteles hívszavak után a „szocializmus kínai sajátosságokkal”, a „kínai típusú szocializmus” mint a marxizmus-leninizmus sztálini változatára és ugyanakkor a maoizmusra épülő keretein belül. A *tuo csi hua* (多极化) vagy tradicionális írásjelekkel, 多極化 az 1992-es XIV. Pártkongresszus által elfogadott külpolitikai koncepció egyik központi elemét képezte. A szó jelentése az európai nyelvekben vitatott: értelme lehet többpólusú világrend, multipolaritás, multipolarizáció, multipoláris, pluralizáció, multilaterális, multilateralizáció, multilateralitás. A kínai nyelv fogalmi elaszticitása különösen hasznosnak bizonyult ebben az esetben, hiszen a szó rendkívül tág értelmezési kerete a legkülönbözőbb értelmezéseket teszi lehetővé.

Nem állít tárgyi értelemben valótlan egy amerikai politológus a japán „mainstream baloldal” lapjában, amikor 2008-ban a *tuo csi hua* lehetséges ártalmatlanságáról, az egypólusú (amerikai vezetésű) világrendbe való belesimulás lehetőségéről értekezik az olimpiára készülő Kína kapcsán.¹³ Fontos észrevenni ugyanakkor, hogy a kifejezés „multilateralizmus/multilateralizáció” fordítása a kínai szótárak egy részében nem lelhető fel. Szintén fontos odafigyelni a szó eredettörténetére, és a koncepció használatának történetére, amely az 1990-es évek óta tartja magát. A *tuo csi hua* rituálisan ismételt külpolitikai „slágvorttá” válik ugyanis, amelyet a kínai külpolitika, párt- és

állami vezetés képviselői 1997-től kezdve szinte minden egyes orosz találkozójukon bevetnek, és amely az ezredforduló után egyre több magas szintű kínai–indiai találkozóon is felmerül közös kommunikációban és a sajtó számára adott nyilatkozatokban. A kínai külpolitikai gondolkodás természetesen egy egész sor új koncepciót, programhívószót termel ki a XX. század utolsó évtizedeiben – közülük a tuo csi hua csak az egyik. Némileg hasonló értelmű koncepció „a nemzetközi kapcsolatok demokratizálása”, a kilencvenes évek „sztárja”, a „békés felemelkedés”, amely Hu Csintao (Hu Jintao) nevéhez fűződött, és Hszi Csinping (Xi Jinping) mai kedvence, a „win–win diplomacy”: ezek szintén nagyon gyakran amerikai, orosz, indiai, vagy más, regionális nagyhatalmi relációban merülnek fel.¹⁴

A kínai külpolitika-elméletéről, a kínai „nemzetközi kapcsolatok elméletéről”-ről ugyanakkor el kell mondani, hogy annak fogalmai általában nem vágják el a közvetlen propagandaszükségletek, illetve más politikai célok köldökszinórját. A független külpolitikaelmélet műhelyeinek létrehozására Kínában is történtek, történnek kísérletek. Yaqing Qin, a pekingi *Külügyi Egyetem* professzora hangsúlyozza például, hogy a kínai értelmezésben a teória, az elvont koncepciók hagyományosan gyakorlati célok szolgálatában is állhatnak. A kutatások az ötvenes évektől főleg a pekingi egyetemen, a *Remin* egyetemen és a *fudani* egyetemen folynak, néha a „szocializmus kínai sajátosságokkal” (a „tudszoc” kínai megfelelője) tanszékeken is, de a hatvanas évektől egyre inkább önálló tanszékek keretei között.¹⁵ Ma Kínában ötvennégy egyetemen tanítják a tárgyat.¹⁶ A kilencvenes években a diszciplína nyugati klasszikusait szisztematikusan elkezdtek kínai nyelvre fordítani és megjelentetni: ez a törekvés annyira sikeres volt, hogy mára a legfontosabb művek kínai kiadása az amerikai kiadásokkal egyidőben történik meg. A szó nyugati értelmében vett, politikafilozófiaiilag cizellált, elméletileg igényes kínai „nemzetközikapcsolatok-elmélet” ugyanakkor a kérdés tudós kínai szakértői szerint még nem létezik. Qin ezt a filozófiai elméletalkotás nyugati értelemben vett gyakorlásához szükséges „univerzális én” kínai hiányából vezeti le. Megemlíthetjük ezzel kapcsolatban azt az értelmezést, amely az univerzális én, a *descartes*-i individuum megjelenését a hódító, tébolyultan önimádó, más kultúrákat leigázó Nyugat megjelenéséhez köti (Grosfoguel). Qin értelmezésében a kínai világképben egyetlen igazi univerzális én létezik, ez pedig a kínai császár univerzális énje, az alteregó nélküli, a többiekétől hódolatot és beszolgáltatást elváró császári én: ilyen körülmények között nemzetközi természetű elméletalkotásra hagyományosan nem volt esély.¹⁷ Qin elítélőleg nyilatkozik a maói útkeresésről; és konstatálja, hogy 1979 óta a kínai külpolitikaelmélet a nyugati divatok követéséből állt.¹⁸ Lakatost követve, Qin aláhúzza, hogy egy életképes elméletnek szüksége van egyfajta kimondatlan kemény magra ahhoz, hogy körében hasznos viták alakuljanak ki, és így az elmélet megtermékenyítő hatást válthas-

son ki. Qin, nem igazan marxizáló módon, ezt valamiféle metafizikai magként képzei el, amely szerint már a császárság megdöntésekor erodálódott, majd a húszas években eltűnt.¹⁹

Qin ugyanakkor talán a szükségesnél is önkritikusabb, amikor a kínai külpolitikaelméleti gondolkodás gyengeségeit tárgyalja, vagy amikor kimondja, hogy ennek kínai iskolája globális értelemben egyszerűen nem létezik. Nem Qin az egyetlen, aki hangsúlyozza, hogy a kínai külpolitika a világ színpadán áll ugyan, ám „a közönségnek háttal”. Kérdés viszont, hogy ez az önmagára-fókuszálás, a belpolitikai szükségletek döntő súlya, és az elméleti irodalom PR- és programjellegű fókusza vajon minden értelemben negatívum-e. Akármennyire is a nyolcvanas évek kínai tudszoc-zsargonja is volt az, amely a multipolaritás amerikai elméleti koncepcióját kicsavarta a hegemon kezéből, és a Dél hívószavává tette, ez az eredmény akkor is letagadhatatlan, még ha az elmélet kidolgozása el is maradt a nemzetközi politikaelméleti standardoktól, vagy a politikai filozófia (akár a marxista politikai filozófia) még rigorózusabb követelményeitől. A tuo csi hua már 1992-es eredeti értelmezésében egyrészt külpolitikai cél, másrészt vizsgálható objektív folyamat, és a világtörténelem egyik változtathatatlanak tekintett törvénye.²⁰ A multipolaritás specifikusan kínai értelmezésének ugyanakkor változó a nyugati és déli marxizmusra gyakorolt konkrét hatása: példánk ebben a tekintetben Samir Amin, akinek koncepcióját a következőkben tekintjük át.

A multipolaritás koncepciójának szerepe a déli marxizmusban (Radhika Desai, Samir Amin)

Az amerikai multipolaritás-koncepció forrásvidéke a konzervatív politikatudomány nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó ágának hajtása, amely azonban az egypólusú világ körülményei között, az 1990-es években a saját ideológiai körében okafogyottá, sőt, határozottan elvetendő koncepcióvá vált. Idősebb Bush „új világrendje” az 1990-es évek elején nem kívánta növelni a szuperhatalmak számát, hanem a „jóindulatú hegemon” vonzó önképét nyújtotta a kérdés amerikai kutatóinak, és az amerikai hegemonia eszközeiként funkcionáló megannyi szervezetnek.

A koncepció megjelenése a marxizmus főáramában még a kínai hivatalos marxizmusba való beemelkedésénél is későbbre tehető. Ez sok szempontból érthető fejlemény. A multipolaritás koncepciója a marxistának semmiképp sem nevezhető orosz állam, az indiai hindu szélsőjobboldal, a brazil keynesiánusok, vagy a japán militaristák számára is vonzó jövőképet adhat. Akár azt a kérdést is joggal tehetjük fel, hogy az elnyomottak milliárdjai számára, legyenek ők a déli munkásság vagy az északi prekariátus, vajon nem mindegy-e, hogy egy vagy több

középpontban összpontosul a mai világ hatalmi berendezkedésének különösen a katonai oldala. Ez a kérdés tételesen is felmerült Putyin szíriai légitámadásai kapcsán mind nyugati, mind déli marxista oldalról. Ugyanakkor nem lehet nem észrevenni, hogy az USA különleges túlhatalma milyen következményekhez vezet a világ nagy korporációinak túlhatalma területén: például legutóbb a TTIP kapcsán. Az USA közvetlen és közvetett beavatkozásai a nyugati féltekén és az óvilág megannyi részén, ha relatív súlya a Közel-Kelet bizonyos területein csökkenni látszik is, szinten azt valószínűsítik az objektív szemlélő számára, hogy az unipolaritás és multipolaritás kérdését mégsem lehet annyival elintézni, hogy itt az imperializmusnak ugyanazon fokaival állunk szemben.

A marxizmus déli iskolái közül vitathatatlanul az egyik leggazdagabb, legsokoldalúbb hagyományosan India marxizmusa, amelynek képviselői között baloldali szociáldemokratáktól, a *Subaltern Studies* történészein át, a *naxalita* maoista öngazgató felkelőig nagyon sokféle árnyalat különböztethető meg. Az indiai marxizmus politikai gazdaságtannal foglalkozó, jeles képviselője Radhika Desai, aki a multipolaritás új, izgalmas elemzését nyújtja. Konceptiójában, amelyet „geopolitikai gazdaságtannak” nevez, az önszabályozó piac fikciója helyett a szervező állam szerepet hangsúlyozza az iparpolitikában és különösen a fejlődés döntő szakasza, a „takeoff” megszervezésében. Desai véleménye szerint, a nyugati mainstream politikaelméleti gondolkodás egészen egyszerűen nem tud mit kezdeni a multipolaritás csíráival, a valódi globális kihívások megérkezésével. A Nyugat virtuális gazdasággal (financializáció), és háborúkkal próbálja újtá állni a csökkenő profitráta vastörvényéből következő természetes folyamatoknak, és mainstreamje, különösen a „nemzetközi kapcsolatok elmélete” szakdiszciplína esetében, mára egzisztenciális válsággal küzd.²¹

Ennek a válságnak adja Samir Amin – a Szenegálban élő, félig francia, félig egyiptomi, a maoizmus által megérintett marxista gondolkodó – a lehető legpontosabb elemzését.²² Amin episztemológiai helyzete a kívülállóé, mégpedig a megszokottnál sokkal mélyebb értelemben: noha munkái sokat merítenek a francia esszé hagyományából, vonatkoztatási pontjuk mégis radikálisan a *globális Dél*. Multipolaritás-értelmezése túlmegy a „multilaterális imperializmuson”, a szuperhatalmi egyensúly kérdésén, és a hatalmi-gazdasági polarizáció teljes elutasítását tűzi ki mint valódi célt. Amin vezette be a köztudatba a „káosz birodalma” kifejezést az Egyesült Államok globális viselkedési mintáira, s ez mára közkinccsé lett. A létező kapitalizmus, Amin szerint, egyáltalán nem a szabad piac uralma, hanem a katonai eszközökkel fenntartott egyensúlytalanság és gazdaságon kívüli eszközökkel fenntartott, szélsőséges gazdasági-hatalmi-kulturális polarizáció szisztémája. A rendszerben a fejlettek triász (USA, EU, Japán), az USA katonai erejét felhasználva, az alapanyagok és energiahordozók

piacainak kézbe tartásával, a hitelek kihelyezésével, a szabadalmi rendszerrel, az egyenlőtlen cserével operál. A fejlett országok társadalmi maguk is egyre erősebben polarizálódnak (lásd a prekariátus jelenségét). Az USA gazdasága, Amin értelmezésében, a nagy hozzáadott értékű fejlesztések és a ipar terén nem versenyképes, Japán és az európai országok technológiájával nem versenyezhet; ezért a többiek tőkekihelyezéseiből (és Kína befektetéseiből) tartja fenn megdöbbentő aranyú, a Föld erőforrásait felélt túlfogyasztását. Az USA implicit terve, Amin szerint, a *globális apartheid*, a bekerítés metodikája, amelynek egyik sarokköve a parasztság megfosztása a földtől, amelyet a kapitalista magántulajdon erőltetésével valósítanak meg. Amin központi fontosságúnak látja a termőföldhöz való hozzáférés kérdését. Figyelmeztet arra, hogy Kína nemcsak a kapitalista nyitás politikájának bevezetése után, hanem azt megelőzően, Mao idején is kétszer olyan ütemben fejlődött, mint India; ennek mélyben rejlő okát az indiai földmagántulajdon-szisztémában, illetve a kínai föld-köztulajdon-rendszer előnyeiben látja.²³ Samir Amin szerint, a termőföldhöz való hozzáférés olyan emberi jog, amely kimaradt az ENSZ *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatából*, ám fontossága mára nyilvánvalóvá vált. A földmagántulajdon mára szinte kizárólag Kínában és Vietnámban található, ám valóban elgondolkasztó lehet számunkra – főleg a magyar földprivatizációk történetének ismeretében –, hogy a termelőszövetkezeti megoldás (a háztáji szisztémával karöltve) relatíve sokkal jobb nemzetközi pozíciókat biztosított a magyar mezőgazdaságnak, mint a földmagántulajdon üdvözlőnek mondott rendszere... Amin szerint, miközben Oroszországot többé-kevésbé komprádorrendszer irányítja, és Kelet-Európa latinamerikanizálódása befejezett tény, addig a kínai rendszer hatékonyan segíti a valódi globális multipolaritás erőit – ám ez is csak addig és annyiban, amennyiben emancipációs tartalma nem üresedik ki, vagyis amennyiben a szocialista rendszer fennmarad, és amennyiben a föld magántulajdona nem kerül bevezetésre. Kína kivétel, Amin szerint, annyiban is, hogy az ország kulturális specifikumai nem generálnak aktív kulturális neurózt, mint az arab világ, India, és természetesen a mi Kelet-Európánk esetében. Az identitáspolitikák, etnikai és vallási ellentétek szítása, Amin szerint, a triász külpolitikájának alapvető technikája: vagyis a civilizációk harca kívülről tüzelt, a Dél szolidaritását céloztan romboló külpolitikai stratégia.

A „létező multipolaritás” csirái

A valódi többpólusú rendszer, a régiók közötti demokratikus csere, a nemzetközi jog átalakítása és Amin többi receptje természetesen nem kecsegtet gyors sikerrel. A multipolaritás valódi terei között csak részben szerepelhet akár az ENSZ Biztonsági Tanácsa is, hiszen a fő-

rum egyszerűen megkerülhető. Csak olyan szervezeteket tekinthetünk joggal a multipolaritás letéteményeseinek, amelyek, egyrészt, valós befolyással, illetve hatalommal rendelkeznek, másrészt nincsenek kitéve sem az eljelentéktelenedés, sem a létező hatalmi centrumok általi kihasználás veszélyének. Ezek a szervezetek jelen pillanatban leginkább a Kína kezdeményezésére, illetve a kínai részvétellel gründolt szervezetek: a *Sanghaji Együttműködés Szervezete*, a *BRICS* (Brazília, Oroszország, India, Kína, Dél-Afrika) és annak leányszervezetei, valamint az Ázsiai Infrastruktúra-fejlesztési Bank (Kína ellen-IMF-je). A BRICS eddigi működése során az amerikai befolyás elkerülésére fókuszált: olyan optikai kábeleket fektetnek le például a résztvevő országok között, amelyek elkerülik az USA nemzetbiztonsági szerveit. A Sanghaji Együttműködés Szervezete Oroszország és Kína közép-ázsiai közös érdekeire, együttműködésére összpontosított egészen a közelmúltig, amikor India és Pakisztán is felvételt nyert a szervezetbe. Az USA kérte felvételét, ám elutasították.

A szervezet a jövőben, Kína további térnyerése esetén képes lehet arra, hogy egy potenciális ellen-NATO csírájává váljon.²⁴ Mivel az IMF-ben a hagyományos északi országok meghatározó túlsúlya érvényesül (a befizetések arányában), így az alternatív tőkeforrások megjelenése a déli országok számára, különösen a legelesettebbek számára, döntő fontosságúvá válhat. A kínai szerepvállalás ugyanakkor konfliktusokat is szül, például Afrikában. Vissza kell utaljak arra az amini szempontra, miszerint a valódi multipolaritás nem csupán többpólusú imperializmus, hanem az erősek és a gyengék közötti teljesen új viszony megjelenése. Az a remény, hogy a kínai fejlődés lehetővé fogja tenni a társadalmi egyenlőség fenntartását, és ugyanakkor demokratikus, vagy demokratikusabb fejlődési ívre is kerülhet (természetesen nem az angolszász „liberális demokrácia”, hanem a szocialista demokrácia keretei között) reményt nyújthat arra is, hogy a jövő megerősödött Kínája nemcsak szónokol majd a nemzetközi demokráciáról és multipolarizmusról, hanem segítségével a jövőben valódi „win-win cooperation” jöhet létre.

Jegyzetek

- ¹ Edward D Mansfield: *Concentration, Polarity, and the Distribution of Power, International Studies Quarterly* (Blackwell Publishing), 1993. március, 37 (1), 105–128.
- ² Chris Brown: *Understanding International Relations*, 4. kiadás, Palgrave Macmillan, 2009, 93.
- ³ Kenneth Waltz: *Theory of International Politics*, McGraw–Hill 1979.
- ⁴ Barry Buzan: Lene Hansen: *The Evolution of International Security Studies*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009.
- ⁵ Bobo Lo: *Vladimir Putin and the Evolution of Russian Foreign Policy*, Chatham House Papers, The Royal Institute of International Affairs, London, Blackwell Publishing, 2003, 44.

- ⁶ Thomas Ambrosio, *Challenging America's Global Preeminence – Russia's Quest for Multipolarity*, Ashgate, Aldershot Hampshire, Burlington VT, 2005, 55.
- ⁷ Rakesh Krishnan Simha: Primakov, The man who created multipolarity, *Russia and India Report*, 2015. június 27. http://in.rbth.com/blogs/2015/06/27/primakov_the_man_who_created_multipolarity_43919
- ⁸ Thomas Ambrosio: i. m. 93.
- ⁹ Bobo Lo: i. m. 77.
- ¹⁰ Jean-Pierre Cabestan, The Chinese Factor: China between Multipolarity and Bipolarity in: Gilles Boquerat – Frederic Grare (eds.): *India, China, Russia – Intricacies of an Asian Triangle*, Singapore, Marshall Cavendish, 2004, 87–89.
- ¹¹ Uo. 91.
- ¹² Brantly Womack: Asymmetry Theory and China's Concept of Multipolarity, *Journal of Contemporary China* 2004, 13 (39), 354-366. <http://www.people.virginia.edu/~bw9c/Publications/ArticlesandChapters/2004b.pdf>,
- ¹³ Leif-Eric Easley: Multilateralism, not Multipolarity: China's Changing Foreign Policy and Trilateral Cooperation in Asia, *JoongAng Daily (with International Herald Tribune)*, March 14, 2008, 11.; *IHT-Asahi Shimbun*, March 17, 2008; *China Post*, March 29, 2008, 4.; *OMNI*, March 31, 2008, 1. <http://dis.ewha.ac.kr/users/ewhadis/faculty/Easley/Multilat%20not%20multipolar.pdf>
- ¹⁴ Uo. 1.
- ¹⁵ Yaqing Qin: Why is there no Chinese international relations theory? In: Amitav Acharya – Barry Buzan (eds.): *Non-Western International Relations Theory, Perspectives on and beyond Asia*, Routledge, 2010, 28.
- ¹⁶ Uo. 29.
- ¹⁷ Uo. 36.
- ¹⁸ Uo. 38., 44.
- ¹⁹ Uo. 40.
- ²⁰ Jean-Pierre Cabestan: The Chinese Factor: China between Multipolarity and Bipolarity, in: Gilles Boquerat – Frederic Grare: *India, China, Russia – Intricacies of an Asian Triangle*, Singapore, Marshall Cavendish, 2004, 87–89.
- ²¹ Radhika Desai: *Geopolitical Economy: After US Hegemony, Globalization and Empire, The Future of World Capitalism*, London, Pluto Press, 2013.
- ²² Samir Amin: *Beyond US Hegemony? Assessing the Prospects for a Multipolar World*, London, Zed Books, 2006.
- ²³ Uo. 30–42.
- ²⁴ Michael Fredholm: *The Shanghai Cooperation Organization and Eurasian Geopolitics*, Stockholm International Program for Central Asian Studies, Nordic Institute of Asian Studies Press, 2013.

Felhasznált irodalom

- Ambrosio, Thomas: *Challenging America's Global Preeminence – Russia's Quest for Multipolarity*, Ashgate, Aldershot Hampshire, Burlington VT, 2005.
- Amin, Samir: *Beyond US Hegemony? Assessing the Prospects for a Multipolar World*, London, Zed Books, 2006.

- Brown, Chris: *Understanding International Relations*, 4. kiadás, Palgrave Macmillan, 2009.
- Buzan, Barry; Hansen, Lene: *The Evolution of International Security Studies*, Cambridge, Cambridge University Press, 2009.
- Cabestan, Jean-Pierre: The Chinese Factor: China between Multipolarity and Bipolarity, in: Gilles Boquerat – Frederic Grare: *India, China, Russia – Intricacies of an Asian Triangle*, Singapore, Marshall Cavendish, 2004.
- Desai, Radhika: *Geopolitical Economy: After US Hegemony, Globalization and Empire, The Future of World Capitalism*, London, Pluto Press, 2013.
- Easley, Leif-Eric: Multilateralism, not Multipolarity: China's Changing Foreign Policy and Trilateral Cooperation in Asia, *JoongAng Daily (with International Herald Tribune)*, March 14, 2008, page 11; *IHT-Asahi Shimbun*, March 17, 2008; *China Post*, March 29, 2008, page 4; *OMNI*, March 31, 2008, page 1.
- Lo, Bobo: *Vladimir Putin and the Evolution of Russian Foreign Policy*, London, Chatham House Papers, The Royal Institute of International Affairs, Blackwell Publishing 2003.
- Mansfield, Edward D.: Concentration, Polarity, and the Distribution of Power, *International Studies Quarterly* (Blackwell Publishing), 1993 március, 37(1): 105–128.
- V. A. Nyikonov, Rosszija v poiskzah meszta v mire XXI veka, in: A. V. Torkunov (szerk.), *Gyeszjaty let vnyesnyej polityiki Rosszii*, Moszkva, Materiali pervogo konventa Rosszijszkoj asszociacii mezsdunarodnih isszledovanyij, MGIMO-U, RAMI, ROSSPEN, 2003.
- Simha, Rakesh Krishnan: Primakov, The man who created multipolarity, *Russia and India Report*, 2015. június 27, http://in.rbth.com/blogs/2015/06/27/primakov_the_man_who_created_multipolarity_43919
- Qin, Yaqing: Why is there no Chinese international relations theory? In: Amitav Acharya, Barry Buzan (szerk.): *Non-Western International Relations Theory, Perspectives on and beyond Asia*, Routledge, 2010
- Waltz, Kenneth: *Theory of International Politics*, 1979, McGraw-Hill
- Womack, Brantly: Asymmetry Theory and China's Concept of Multipolarity, *Journal of Contemporary China* 2004, 13 (39) 354–366., <http://www.people.virginia.edu/~bw9c/Publications/ArticlesandChapters/2004b.pdf>

Thomas Piketty és Anwar Shaikh válságelméleteinek ütközése

Anwar Shaikh: *Capitalism. Competition, Conflict, Crises*
New York, Oxford University Press, 2016

Tizenöt év munkája fekszik abban az ezeroldalas, új könyvben, amelyet Anwar Shaikh professzor, a *New School for Social Research* közgazdaságtan tanszékének vezetője jegyez. Egy tizenöt éves projekthez rengeteg bátorság kell, hisz' ki tudja, megterül-e a munka, a rengeteg kitarítás.

Ha Piketty „Tőkéje”-je celebritás könyv lett, Shaikh könyvének még inkább azzá kellene válnia. Piketty könyve ugyanis – bár komoly empirikus adatgyűjtésen alapul – a *komolytalan* elméletet fogalmaz még. Nem különbözteti meg a vagyont a tőkétől, a profitot a járadéktól, az eladósodásra alapozó növekedést a fenntarthatótól. Mindezt részletesen számon is kérték rajta olyan szerzők, mint Stiglitz, az ifjabb Galbraith, vagy Varoufakis. Ettől persze Piketty lényegi állítása a vagyoni egyenlőtlenségek növekedéséről még áll, értékes.

Shaikh könyve – bár ő is minden lépésnél empirikus visszaigazolást keres –, léptékekkel bonyolultabb elméleti alapzatra épít. Sőt, tulajdonképpen kritikusan újra áttekinti a közgazdaságtan teljes eszmetörténetét, cáfolatokkal és meghaladásokkal együtt. Ezért is nem lesz olyan főáramú könyv, sajnos, mint Pikettyé. Túlságosan bonyolult ahhoz, hogy az üzleti és populáris sajtóban jól átadható lenne, ezen kívül az üzleti sajtóban egyeduralkodó neoklasszikus közgazdaságtanról túl egyértelműen mutatja be annak tarthatatlanságát. Piketty, bár világhírű egyetemeken oktatójaként minden valószínűség szerint szintén tisztában volt ezekkel, nagyon vigyázott, hogy fontos és társadalmilag releváns mondanivalóját a főáramon belül mondja el.

Shaikh kiindulópontja, hogy a *mainstream* neoklasszikus közgazdaságtan olyan elméleti konstrukciókat épített fel, amelyek már elméletileg is inkoherensek, inkonzisztensek, és amelyeket azután nem vet össze a létező kapitalizmus gyakorlati valóságával. Ezzel szemben szerinte, a közgazdaságtannak vissza kell nyúlni ahhoz a korábbi, leginkább a klasszikusokra jellemző hagyományához, amely eleve a létező kapitalizmusban megfigyelhető empirikus folyamatokból

építi fel az elméleti konstrukciót. Shaikh ezt igyekszik végrehajtani, ezért könyve egyszerre gazdag elméletben és empiriában. Kiindulópontja, hogy a 2008-ban kezdődő Nagy Recesszióval megnyílt az út az addig a neoklasszikus tanok által dominált közgazdaságtan újra-gondolására. A könyv első részében tehát bőséges teret ad magának, hogy részletesen összefoglalja a neoklasszikus iskola elméleti alapjait porig romboló, egyébként már korábban is ismert, bár nem elég széles körben megértett kritikákat:

- *Metodológiai individualizmus*: míg a neoklasszikus közgazdaságtan az izolált egyénből indul ki, addig bizonyítottan az egyéni döntéseket meghatározón befolyásolják a csoport-hovatartozások (például: a családja által az egyén rendelkezésre bocsátott erőforrások); *homo economicus*, *hiperracionális viselkedés*: számtalan tudományos bizonyíték van arra, hogy az egyének nem viselkednek racionálisan. A racionális egyén feltételezése társadalmi ideálként degradáló és életveszélyes, módszertani alapelemként félrevezető. Shaikh Amartya Sent idézi, aki szerint az ilyen ember „társadalmi imbecil”. Ahogy a játékelmélet specialistája, Varufakisz figyelmeztet rá: a hiperracionálításra épülő játékelmélet érdekes elméleti konstrukció, de nem szabad összekeverni a valósággal. Ez a fajta emberkép egyébként nem kizárólag a neoklasszikus közgazdaságtanra jellemző, hanem például egyes marxianus iskolákra is (analitikus marxizmus).
- *A homogén reprezentatív ágens feltételezése, amely a hiperracionális egyénnel modellezi az aggregát viselkedést*: már a homogén egyéni preferenciák feltételezése is olyan mértékű absztrakció, amely végletesen eltávolít a valóságtól. A neoklasszikus közgazdaságtanban ugyanis tulajdonképpen csak egyetlen fogyasztó van, és egyetlen cég. Az egyéni szinten megfigyelhető viselkedés nem vihető át egy az egyben az aggregát szintre, ott *emergens* jelenségek tapasztalhatók. Az egyének ugyanis kölcsönhatásba lépnek egymással, és aggregát szinten új jelenségeket hoznak létre: az egész nem egyszerűen csak a részek összege. A természettudósok számára abszurd, azonnal láthatóan hibás lenne egy ilyen egyszerű aggregát szintre emelés.
- *A fókusz: kereskedelem a termelés helyett*: a neoklasszikus közgazdaságtan az értékteremtő termelés helyett a már megtermelt termékek kereskedelmét állítja fókuszba. Ez egy ideológiai jellegű lépés, hiszen így elkerülhető a megtermelt érték létrehozásának és elosztásának politikailag terhelt kérdése. A már megtermelt terméken szerzett profit egyszerű *arbitrázs*, kereskedelmi profit. Ez azonban lényegileg más, mint a termelő cégek profitja. (Szemben az osztrák iskolához tartozó Kirznerrel, aki szerint a termelő cégek is arbitrázst hajtanak végre: az étteremben felszolgált étel

nem egyszerűen a piacon összevásárolt alapanyagok összedobált halmaza.)

- *Nagyszámú, teljesen homogén, árelfogadó cég:* szemben a valósággal, ahol minden tényleges piacon korlátozott a cégek száma, a neoklasszikus közgazdaságtan nagy számú céggel operál. Ennek ismét csak ideológiai oka van. A nagy számú kis cég mind-mind árelfogadó kell legyen. Egy ilyen rendszerben viszont abszurd módon nincs elmélet az árképzésre. Ha minden cég árelfogadó, akkor ki határozza meg az árat? Tudjuk, hogy a valóságban a cég maga teszi ezt meg összköltsége és profitvárákozása alapján, ez azonban ismét csak visszavezet bennünket a profitráta politikailag érzékeny világába.
- *Az általános egyensúlyi elmélet totális abszurditása.* A Walras nevével fémjelzett általános egyensúlyi modellben csak akkor jöhet létre kereskedelem, ha a világgazdaság számtalan cikkére minden fogyasztó ár- és mennyiségi ajánlatot tett, majd ezt egy feltételezett fiktív alkusz valahogy egymással szemben elrendezte, és közli az árakat. Ebben az elképzelésben már a sehol nem létező központi alkusz személye is bizarr, ám a végtelen számú termék egymással szembeni elrendezése pontosan ugyanolyan megoldhatatlan problémát jelent, mint – a Hayek és von Mises által helyesen kiprovokált „szocialista kalkulációs vitában” – a szovjet rendszerre jellemző utasításos tervezés. Ráadásul, ahogy azt a behaviourista közgazdaságtan bebizonyította, ilyen általános egyensúly kialakulása több időt venne igénybe, mint amennyit az emberiség kialakulása igénybe vett.
- *A bér mint a tőke határtermelékenysége:* ahogy azt Sraffa az ötvenes-hatvanas évek nagy tőkevitáiban bemutatta, a profit nem lehet a tőke határtermelékenysége. Sraffa 1960-ban megjelent *The Production of Commodities by means of Commodities* (magyarul: Áruk termelése áruk révén, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1975, fordította: Major Iván) című könyve atombombaként hatott. Kritikájának értékét az adja meg, hogy ellenfelei által is elismert módon bizonyítja be kristálytisztá logikával a neoklasszikus profit- és bérelmélet tarthatatlanságát. A neoklasszikus egyensúlyi, kereslet-kínálati modellek megalapozatlanul vezetnek le a költségekből a profitot. A Ricardo-féle klasszikus közgazdasági modellhez visszatérő levezetése szerint, a termékek ára hatással van egymásra. Az egyik árucikk árát meghatározza az előállításához szükséges más termékek ára. Ebből az is következik, hogy a profitrátából lehet csak levezetni a termék előállításához szükséges más termékekét, magyarul a költségeket. Azaz az áruk előállításához szükséges más áruk költsége és a profit közötti viszony fordított, mint ahogy azt a neoklasszikus iskola tanítja. Ha pedig ez így van, abból az is következik, hogy a profitrátát

nem valamifajta semleges, objektív piaci mechanizmus határozza meg. A profit nem lehet a tőke határtermelékenységének ára, a bér pedig a munkáé, ahogyan azt a neoklasszikus közgazdaságtan tanítja. Élesen fogalmazva: az érvényes közgazdasági álláspont szerint tehát, nem lehet a bérszínvonalért a munkást okolni, ahogyan az, sajnálatos módon, például a magyar közvitákban gyakran megtörténik. Sraffa bemutatja, hogy a két termelési tényező által kombinációban előállított többletérték elosztása bér és profit irányba a szereplők közötti nyers erőviszonyokon múlik. Ahol a munkavállalók szétaprózódtak, ott a bérek visszaszorulnak, a profit pedig megnő. Ahol erős szakszervezetek kvázi monopóliumként „árulják a munkaerőt”, ott a bérek magasabbak lesznek a profit rovására. Ahogy Joan Robinson bemutatta: a tőke össze sem adható. A hozzáadott érték elosztása profitra és bérre nem valamilyen meritokratikus úton történik, hanem nyers társadalmi érdekérvényesítés (szakszervezetek, sztrájkok) útján.

A neoklasszikus iskola módszertani alapjainak ezek a végzetes hiányosságai eddig is ismertek voltak, és a huszadik századi közgazdaság-elméleti viták tényleges korpuszát alkották. Ennek ellenére, a közgazdaságtan tanítását ténylegesen mégis ez a tudományos értelemben hamis iskola határozta meg, a kritikákat a legtöbb esetben nem tanítják meg a hallgatóknak. Akik a tökéletes piaci verseny paradigmáját – helyesen – nem látták jó alapnak egy közgazdasági elméleti modell felépítésére, azok nagyon sokszor a verseny helyett különböző monopóliumelméletek (Chamberlin, Joan Robinson, Baran és Sweezy, Kalecki stb.) irányába indultak el. Shaikh ezt az irányt elutasítja, szerinte a cégek által érzékelt monopolhelyzet folytán lehetővé tett *profit markup* (haszonkulcs) nem játszik meghatározó szerepet. Ez a rész Shaikh átfogó munkájának valószínűleg legkevésbé meggyőző része. Alapvetően empirikus alapon utasítja el a monopolelméleteket, nem túlságosan széles körű empiriára építve. Ugyanakkor abban igaza van, hogy a monopolelméletek valójában szintén a tökéletes piac ideáljából indulnak ki. Sweezy-re hivatkozik, aki szerint a tökéletes piaci modellhez képest annyira sokféle torzítás hozhat létre monopolhelyzetet, hogy képzelenség erre egységes elméletet alkotni. Egy ilyenhez leginkább talán Kalecki jut közel, ezt azonban Shaikh empirikus alapon véli cáfolni. Shaikh szerint azonban a neoklasszikusok (Friedman, Stigler) ellentámadása után a monopolelméletek arra a nem kívánt sorsra jutottak, hogy ironikus módon, inkább megerősítették vonatkoztatási pontjukat, a tökéletes versenypiaci elméletet, aminek csupán lábjegyzetévé váltak a gazdaságelmélet könyvekben. Valódi alternatív modell hiányában ugyanis a tökéletes piac hívei leginyithetnek, mondván, hogy az ő modelljük pusztán egy ideáltípus, absztrakció, mindenki tudja, hogy a valóságban az ideáltí-

pusok módosulnak. Azt már nem elemzik, hogy a modellnek mekkora a valós magyarázóereje? A tudományos modelleknek ugyanis minden lényegeset tartalmazniuk kellene, és csak a lényegtelen szabad, kell elhagyniuk. Amennyiben a modell csak nagyon gyengén mintázza a valóságot, akkor az rossz modell, a természettudományokban meghaladottnak tekintenék, és újat alkotnának helyette. Ez a helyzet a tökéletes piaci modellel is.

Shaikh javaslatot tesz egy olyan megközelítésre, amely ugyan abból indul ki, hogy a cégek között igenis létezik valamilyen mértékű verseny, ez azonban közel sem tökéletes. Ő ezt a megközelítést „valódi versenynek” (*real competition*) nevezi, és a klasszikus közgazdaságtani iskolára (Smith, Ricardo, Marx) kívánja alapozni. Szerinte abból kell kiindulni, hogy a cégek költségszintjük alapján versenyeznek. Az egyes iparágak profitrátája eltérő lehet, azonban a kapitalizmusban létezik egy arbitrázstendencia ezen profitráták kiegyenlítődése: a tőketulajdonosok a magasabb profittal kecsegtető iparágak felé sodródnak. Shaikh szerint azonban, az egyes iparágak jövedelmezőségét nem az átlagos tőke profitrátája határozza meg, hanem az *inkrementális* (fokozatosan növekvő) tőkéé. Azaz a legfrissebb technológiát használóé. Ami tehát az iparágak között kiegyenlítődési tendenciát mutat, az ennek az inkrementális tőkének a profitrátája, nem az egész iparágra jellemző átlagos profitráta, ahogy azt a marxí munkaérték-elméletet cáfolni kívánó úgynevezett transzformációs probléma esetében feltételezték. Ráadásul még ez az inkrementális profitráta is inkább csak imbolyog a nemzetgazdasági „normálprofit” mint attraktor körül, de ténylegesen nem simul abba bele. Ebben az értelemben tehát, Shaikh egy nem egyensúlyi, dinamikus rendszert ír le. Ezen elméleti megfontolásait azután ellenőrzi a valódi gazdaság empirikus profitadatai alapján, amelyek azokat szépen vissza is igazolják. Fontos megjegyezni, hogy Shaikh dinamikus rendszerében az átlag-profitráta tendenciális süllyedése együtt jár a gazdasági ciklusokkal. Számára a rövidebb ciklusok oka a technológia váltás, a hosszabb ciklusokat viszont a gazdaság belső működési logikája indokolja. Shaikh-nél ezek a hosszabb ciklusok a Kondratyev-ciklusok, amelyek vélekedése szerint, alkalmasak voltak akár a 2008-as válság előrejelzésére is. A Kondratyev-ciklusokra vonatkozó elméletet korábban sokan azért tartották meghaladottnak, mert annak a nemzeti valutában kifejezett változatát vizsgálták. Kondratyev azonban közölte az aranyban kifejezett mutatót is, aminek alakulása, Shaikh szerint, továbbra is megbízhatóan egybeesik a világgazdaság ténylegesen tapasztalható gazdasági ciklusaival.

Shaikh „valódi versenyében” a cégek egymással éles harcban állnak. A termékcikluson belül az árak folyamatos csökkenése tapasztalható, amit a magasabb profitrátájú, inkrementális tőkeformákkal (újabb technológiával) versenyző cégek képesek csak elviselni. Az alacsonyabb

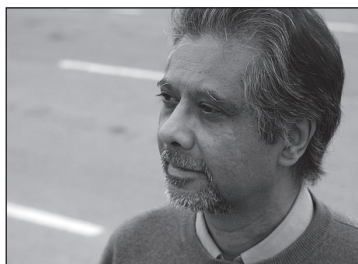
profitrátájú tőkeformákkal versenyző cégek csődbe mennek. Shaikh szerint ez, és nem pedig az árverseny a „valódi verseny” alapja.

Az illetén megközelítésnek meg van az a hatalmas előnyük, hogy felépítésükhöz nem szükséges bármit is tudnunk az egyes egyének preferenciáiról. A homogén ágensekre és preferenciagörbéikre építő abszurd és hamis, neoklasszikus mikro–makró-konverzió tehát megke­rülhető. A kiindulópont a cégek tényleges működése. Shaikh tehát tulajdonképpen egy sraffaiánus/neo-ricardiánus közgazdasági elméletet épít fel, mégpedig azon a vonalon, ahol Sraffa nincs ellentmondásban Marxal. Ez Shaikh a könyvben részletesen ki is fejt.

Shaikh szerint, a kapitalizmus, a cégek valódi versenyében tapasztalható működése miatt, ciklikusan működik. Bár a Kondratyev-féle, ismert *nagyciklikusok* az árszínvonal torzításai miatt az elmúlt évtizedekben már nem tapasztalhatók, ha azonban aranyban mérjük őket, akkor továbbra is megjelennek. (Shaikh szerint, ráadásul az aranyban kifejezett értékek táblázatos formában megjelennek Kondratyev könyvének függelékében, aki azonban nem ismerte fel ennek potenciális jelentőségét.) Ezen nagyciklusok periodikus ismétlődése nem csak a tizenkilencedik század ismert nagy válságaira illeszthető rá, hanem a *nagy gazdasági* válságra és a hetvenes évek *stagflációs* válságára is, illetve a ciklusok alapján megjósolható volt a 2008-ban bekövetkezett *nagy recesszió* is.

Mindennek napjaink szempontjából elképesztő jelentősége van. A posztkeynesiánus közgazdászok (Piketty, Atkinson, Saez, Krugman és sokan mások) ugyanis úgy tartják, hogy a 2008-as válságot a kapitalizmuson belül tapasztalható egyenlőtlenségek okozták. (Abban egyetértés van, hogy a pénzügyi rendszer destabilizációja csupán a kirobbanás formája, nem pedig mélyebb oka volt.) Piketty és mások szerint tehát, amennyiben a társadalmi egyenlőtlenségeket csökkenteni lehetne, például jelentős jövedelmi és vagyonadók segítségével, akkor létrejönne az a kereslet, ami kimozdítaná a világ gazdaságot a stagnálásból. Shaikh azonban arra figyelmeztet, hogy a nyolcvanas években a Reagan és Thatcher nevével fémjelzett neoliberális kurzus nem véletlenül kezdett bele a kapitalizmus korábbi, keynesiánus jóléti állami formájának lebontásába. Csökkenésben volt ugyanis a normál-profitráta, és ezt kellett ellensúlyozni. Ennek egyik formája a korábbi érdekharmozási, béralkura alapuló modell lebontása volt a szakszervezetek jogosítványainak drámai mértékű gyengítésén keresztül. Ez ismét csak a profit irányába tolt el a hozzáadott érték elosztását, a bérek kárára. Ezzel egy időben, a neoliberalizmus monetáris politikája (Volker, Greenspan, Bernanke és a „nagy moderáció”) az inflációs és kamatrátá alacsonyan tartására törekedett, ezzel megteremtve az olcsó eladósodás lehetőségét. A nyolcvanas-kilencvenes-kétezres évek gazdasági növekedése tehát nagyrészt ezen az olcsó eladósodáson alapult, ez tette lehetővé a megfelelő kereslet létrejöttét a háztartások, a vállalkozások és az államok szintjén egyaránt. Egy

folyamatos eladósodásra alapuló, azaz fenntarthatatlan modell esetében tehát nem elégséges a belső egyenlőtlenségek kezelése, ahogy azt a posztkeynesiánusok javasolják.

Anwar Shaikh

Ez pedig itt egy nagyon fontos pont, ahol ismét csak össze kell vetnünk Pikettyt Shaikh-el. A keynesiánus iskola megoldási

javaslatát a válságra jól reprezentálja Thomas Piketty szakpolitikai javaslata, amely szerint magas felső kulcsokkal kellene adóztatni a jövedelmeket, illetve a vagyont. Zucman és mások ezt kiegészítik az adóparadicsomokba bújtatott vagyon visszavételével. Mindez azonban onnan jön, hogy az ő kiindulópontjuk Piketty „vagyon *versus* gazdasági növekedés” képlete, amely exponenciálisan gyorsuló vagyoni koncentrációt jelez a szupergazdagok irányába. Azaz az ő elképzelésük szerint, egy radikálisabb újraelosztással lehetséges lenne a folyamatot megfordítani, a kapitalizmust működőképessé tenni azáltal, hogy a neoliberális, alacsony adókkal működő államból visszalépünk egy erőteljesebb adóztatás felé.

A vagyoni koncentráció azonban nem teljesen feleltethető meg a tőke koncentrációjának, ahogy arra többen felhívták Piketty figyelmét. A folyamatok mélyén ott található a profitráta hosszú távú tendenciája. Ez pedig Shaikh adatai szerint – melyek szerint csak a második világháború után konzisztensek – csökkenőben van. A jóléti korszakban ez a profitráta folyamatos csökkenésben volt, amit az azt követő neoliberális korszak megállított. Ennek eszközei a már említett eladósítás (a háztartások, a magángazdaság, a pénzügyi szektor és a nemzetállamok szintjén egyaránt), illetve a mesterségesen alacsonyan tartott kamatráták, amely a reálprofitra hat. Shaikh szerint tehát ezek nélkül a profitráta folyamatos süllyedése folytatódott volna.

A két megközelítés két egészen eltérő következtetéshez vezet a szerzőket. A keynesiánusok fenntarthatónak gondolják a kapitalizmust, amennyiben a jóléti mechanizmusok újra működnének. (Egyes szerzők, mint Streek vagy Hasselt ezen belül nagyobb hangsúlyt fektetnek a szakszervezeti jogosítványokra, a béralkura. Mások, mint Piketty, inkább az adóztatás–újraelosztás mechanizmusait erősítik). Ezzel szemben Shaikh szerint, a kapitalizmus fő mozgatórugója a profit, s annak csökkenése határozott lépésekre kényszeríti a tőketulajdonosokat. Ilyen volt a neoliberális fordulat is. Már Piketty javaslata is jelentős politikai átrendeződéseket igényelne, Shaikh olvasata azonban igen komoly konfrontációt jelez előre, radikális lépéseket a folyamatosan csökkenő profitráta hatására.

A marxizmus korunkban

Mit jelent egy marxista és a marxizmus számára a mi korunk? A marxizmus föllendülésének időszakát? Vagy a marxizmus hanyatlásának korszakát? Azokban az országokban, ahol a föltevés szerint a marxizmus uralkodó tan, a hivatalos válasz természetesen az, hogy ez a marxizmus soha nem látott, soha nem hallott, példátlan virágzásának kora, elméletben és gyakorlatban egyaránt. Itt, Nyugaton, kiváltképp a mi angolszász országainkban, napról napra azt sulykolják nekünk, isten tudja, hány oktatási és más egyéb pódiumról, hogy a marxizmusnak nem csupán leáldozott, de nincs is már semmi jelentősége – semmi köze korunk problémáihoz. Szülőhazámból, Lengyelországból egy ragyogó fiatal filozófus, ám nagyon gyatra politikai elemző hangja jut el hozzánk, aki arról beszél, hogy haszontalan dolog a marxizmusról vitatkozni, mert a marxizmus már olyan mértékben megnyerte, legyőzte és meghódította az emberi elmét, hogy szerves része lett a korszerű gondolkodásnak, és minden nagy tannak ez jelzi a végét – amikor az emberi gondolkodás szerves részévé lesz. Ez az ifjú filozófus egy olyan sztálini korszakot élt meg Varsóban, amelyikben ő és nemzedékének tagjai azonosnak vették a sztálinizmust és a marxizmust. Csakis sztálinista alakban ismerték a marxizmust; a hivatalos marxizmust sztálinizmusként s a sztálinizmust marxizmusként szolgálták föl nekik, és ők ezt elfogadták. Most el akarnak szakadni a sztálinizmustól, és ez – minthogy egyenlőségjelet tettek a sztálinizmus és a marxizmus közé – számukra annyit jelent, hogy el a marxizmustól. Nekem úgy rémlik – már csak ilyen a mi korunk keserves dialektikája –, hogy a marxizmus egyszerre van emelkedőben is, meg hanyatlóban is.

Felnőtt életem kezdete óta (vagyis bő negyven éve), mindig marxista voltam, s egy pillanatra sem inogtam meg – nem mondanék olyat, hogy hűségemben, mert nem „hűség” kérdése ez –, sohasem inogtam meg marxista világnézetemben. Én nem tudok másban gondolkozni, mint marxista fogalmakban. Üssenek agyon, nem tudok. Megpróbálhatom; de nem megy. Létezésem része lett a marxizmus. Mint olyasvalaki, akinek sajátja lett a „hűség” a marxizmushoz, nem szeretném egyiküknek sem, aki talán csak mostanában ismerkedett meg a marxizmussal, azt sugallni, hogy a marxista tanítás valamiféle aranykora ez. Korántsem. Csak annyiban a marxizmus diadalának kora, amennyiben egyfajta antikapitalista, posztkapitalista társadalom kifejlődését elindító forra-

dalmi kor. De a marxista gondolat elfajulásának és a munkásmozgalom nagymérvű szellemi hanyatlásának is a kora. Pontosan azért, mert nincs más alkotó és megtermékenyítő tan a modern munkásmozgalom számára, csak a marxizmus, éppen ezért katasztrofálisan lesüllyed ennek minden szellemi mércéje mindenkor és mindenütt, amikor és ahol csak megkövül a marxizmus. Ma azt látjuk: teret hódít a marxista gyakorlat, beszűkül és elkorcsosul a marxista gondolkodás. Mély szakadék húzódik a forradalom gyakorlati tapasztalata és a marxista elmélet egész terepe között, amelynek talaján előkészítették a forradalmat, igazolták a forradalmat filozófiai, történeti, gazdasági, politikai, kulturális és – ha úgy tetszik – még morális alapon is.

A filozófiai vagy történeti gondolkodás iskoláit és tanait tanulmányozó hallgatók számára nincs semmi rendkívüli e kijelentésben. Szinte mindegyik valóban nagy bölcséleti iskola, amely nemzedékek gondolkodása fölött uralkodott, ismerte a nagymérvű elterjedés, az eszmélés és fejlődés időszakait, s éppígy a romlás és a hanyatlás időszakait is. Csupán egyetlen másik ilyen gondolkodói iskola jut most eszembe, az arisztotelészi, amelyik csaknem két évezreden át az emberi értelem uralkodó meghatározója volt. Korszakok egész során ívelt át nagy jelentőségű alkotó értelmezéseinek és alkotó befolyásának változatos szakaszaival, s olyan korszakokon is áthaladt, amelyekben saját maga paródiájának diadalát élhette meg, így a középkori katolikus skolasztikában, amelyik bár az arisztotelészi filozófián nyugodott, mégis olyan kapcsolatban állott vele, mint a karikatúra egy eredeti tárgy valós képével. Ám ez a ellentmondásos pályakép még a középkorban sem fosztotta meg az arisztotelészi filozófiát létjogától, kreatív szakaszaitól, ösztönző erőitől, amelyek tovább léteztek, később pedig segítettek a középkori Európának a skolasztikus elfajulás leküzdésében. E tekintetben kiállja az arisztotelészi filozófiával való összevetést a marxizmus mint olyan gondolkodási mód, amelyik sűrítve összefoglalja és általánosítja a töke alatt létező világ egész társadalmi, gazdasági s bizonyos mértékig a politikai tapasztalatát is, és föltárja annak a történelmi fejlődésnek a belső mozgatóerőit, amelynek a kapitalizmustól kell átvezetnie valami másfajta, posztkapitalista rendhez, amit egyezményesen szocialista rendnek szoktunk nevezni.

A marxizmus nem valami intellektuális, esztétikai vagy filozófiai divat, mindegy, mit képzelnek a divatárusok. Miután egy-két szezonon át odavoltak érte, előállhatnak a kinyilatkoztatással, hogy már elavult. A marxizmus egy bizonyos gondolkodásmód, hatalmas történelmi fejlődésből kiszűrt általánosítás; és ameddig ez a történelmi szakasz, amelyben élünk, nem marad messze mögöttünk, ez a tan bizonyulhat ugyan tévesnek egyik-másik részletében vagy másodrendű kérdésében, de eddig semmi sem cáfolta azt, és semmi sem látszik megcáfolni, hogy helytálló, érvényes és fontos a jövőre nézve. Ámde ugyanakkor a marxista gondolkodás degenerálódásának problémájá-

val kell szembenéznünk. Látjuk az elmélet és gyakorlat szétválását, látjuk a szembeszökő s egy marxista számára gyakran megalázó ellentétet aközött, ami szerintem a klasszikus marxizmus – vagyis az a gondolatrendszer, amit Marx, Engels, a kortársaik, majd utánuk Kautsky, Plehanov, Lenin, Trockij, Rosa Luxemburg fejlesztett ki –, és a vulgáris marxizmus, az európai szociáldemokraták, reformisták, sztálinisták, hruscsovisták és hasonszórú társaik különböző változatainak ál-marxizmusa között. Annak mintájára beszélek itt klasszikus és vulgáris marxizmus ellentétéről, ahogyan Marx beszélt a klasszikus és a vulgáris gazdaságtan ellentétéről. Tudom, hogy Marx számára a „klasszikus gazdaságtan” kifejezés mást jelentett, mint amit ma önöknél, a *London School of Economics* hallgatóinál használatos tankönyvekben jelent. Ezekben, ha nem tévedek, a klasszikus gazdaságtan egészen a tizenkilencedik század végéig, sőt a huszadik század elejéig tart, és még Marshall is beletartozik. Marx számára a klasszikus gazdaságtan gyakorlatilag véget ér Ricardóval. Minden, ami rá következik, az ő számára a burzsoázia vulgáris gazdaságtana, s nagyon is jó okkal. Marx a klasszikus gazdaságtanban, Ricardóban és Smith-ben annak fő elemeit látta meg, amiből a saját elméletét kifejlesztette, kiváltképpen a munka-értékelméletet – az emberi munkán alapuló érték elméletét. Ez volt a forradalmi elem a klasszikus polgári politikai gazdaságtanban. Ez a forradalmi elem a burzsoázia számára a továbbiakban hasznavehetetlenné lett, mi több, félelmetessé. A poszt-ricardiánus gazdaságtan mindenből le akarja vezetni az értéket, csak a munkából nem. A vulgáris gazdaságtan későbbi iskolái a forgalomból vezetik le az értéket; még később pedig „elbocsátják” az értéket, és nélküle építkeznek a politikai gazdaságtanban, miután rájöttek, hogy ebben az emberi munka teremtette érték fogalmában a forradalom csírája rejlik. Ettől pedig a polgári gondolat ösztönösen visszahőkölt, és rémülten fordult más irányba. A klasszikus gazdaságtan, Smith és Ricardo közgazdasági gondolkodásmódja, fejtegette Marx, olyan bepillantást engedett a kapitalizmus működésébe, amely messze túlterjedt a polgári osztály gyakorlati szükségletein.

Ricardo, aki olyannyira értette a kapitalizmust, tudta, hogy a burzsoázia se nem óhajtott, se nem állt módjában megérteni saját rendszere működését, s ezért kellett mindenekelőtt a munka-értékelmélettől megszabadulnia. Ez a jelenség – hogy egy tan, egy elmélet sokkal mélyebb betekintést enged valamely társadalmi rendszer működésébe, mint amilyenre gyakorlati igénye volna annak a társadalmi osztálynak, amelyik számára készült – előfordul olykor a történelemben. És ez megtörtént a marxizmussal is. A klasszikus marxista gondolatrendszer olyan mély, mérhetetlen és mind a mai napig kimeríthetetlen és földérítetlen gazdagságú bepillantásra adott lehetőséget, amilyenre a munkásosztálynak a maga gyakorlati céljaira, úgy látszik, nem volt szüksége. Ezt a gondolatot hajdanán Rosa Luxemburg fogalmazta meg

A *tőke* második és harmadik kötetének megjelentetése alkalmával. Azt mondotta, hogy a szociáldemokrata mozgalom Európában harminc-negyven éven át A *tőke* első kötete alapján folytatta propaganda- és agitációs munkáját – vagyis Marx gazdaságelméletének töredéke alapján; de azután jött a második és a harmadik kötet, s egy hatalmas szerkezet táruult a szemünk elé –, csak hogy a munkásmozgalom egyáltalán nem érezte úgy, hogy gyakorlati és elméleti tevékenységét nem megfelelő alapon végezné: még A *tőke* töredékének intellektuális tartalma is teljességgel elég volt ahhoz, hogy a munkásmozgalmat – mondjuk úgy – évtizedekig szellemileg elevenen tartsa.

Marx olyan gondolatrendszer alkotott, amelyik messze túlterjedt annak a mozgalomnak a szűk gyakorlati szükségletein, amelyet szolgálni szándékozott munkájával. Aztán jött a vulgarizálás, ez éles ellentétben volt az eredeti tannal, ámde tükrözte a munkásmozgalom és a marxizmus zászlaja alatt bekövetkezett forradalmak követelményeit. Remélem, sikerült elmagyaráznom, hogy milyen értelemben használok ezeket a kifejezéseket: klasszikus marxizmus és vulgáris marxizmus. De azért talán összefoglalnám érvelésemet: a klasszikus marxizmus mély történeti betekintést enged a kapitalizmus működésébe, a kapitalizmus fölbomlásának kilátásaiba, s még tágabban: az ember viszonyába e rendszer alatt a másik emberrel, saját osztályával és más osztályokkal, valamint kora technológiájával való kapcsolatába, ez iránt tanúsított magatartásába. A vulgáris marxizmusnak nincs szüksége semmi ilyen betekintésre; tökéletesen kielégíti mindeme tudásnak egy kicsiny töredéke, amellyel megtalálja helyét a gyakorlati szükségletek, gyakorlati törekvések és gyakorlati föladatak szigorúan korlátozott pályáján. A gyakorlat történeti hipertrófiájával s a gondolat atrófiájával van itt dolgunk. A gyakorlat olykor ellensége a gondolatnak; a gondolat olykor megszenvedi a gyakorlattal való kapcsolatát. Íme, kikristályosodott alakjában a dialektika: a gondolat alapvetően csakis a gyakorlattal való kapcsolatában létezhet; a gyakorlat hosszú távon nem nélkülözheti az elméletet. Mindamellett itt vannak az elmélet és gyakorlat közti föloldatlan feszültségeknek ezek az időleges, átmeneti időszakai, s egy ilyen időszakban élünk most, ezekben az évtizedekben. Ezek a föloldatlan feszültségek hatással vannak a marxista gondolkodás egész szerkezetére.

A klasszikus marxizmus intellektuális szerkezetét teljes egészében arra a föltevésre alapozták, hogy az érett kapitalista polgári társadalmon belül kerül sor szocialista forradalomra. Évtizedünk vulgáris marxizmusa – s ezen azt a marxizmust értem, amelyet a világ poszt-kapitalista harmadában hirdetnek – mindenestül az alacsonyan fejlett társadalmakon belül végbement forradalmak tényén alapul. Mármost, hogy s mint hat ez a marxista gondolkodás szerkezetére?

Ha egy forradalomra valamely érett polgári társadalomban kerül sor, akkor először is azt föltételezi az ember, aminek tényleg követ-

keznie kellene ebből: az anyagi bőséget, a javak bőségét, a termelési eszközök bőségét és a fogyasztási eszközök viszonylagos vagy akár abszolút bőségét, az emberi szakértelem, szaktárgyak, képességek, tapasztalat, erőforrások bőségét, a műveltség bőségét. Ha alacsonyban fejlett társadalmakban következik be a forradalom, akkor az alapvető, döntő és meghatározó tényező, amivel számolnunk kell, az általános hiány és szűkösség: a termelési eszközök, a fogyasztási eszközök, a szaktudás, a képesítések, az iskolák hiánya, a civilizáció és kultúra szűke – általában mindennek a szűke –, és csakis a forradalmi elemek bősége vagy egyenesen túlzott bősége. Ha a bőség az alapja a forradalom és a forradalmon belül alakuló marxista gondolkodás egész struktúrájának, akkor a politikai szabadság olyan eleme az egésznek, amit természetesnek vehet az ember. Még ha a forradalom polgárháborúval és proletárdiktatúrával jár is együtt, ezt átmeneti szakasznak tekintik, amelyben a diktatúra csakis egyetlen közvetlen célt szolgál: a volt birtokos osztályok fegyveres ellenállásának megtörését, de nem azt, hogy fegyelemre szoktassák, sőt megtanítsák kesztyűbe dudálni a saját társadalmuk dolgozó osztályait vagy akár középosztályait. Marx ritkán szólt, ha egyáltalán szólt, politikai szabadságról. Épp azért, mert egy érett polgári társadalom bősége közepette bekövetkezett forradalmat föltételezett, ő a politikai szabadságot olyannyira természetesnek vette, hogy csakis – azt mondhatni – a szabadság felsőbb matematikáját tárgyalta, az igazi szabadságnak azokat a finomságait, amelyekre csakis egy szocialista társadalom lehet majd képes. Anyagi szűkölködés alapján nincs szabadság. A bőség alapján nem volna szükség szigorúan differenciált bérskálákra, sztahanovista mozgalomra¹ és egyéb szisztémákra meg trükkökre, amelyek a lázító egyenlőtlenség újrateremtését eredményezik. Ez az egyenlőtlenség elkerülhetetlen volt egy olyan társadalomban, amilyen az orosz, ahol – régebben ezt szoktam mondogatni – ötven millió pár lábbelit gyártanak egy százhatvan milliós nemzet számára.

Régi érvem és hasonlatom ez: de bizonyos fokig még most is érvényes, ha megközelítőleg az összes fejletlen országra alkalmazzuk.

Olyan forradalomban, amelyik bőség és növekvő egyenlőség közepette robban ki, nem vetődik föl a kényszerítés kérdése kulturális ügyekben. Ezt a kényszert és korlátozást proletárkultúra és szocialista kultúra néven mutatják be maguknak. A kényszer kulturális téren semmi másból nem fakad, mint politikai félelemből. Cenzorok költeményeket koboznak el, mert attól félnek, hogy ezekből a versekből politikai kiáltványok lehetnek. Amikor a cenzorok „szocialista realizmust” követelnek, akkor megelőző csapást mérnek ellenzéki vagy a forradalmi politikai kiáltványokra, amelyek nem csupán költőktől várhatók, de nagyon prózai szóhasználatú fiataloktól is bárhol az üzemekben vagy az egyetemeken. A szellemi korlátozás együtt jár a politikai kényszerrel, a nélkülözéssel, az egyenlőtlenséggel.

A klasszikus marxizmus sosem számolt „szocializmussal egy országban” – Németországban vagy Franciaországban vagy Angliában. Mindig Európára alapozta számításait, csak nagyon végső esetben Nyugat-Európára. Kilátásait illetően mindig internacionalista volt a marxizmus; a valóságos történelmi fejlődésben mégis nemzeti léptékre váltott. Nemzeti léptékre olyan az értelemben, ahogyan Sztálin tekintett a szocializmusra: egyetlen állam keretében, gazdasági, sőt kulturális önellátásra alapozva. Mélységesen antimarxista nézet volt ez. Az elszigetelt orosz forradalom hamis tudata tükröződött benne. Keleten – Oroszországban, Kínában s a fő-fő sztálinisták között Kelet-Európában – mind e mai napig az egész gondolkodásmódot a „szocializmus egy országban”, vagyis az autark, magába zárkózott szocializmus hagyománya, következményei és hallgatóságos föltételezése alakítják. És természetes, hogy amíg az ember szűkös körülmények között, szabadsághiányban, egyenlőtlenségben, kulturális és szellemi kényszerben, nemzeti léptékű szocializmusban s következésképp újraéledt nacionalista küzdelmek közepette él, addig új alakjában élheti meg azt, amit a fiatal Marxnál olvasott és divatossá lett szóval elidegenedésnek hívnak. Újfajta elidegenedés ez; az ember elidegenültnek érzi magát a társadalomtól; játékszere valaminek, ami az ő szemében vak társadalmi erők játékának tetszik. Maga is részét képezi ezeknek az erőknek, amelyeket maga teremt, mégis az áldozata ezeknek. Marx számára ez a társadalomtól való idegenné válás elgondolhatatlan volt egy szocialista társadalomban, egy olyan társadalomban, amelyik az érett kapitalista civilizáció gazdag talajából nőtt ki. Ámde a forradalom Marx várakozásaival ellentétben nem Európában következett be, nem azokban az országokban, amelyeket mi a nyugati civilizáció bölcsőjeként szeretünk lefesteni, hanem Keleten. Ott azonban, Keleten, nem lehetett fölépíteni Marx szocializmusát. Hogyan is lehetett volna, ha nem létezett számára anyagi alapzat? A nép ott csupán a szocializmus előfeltételeinek eredeti fölhalmozására vállalkozhatott; és ezt teljesítette is. Ne legyünk gőgösek, ne kicsinyeljük le óriási vállalkásukat és óriási teljesítményüket. Hosszan tartó tétovázás során tanulták meg azt, amit nemzedékekkel korábban megtanultak a nyugat-európai nemzetek, ámde olyasmit is tudnak, amit a nyugati nemzetek sohasem tanultak. A fejlődés bonyolult. Van elmaradottság, és van retentő nagy előrehaladás – és a valóságtól való elrugaszkodás volna, ha szem elől tévesztenénk a történelem emez ellentmondásos aspektusainak bármelyikét is.

„De vajon miért nem válaszolt a Nyugat a marxizmus hívó szavára?” – kérdezhetnék tőlem. A forradalom első ízben egy olyan országban győzött, amelyik fejletlen és elmaradott volt 1917-ben; fejletlen és elmaradott egész társadalmi szerkezetében, dacára ragyogó és fantasztikus művészeti-irodalmi teljesítményének. Az egész építményt ingatag, egészségtelen alapokon húzták föl, s aztán mintha folyton

csak az elmaradottságnak e létező föltételeihez igazították volna. Az öreg kommunisták szokása volt akasztófahumorról arról sóhajtozni: „Hát nem volt képes nekünk az Úristen alkalmasabb országban elindítani a fölkelést, mint épp ebben a muzsik-Oroszországban?” Nem, az istennek sem. Így hát modern forradalom került a színre, ősi sötét hagyományok háttére előtt. Ez negatívan hatott a forradalmi fejlődés lehetőségeire Nyugaton. A forradalom egy prekapitalista társadalomban zajlott, de mindamellett a szocializmus megvalósítására tört, s ebből olyan hibrid jött létre, amelyik számos tekintetben a szocializmus paródiájának tetszett. A nyugati munkást látszólag nem érdekelte a politika, de azért gondosan figyelte az eseményeket, s teljes tudatában volt az ínségnek, az éhezésnek és a nélkülözésnek, amit Oroszország népe elszenvedett a forradalom után; tudatában volt a terrornak és az üldöztetésnek, ami sújtotta ezt a népet. És a brit munkás, a német munkás, de még a francia is gyakran minden köntörfalazás nélkül rákérdezett: Szocializmus ez? Lehet, hogy mi itt, a szocializmushoz való évszázados hűségünk során egy veszedelmes lidércfényt követve meneteltünk? A munkások maguktól és maguknak tették föl ezeket a kérdéseket. Az elbizonytalanodott, tétova nyugat-európai munkás jobbnak látta, ha inkább kivárja és majd meglátja, mi lesz a vége. Az orosz forradalom Nyugaton a forradalom elrettentő példajaként hatott.

Mindent összevéve, úgy kell tekintenünk a nyugati fejlődésre és a marxizmusnak az osztályharc küzdelmeihez való viszonyára Nyugaton, mint egy olyan háborúra, amelyik több nemzedékre – immár másfél évszázadra – elhúzódott. S ennek az osztályháborúnak megvolt a maga föl-le mozgása, voltak fölvonásközei, szabályos ütközetei, hosszabb tűzszünetei a csaták és hadjáratok között. Vélhette úgy valaki két ádáz csata közti szünetben: „Á, a maguk Marxa azt mondta, hogy a történelem osztályharcok története, és tessék, nincs is osztályharc!” Persze, amikor Marx azt írta a Kommunisták Kiáltványában, hogy az emberiség története osztályharcok története, akkor tökéletesen tisztában volt vele, hogy voltak idők, amikor az osztályok háborújában nagyon mély apály, szinte teljes mozdulatlanság állott be. Churchill egy ízben azt írta, hogy az emberiség története háborúk története – netán Marxot plagizálta? A különbség, persze, nyilvánvaló: Marx számára a történelem az osztályháború története, Churchill számára pedig egyszerűen csak a háborúé. De Churchill is tudta, hogy a háborúkat nem vívják szüntelenül; Marx éppígy tudta, hogy az osztályháborúkban is van tűzszünet, van nyíltisakos ütközet, hadüzenet nélküli csatározás, pangás és fegyvernagyulás.

A kapitalizmus ellen vívott háborúnk nemzedékeken át folytatódott. Volt ebben 1848, 1870, 1905, 1917–18, 1945–46: csupa nagy ütközet, amelyek részint a forradalom egyszeri győzelmével végződtek Keleten, és a forradalom számos súlyos vereségével Nyugaton. Marx sohasem ígért a naptár valamely meghatározott dátumaihoz kötött forradalmi győzelme-

ket. Mindössze annyit jósolt meg előre, hogy küzdelem várható, súlyos, időnként véres küzdelem osztályok és népek között, olyan küzdelem, amely nemzedékekre elhúzódhat, s amely – hacsak a civilizáció közben nem zuhan vissza a barbárságba – a kapitalizmus fölbomlásához és a szocializmus létrejöttéhez vezet. És persze, párhuzamosan óhatatlanul folyik majd az ellenforradalom minden erejének mozgósítása.

Azok, akik szeretnek mostanában Marx beteljesületlen jóslatairól beszélni – azt képzeli (hogy is fejezzem ki magam?), azt képzeli, hogy Marx ugyanolyan sekélyes gondolkodású volt, mint kritikusai, és ellenforradalmi barikádok nélkül látta maga előtt a szocializmus felé vezető utat? Megtapasztaltuk az ellenforradalmi mozgósítást világszerte, minden különböző formájában, a fasizmustól a legkifinomultabb szociáldemokrata reformizmusig, minden-minden csatasorba állt a létező társadalmi rend védelmében. Ezek az erők hasznot húztak minden nehézségből, a szocializmus testén ejtett minden sebből. A munkásosztály viszont, az olyan rendkívüli esetek kivételével, amilyen a Párizsi Kommüné volt, még sohasem mozgósította a maga erőit annak az intenzitásnak és erőfeszítésnek akár csupán egy töredékéig sem, amilyen fokig csaknem állandó mozgósítás folyik a birtokos és uralkodó osztályok részéről, jóformán minden jelentéktelen alkalomból. De még a Kommün alatt sem hirdettek a fölkelők valódi élet-halál küzdelemre szóló mozgósítást – a birtokunkban levő minden leírás a könnyelműségükről, jökedvű és higgadt derűlátásukról tanúskodik.

Amikor a klasszikus marxizmusról és érvényességéről beszélek, gondolataim arra vonatkoznak, ami lényeges Marxban. Marx aktívan politizált 1847–48-ban, 1868-ban és 1878-ban; olyan leveleket írt barátainak és Engelsnek, amelyekben kifejezte reményét, hogy a munkásmozgalom talán forradalmi lendületbe jön egy, két vagy három éven belül. Engels pedig utóbb, miután barátja meghalt, a tanítványaihoz intézett leveleiben – és számos barátja volt Nyugat-Európában – arra vonatkozó reményét osztotta meg velük, hogy még meg fogja élni és meg fogja látni Britannia és Franciaország meg Németország munkásainak összefogását. Természetes volt, hogy valamennyien vérmes reményeket tápláltak, de ugyanakkor gondolkodók voltak, akik arra is képesek, hogy visszalépve a közvetlen taktikai csatározástól, történelmi távlatból tekintsenek az eseményekre.

Marx volt az, aki megvetette az I. Internacionálé alapját, s abban reménykedett, hogy ez az Internacionálé hamarosan, nagyon hamar képes lesz valami roppant nagy fordulatot előidézni.

Ám az is Marx volt, aki *A tőkét* írta, és ez a Marx ebben a szigorún tudományos és történelmi művében nem bonyolódott semmilyen jóslásba vagy profetikussá előretekinésbe azon a következtetésen túl, ami a kapitalizmus általa elvégzett mélyreható, részletes és aggályosan pontos elemzéséből folyt – hogy ennek a rendszernek össze kell roppannia, mert belső ellentmondásai nem teszik lehetővé hosszú távú

működését. Hogy mikor fog majd fölbomlani és összeroppanni – erre a kérdésre sosem kereste a választ, nem azért (ahogy számos elmés kritikusa sugallja), mert „volt annyi esze”, hanem mert volt benne kellő felelősségérzet. Egy politikus sok mindent föltehet arra a lapra, hogy bizonyos események bizonyos időn belül bekövetkeznek; a maga erejére, barátai és követői erejére számítva kampányolhat, készülődhet a jövőendő küzdelemre. Aki viszont történelemben gondolkodik, az nem tehet ilyet; sem a történelem bonyodalmait nem láthatja előre, sem pontos útvonalát nem vetítheti térképre.

Azt mondtam, hogy arra fogok összpontosítani, ami Marxban lényeges, és tessék, félresiklottam egy kissé olyasmibe, ami nem is lényeges. De akkor már engedtessek meg nekem, hogy érintőleg szóljak egy másik marginális problémáról is, nevezetesen arról, hogy vajon abszolút elszegényedésre van-e ítélve a dolgozó osztály a kapitalizmusban. Hosszú időn át szenvedélyes vita folyt erről az európai kommunista pártokban, kiváltképp a franciában. Nos, lehet találni Marxban némi erre vonatkozó megerősítést, meg erre vonatkozó cáfolatot is. Marx gondolkodása túl gazdag és bonyolult volt ahhoz, hogy szűkös formulákkal játszadozzék. Bizonyos, hogy voltak Marx korában olyan tapasztalati tények Nyugat-Európában, amelyek az egyre fokozódó és abszolút elszegényedés irányába mutattak.

De térjünk vissza ahhoz, ami a leglényegesebb Marx kapitalizmus-kritikájában. Amikor olyasmit mondogatnak, hogy a marxizmus magas fokon kimunkált és valószerű tanítás volt ugyan a tizenkilencedik század számára, de mostanra már elavult, szabad legyen megkérdeznünk: miben is? A lényegében? A marxista kapitalizmus-kritika lényege egy és csakis egy valami. Ez a valami nagyon egyszerű és világos, ám ez a gyújtópontja a tőkés rend egész sokoldalú elemzésének. Mégpedig: kirívó az ellentmondás a termelési folyamat növekvő társadalmi jellege és a tőkés tulajdon társadalomellenes jellege között. Létezési módunk, a termelés egész módja mindinkább társadalmasodik olyan értelemben, hogy a régi független termelők nem folytathatják tovább a termelést egymástól függetlenül, nemzedékről nemzedékre, ahogyan tették a pre-kapitalista rendszerben. Társadalmunk minden egyes eleme, minden egyes töredéke, minden egyes apró szervecskéje függ a társadalom összes többi részétől. A termelés egész folyamata egyetlen társadalmi termelési folyamattá válik – és nem csupán egyetlen nemzeti termelési folyamattá, hanem egyetlen nemzetközi termelési folyamattá. Ugyanakkor a tulajdonfajtánk, a magántulajdon társadalomellenes. Ez az ellentmondás a tulajdon társadalomellenes jellege és termelésünk társadalmi jellege között a forrása minden anarchiának és irracionitásnak a kapitalizmusban.

Ezt az ellentmondást nem lehet tartósan összebékíteni. Elkerülhetetlen az összeütközés. Marx mindössze ennyit állított. Mármint, elavult ez a lényegi kapitalizmus-kritika? Azt mondják nekünk, hogy el,

hogy Keynes óta tudja a kapitalizmus, hogyan tervezze a gazdaságot. A tervezésről nyolcvan évig azt hírelték, hogy Marx egyik rögeszméje. Ez a rögeszme immár isteni adomány rangjára emelkedett, és most már úgy hírlík, hogy a kapitalizmus is képes tervezni. Kidolgozott valaha is valamilyen tervet – háborús célkitűzéseken kívül? Ha igen, hát én még sohasem hallottam hírét. De tegyük föl, hogy képes rá. Egybevág a tervezés a kapitalizmus természetével? Végtére is, vezettek némely tőkés vállalatot feudális alapon; így hát – teszem azt – a szocializmus látszatát is keltheti valaki kapitalista alapon. De megfelel ez a kapitalizmus természetének? És vajon képes a kapitalizmus, még ha tervez is, olyan növekedési rátát teljesíteni, amelyet a tervezés egy valóban köztulajdonú gazdaságban teljesített? Természetesen nem, mert ha nemzeti vagy nemzetközi a tervezés, akkor ennek a nemzeti vagy nemzetközi tulajdonlás és szervezet a megfelelő és természetes föltétele. Bevezethetik, természetesen, a tervezést a kapitalizmusba, de az olyan, mintha hajtómotort építenének be a lovas kocsiba. És képes a kapitalizmus nemzetközi társadalmakat teremteni? Mondhatják erre azt: Hát az oroszok meg a kínaiak, ők nemzetközi társadalmat teremtettek? Természetesen nem. Ahogy az oroszok és a kínaiak intézik az ügyeiket, az még a kapitalista gondolkodásmód tükröképe. Ott a kapitalizmus tükröződésével van dolgunk, a kapitalizmus vetül rá egy poszt-kapitalista társadalomszerkezetre, itt viszont a kapitalista rend egész működésének történeti folyamánya, velejárója ez a gondolkodásmód. Valahányszor a kapitalizmus megpróbál kitörni nemzeti burkából, mindig katasztrófális módon teszi ezt, világraszóló háborúkat rendez, elnyeli a kisebb és gyöngébb nemzeteket vagy versenytársakat.

Ha a háború utáni tőkés föllendülés csaknem két évtizedét nézi az ember, mit lát? A marxizmus cáfolatát? Nem az első eset a történelemben, hogy olyan, régi típusú visszaesés és fölfutás nélkül folyt le a húsz esztendő, mint amilyenek legalábbis 1825-től a második világháborúig jellemezték a kapitalizmust. Az 1870–71-es francia-porosz háborúra Németország roppant iparosodása, a tőkés fejlődés valódi válság nélkül eltelt huszonöt éve következett. Ennek a huszonöt évnek a végén jöttek a revizionisták, Marx és Engels barátai és tanítványai, és így szóltak: „Mestereink bizonyára tévedtek. Azt mondták, hogy összeroppanás következik, válságok jönnek, visszaesés várható. Nincs semmilyen visszaesés. Mostantól a kapitalizmus zökkenőmentesen, evolúciós módra fejlődik tovább.” S alig pár évre rá, 1907-ben jött a szörnyű összeroppanás. Azután a következő rettentő visszaesés már az első világháborúhoz vezetett.

Nem szeretnék Cassandra lenni, de nem mondhatom azt, hogy bízom a nyugati kapitalizmus további sima, evolúciós fejlődésében, vagy úgynevezett prosperitása maradandóságában. Ezután a húsz évnyi fölvirágzás után ugyan mit látunk a nyugati társadalomban? Mindazoknak az irányzatoknak a fölerősödését, amelyeket Karl Marx

akként diagnosztizált, mint a kapitalizmus továbbfejlődéséhez és vesztéhez vezető irányzatokat. Szerke az egész Nyugaton látjuk azoknak a középosztályoknak az eltűnését, amelyek a föltevés szerint a kapitalizmus konzerváló alapzatát alkotják; a kisgazda, kisbérli parasztságát. A parasztság, amely a francia konzervativizmus talpköve volt, eltűnőben van, és Franciaország megszűnt paraszti ország lenni. Ugyanígy a legtöbb nyugat-európai ország. Amerikában nincsenek parasztok, és csak a népesség kicsiny százaléka él farmgazdálkodásból. Ez volt az, amit Marx előre megjósolt: csak a polgárság és tulajdon nélküli dolgozó osztály marad meg. Évtizedekig úgy látszott, hogy ez a különös előrejelzés nem bizonyul igaznak. Kautsky írt egy igencsak nagy tudományú és terjedelmes művet az agrárkérdésről, ebben kifejtette, miért nem ment végbe olyan tökeösszpontosítás a mezőgazdaságban, mint amilyen az iparban. Mindazonáltal kitartott amellett, hogy a marxista előrejelzés helyes. Lenin elfogadta Kautsky érvelését, és azt hangsúlyozta, hogy a fokozódó elszegényedés dacára is tovább létezett a parasztság. Most ez a parasztság eltűnőben van! A proletariátus létszáma pedig növekszik. A proletarizálódás, a burzsoázia réme, prosperitásunk minden esztendejével, jóléti államunk minden esztendejével fokozódik. A termelés folyamata nagyságrendekkel egyre csak bővül és bővül, összpontosul, jellegében társadalmi, és egyre inkább társadalmi ellenőrzés, társadalmi tulajdonlás után kiált. Országaink termelőerői tiltakoznak a nemzeti önellátás karámja ellen, amelyben a hagyomány és az uralkodó osztályok tartották őket eleddig. Ekképpen tör föl a talajból a marxista pokol a jóléti állam paradicsomában, szinte láthatatlanul, szinte észrevétlenül.

Közben olyan érzése van az embernek, mintha az osztályharc egész fejlődése itt, Nyugaton leállt volna egy időre, mintegy arra várva, hogy érjünk már a végére néhány jó nagy fejezetnek. Egy nagy irányzat vonul tova a történelmi fejlődésben, amelyik azt ígéri – de csupán ígéri –, hogy fordít egyet a marxizmus és a szocializmus szerencsekerekén: ez pedig nem más, mint a Szovjetunió és vele a többi poszt-kapitalista ország termelőerőinek növekedési trendje. Az eredeti szocialista fölhalmozás folyamata, amely olyan szörnyű torzulást okozott a marxizmus szellemi és erkölcsi struktúrájában, nem tart már sokáig. Nem tudom, hogy ez egy vagy két évtizedet jelent-e, de a fejlődés köre teljessé válik, mihelyt Oroszország, ez a fejletlen és visszamaradott ország s vele a többi is, végre modern ipari nemzetekké válnak – amikor a művelt országok (a szocialista hagyományra támaszkodva, amely mindennek dacára nem halt ki bennük) megteremtik a maguk közösségében azokat az előfeltételeit a szocializmusnak, amelyekről Marx és Engels és a szocialisták nemzedékei álmodtak: az anyagi és kulturális bőséget, a kényszer eltűnését a politikából és a művelődésből, a növekvő egyenlőséget, a növekvő internacionalizmust.

Nem kétkem, hogy bár Moszkva és Peking között nagyon csúnya jelenetekre került sor, ezeknek az országoknak a társadalmi rend-

szerei intelligensebbek és haladóbbak, mint a vezetőik. A társadalmi rendszerek rá fogják kényszeríteni a vezetőkre az internacionalizmust, még ha ezek a földkerekség legsovinisztább idiótái is; kivezetik és le-
lökösik ezeket a pályáról, és új embereket hoznak elő, akik képesek lesznek követni az internacionalizmus hívó szavát, amelyet ma az egész emberiség visszhangoz. És ha ez bekövetkezik, azoknak az országoknak a fejlődése nem csupán fölzárkózik a klasszikus marxizmus menetéhez, de alighanem még az élére is áll. Azt hiszem tehát, bizakodva nézhetünk egy olyan, még ha nem is túl közeli jövő elébe, amikor a marxizmus elmélete és gyakorlata ismét karöltve együtt jár. Önök és nemzedékük tagjai őszinte meggyőződéssel tekinthetnek előre a jövőbe, amikor a marxizmus már nem az a marxizmus lesz többé, amelyet nekünk kellett megélnünk – az elmaradottság, az elmaradott civilizáció és az elmaradott társadalmak torzító lencséjén át vetített marxizmus. Az önök nemzedéke, remélem, tanúja lesz majd a szellemi hanyatlás által el nem homályosított marxizmus új föllendülésének, új fölvilésének.

A marxizmus és a szocializmus Nyugat-Európa termékei. Nyugat-Európából indultak el, hogy meghódítsák a világot, és talajt vesztek Nyugat-Európában. Mikor térnek ide vissza? A középkori Európának az az országa, amelyiktől Európa többi része tanulta a kapitalizmus mives és furfangos előkészítését, Itália volt. Az itáliai városok, az itáliai közgazdászok, az itáliai bankárok voltak a legkiválóbbak Európában. Utóbb viszont, a tizenkilencedik században, amikor már jószerivel egész Európa polgárosodott, Itália még mindig nem érkezett el a saját kapitalizmusához. A kapitalizmus csak késve tért meg Itáliába, miután már egész Európa befogadta. Vajon Nyugat-Európa lesz majd a szocializmus Itáliája? Arra kell várnunk majd, hogy a marxizmus és a szocializmus meghódítsa a világot, mi meg majd itt állunk a sor végén a visszatértükre várva? Vagy sikerül majd kimenekíteni magunkat egyre növekvő és rémisztő visszamaradottságunkból?

Jegyzet

¹ Munkás-öszöntző rendszer, Alekszej Sztahanov bányászról nevezték el, aki 1935-ben elindította.

(Fordította: Csala Károly)

Az írás a *London School of Economics* hallgatósága előtt 1965 februárjában tartott előadás Martin Fahlgren által lejegyzett szövegének szerkesztett változata. Első ízben Isaac Deutscher írásainak posztumusz gyűjteményében jelent meg: *Marxism in our Time*, 1975. Szerkesztette: Tamara Deutscher. Online változat: *Marxist Internet Archive* 2013. HTML Markup: Martin Fahlgren, 2013.

Németország és a marxizmus

Hamburg Television (HTV)

Hogyan ítéli meg a Németországban jelenleg tapasztalható irányzatot, amely egyfajta új nacionalizmus kirobbanása felé tart, amiként ez nyilvánvalónak látszik az NPĐ¹ jelenlétéből és nem is egy tartományi választáson aratott sikereiből? Lát-e benne csakugyan igazi, súlyos veszélyt fiatal nyugati demokráciánkra nézve?

Deutscher

Igazi veszélyt igen; súlyosat talán még nem. Lev Trockij egyik megjegyzése jut eszembe: 1919-ben vagy 1920-ban mondta a weimari köztársaságról, hogy az alighanem pusztán csak egy köztársaság bizonyul majd két diktatúra között. Mámost valódi aggodalommal találghatja az ember: vajon ez a – nem is tudom, szabad-e demokráciát mondanom – nyugatnémet parlamentáris rezsim az utóbbi tizenhét-tizenkilenc évben nem úgyszintén pusztán egy köztársaság két diktatúra, a nacionalizmus két hulláma között? Nem alaptalan ez az aggodalom. Talán nem közvetlen a veszély; a helyzet igencsak hasonlít az 1927–28-as évekre, amikor a nemzetiszocializmus még csak a német politikai élet peremvidékén jelentkezett, marginális jelenség volt. Talán ma is így állunk az új nacionalizmussal. 1929–30-ban került rá sor, hogy a náciizmus első ízben, ugrásszerűen, a német politikai élet előterébe nyomult. Mindamellelt úgy látom, hogy a nemzetiszocializmus egyszerű újjászületése Németországban valószínűtlen. A történelem sosem ismétli magát ilyen egyszerű módon. Mondják, hogy a tábornokok hajlamosak minden háborúban újraraharcolni az előző háború csatáit. A politikában is valami hasonló játszódik le: az emberek régi formákban képzelik el az új veszélyeket. Csakhogy a nacionalizmus, a reakció, az ellenforradalom hullámai mindig új alakot öltenek. A weimari köztársaság éveiben a legtöbb baloldali ember úgy gondolta, hogy a demokráciát Németországban a Hohenzollernek és az *ancien régime* restaurációja fenyegeti. De Hitler pártja köztársasági volt, sőt, „szocialistának” nevezte magát. A láthatáron mostanság fölsejlő tekintélyelvű reakció és nacionalizmus új hulláma minden valószínűség szerint szintén sok mindenben különbözni fog a nemze-

tiszocializmustól. Természetesen mutat majd bizonyos folytonosságot, de nem közvetlenül.

HTV

De milyen alapon lát lehetségesnek egy reakciós új hullámot?

Deutscher

Sok minden múlik azon, hogy mennyire szilárdak a társadalmi viszonyok és a gazdasági helyzet. Itt van, ugye, megoldatlan problémaként Németország kettéosztottsága; ez jókora nyílt seb a nemzet életében, még ha a jelen pillanatban nem is annyira fájdalmas, mint amennyire lehetne. De valódi veszedelmeket rejt magában.

HTV

Akkor hát úgy véli, hogy ennek a reakciós hullámnak az NDP a gyűjtőmedencéje?

Deutscher

Ezt nem tudom. Nehéz volna megmondani. Hogy megint csak az 1920-as évekkel való hasonlóságot hozzam föl: a náciizmus különféle lázongó csoportokból és versengő ultranacionalista szektákból kristályosodott és alakult ki. Hogy vajon hasonló fejlődés előtt áll-e a a jelenlegi nacionalista lázadozás, abban nyilvánvalóan nem lehetünk bizonyosak. De az a gondolat, hogy a nacionalista téboly – Németország örök tragédiája – ismét előrevetíti árnyékát, szükségképpen súlyos aggodalomra ad okot.

HTV

De hát az új nacionalista téboly veszélyét, ahogy ön fogalmaz, nem zárják-e ki valóságosan a NATO-hoz fűződő kapcsolataink meg a Franciaországgal kötött barátsági szerződésünk? Vagy úgy hiszi, hogy mindez...

Deutscher

Nem... Attól tartok, ezek a kapcsolatok, ha szabad azt mondanom, nagyon is törékenyek. Azt hiszem, ez ellen a nacionalizmus ellen csakis Németország mély belső átalakulása jelenthet garanciát, nem pedig a külső, diplomáciai kapcsolatok rendbehozatala.

HTV

Milyen átalakulásra gondol? Mit ért ezen?

Deutscher

Messzenyúló és meglehetősen nehéz kérdés ez. Azt gondolom, hogy a reformáció óta Németország tragédiája abban áll, hogy nem tartott lépést az idővel, és hogy Németország sohasem vívta végig saját forradalmát. A franciáknak megvolt a maguk nagy forradalma. Az angolok véghezvitték a magukét a tizenhetedik században, s azután a reform, a demokratizálódás és a haladás hosszú folyamatán estek át. Németország számos tekintetben megrekedt a tizenhatodik században és a harmincéves háború katasztrófájánál. Minden forradalma elbukott. Németország nem pusztán ennek pótlékát lelte föl az iparosításban, hanem ugyanígy társadalmi-politikai vonatkozásban is: egy Bismarck pótforradalmát, majd 1918 pótforradalmát és 1945 pótforradalmát produkálta – ezek egyikét sem a németek vitték véghez, hanem a hódító idegen hadak. Ez a tragédia, ez Németország vétke és szerencsétlensége.

HTV

Persze, 1945-ben ön itt volt Nyugat-Németországban, angol lapok tudósítójaként. Milyen benyomást szerzett akkor, s mi volt az akkori véleménye arról, hogy mit kellene tenni a romokban heverő német állammal és néppel?

Deutscher

Igen, Németországban voltam az *Economist* és az *Observer* tudósítójaként, és jó sokat írtam erről a kérdésről. A háború alatt és közvetlenül a háborút követő időszakban egyike voltam azoknak a keveseknek az angolszász sajtóban, akik bírálták Németország úgynevezett dezindusztrializációjának politikáját és a potsdami döntéseket. 1946 tavaszán „A modern ludditák” címmel részletekbe menő tanulmányt írtam a potsdami gazdaságpolitika ellen. Az *Economist* külön mellékletben közölte esszémet; később Lord Beveridge röpirat gyanánt is megjelentette. Azidőtt, a leszerelés idején, Németországban is komoly hatást váltott ki a tanulmány: utcaszerte árusították, a feketepiacon szinte csillagászati összegeket ért. Nekem magamnak is kínálta saját esszémet egy utcai árus Hamburgban csaknem huszonöt angol fontnak megfelelő áron. Mély benyomást tett rám Németország nyomorúsága, a fizikai és morális nyomorúság; egy olyan nép rémisztő balsorsa, amelyik kettős vereséget szenvedett: saját nacionalista tébolyától és a külföldi hadseregektől.

1945-ben abban reménykedett, hogy majd egy saját, német forradalom fogja belülről leverni a nemzetiszocializmust? Ha igen, milyen formában?

Deutscher

Be kell vallanom, egy percre sem képzeltem azt, hogy a nácizmusra másképp is vereséget lehet mérni, mint egy német forradalommal. Emlékszem, hogy 1944. július 21-én, vagyis egy nappal a Hitler elleni merénylet után, egy cikket közöltem az *Observer*-ben, amelyikben „Előjáték a német forradalomhoz” gyanánt taglaltam a merényletet. Azt reméltem, hogy július 20-a megadhatja fölülről a lökést egy alulról kirobbanó forradalomhoz. Természetesen túl derűlátó voltam. De egy bizonyos történelmi értelemben nem volt téves a gondolatmenetem: alulról jövő forradalom híján – nos, gyökerestül ki lett irtva vajon a nemzeti szocializmus? Itt látszik, hogy a történelem valami részben mindig visszavág. Németországban mindig kiebrudalták a saját forradalmukat, ez a Németország elutasította Marx és Engels, Rosa Luxemburg és Liebknecht szocializmusát – más szóval, azt a szocializmust, amelyik a német gondolkodás és filozófia terméke volt –, most pedig éppen a Németországban egy korszak szocializmust tart rendeltetileg életben Keleten egy megszálló orosz hadsereg és Ulbricht.

HTV

Érdekelték azelőtt egyáltalában Németország és a német problémák?

Deutscher

Igen, természetesen, mindig is tudatában voltam a ténynek, hogy Európa és az emberiség sorsa szükségképpen függ attól, hogy mi történik Németországban, Európa szívében. Fiatal koromban, amiként tudja, nemcsak íróként, hanem lengyel kommuniszként is tevékenykedtem. 1932 tavaszán zártak ki a Lengyel Kommunista Pártból, mert közzétettem egy tanulmányt „Az új barbárság veszedelme Európában” címmel, ez kizárólag a német kérdéssel foglalkozott. Így neveztem a nácizmust már a Hitler hatalomra jutása előtti évben. Közös cselekvést sürgettem a kommunisták és a szociáldemokraták részéről a nácizmus ellen Németországban és Pilsudski diktatúrája ellen Lengyelországban. Azt írtam, hogy amennyiben győz a nácizmus, mind a két pártot, a kommunistákat és a szociáldemokratákat egyaránt el fogja söpörni, és egy második világháború rémét idézi föl. Ez a kurrens pártirányvonal

megsértése volt. A párt és az egész Komintern alábecsülte a náciizmus pusztító mozgósító erejét és totalitarista logikáját, és úgy képzelték, hogy Hitler és a szociáldemokraták (akiket szociálfasisztáknak neveztek) majd együtt élnek és megegyezésre jutnak. Én egy Sztálin-ellenes csoport szövívője voltam, ez volt az első ilyen ellenzéki csoportosulás a lengyel pártban; azt tartottuk fő feladatunknak, hogy figyelmeztessük a pártot, a Kominternt és a munkásosztályt a náci veszélyre. A pártból való kizáratásom hivatalos indoklása az volt, hogy eltúloztam a náciizmus veszélyét, és pánikot keltettem a munkásmozgalomban. Ez utóbbi bizonyos értelemben igaz is volt: a náciizmus 1931–32-ben pánikszerű lázas nyugtalanság és aggodás állapotát idézte elő bennem. Akik akkoriban semmi efféle „pánikot” nem éreztek, azok természetesen vakok voltak.

HTV

Ön akkor, vagyis a Lengyel Kommunista Pártból történt kizárása után, került az élvonalba mint szerző. Mondjon valamit azokról a föladatakról, amelyeket íróként tűzött ki maga elé, és hogy mit teljesített ezekből.

Deutscher

Azt a feladatot tűztem ki magam elé, hogy az orosz forradalom tolmácsa legyek, mivel meg voltam és meg vagyok győződve róla, hogy a világ nem fogta föl teljes nagyságában és sokrétűségében a forradalmat. Számos írásomban, de mindenekelőtt Sztálin-életrajzomban, három kötetes Trockij-életrajzomban és egy még befejezetlen kétkötetes tanulmányomban Leninről és a leninizmusról igyekeztem hozzájárulni évszázadunk e legnagyobb eseménye megértéséhez. Örülök, hogy ezek a könyvek baráti és értő fogadtatásra találtak Németországban számos kritikus részéről.

HTV

Mondjon valamit családi háttéréről, hogy mennyiben befolyásolta ez, és a korról, amelyikben fölnőtt, meg az értelmiségi mozgalmakról, amelyek marxistává tették.

Deutscher

Való igaz, hogy a szülői házban támadt bennem élénk érdeklődés a német kérdések iránt. Gyermekkoromat és korai fiatalságom éveit Krakkóban és környékén töltöttem, az úgynevezett *Három Császár Határszöge* lengyelországi szögletében. Az egyik oldalon volt az

oroszlengyelország, a másikon a német Lengyelország, mi pedig az osztrák Lengyelországban éltünk – zsidók és lengyelek, csehek és magyarok között. Ez a sokszínű szöglet volt a mi részünk Európából. Gyermekkorom nagy éve természetesen 1918 volt, amikor a három monarchia összeomlott. Három forradalom fölindulását éltük át. Aztán jöttek a vágató inflációk, a pogromok, a heves társadalmi, politikai és szellemi forrongások évei, a nagy zűrzavar kora. Apám erős befolyása alatt nőttem föl, de aztán meglehetősen erőszakosan más útra tértem. Apám ortodox zsidó volt, a német kultúra, filozófia és költészet szerelmese. Rabbinak szánt volna engem, ám ellenálltam. Valójában két ortodoxia, a zsidó és a római katolikus közti függő állapotban léteztem. Két iskolába jártam, egy lengyelbe meg egy rabbini zsidó iskolába. A lengyel iskolában és a gimnáziumban, ahol külsős diákként tettem le vizsgáimat, szigorúan katolikus oktatás folyt. A két ortodoxia semlegesítette, kölcsönösen kioltotta egymást a gondolkodásomban. Ateista lettem. Koraéretten kezdtem írogatni. Apám mindig német irodalmat és német újságokat akart olvasatni velem. Ifjúkorában ő maga is esszéket jelentett meg a *Neue Freie Presse*, a legismertebb bécsi újság hasábjain; a varsói *Hazefira*, az első héber nyelvű napilap tudósítója volt; és egy héber nyelvű könyvecskét is írt Spinozáról, amelynek latin volt a címe: *Amor Dei Intellectualis*. Spinoza volt az egyik szellemi hőse; Heine a másik. Nagy tiszteletet táplált Lassalle iránt is, a legmagasabb szellemi eszménykép azonban, a héber írótól eltekintve, Goethe volt az ő számára, természetesen. Én nem osztottam apám részrehajlásában a német költészet iránt. Lengyel hazafi voltam. Mickiewicz és Slowacki összehasonlíthatatlanul drágább volt nekem, közelebb állott hozzám. Ez okból sohasem tanultam olyan elmélyülten a német nyelvet, mint bármely másikat. Apám gyakran mondogatta: „Igen, a szép költeményeidet csakis lengyelül akarod írni. Tudom, hogy nagy író akarsz lenni egyszer.” Apámnak igencsak túlzó elképzelése volt irodalmi tehetségről, s azt szerette volna, hogy ezt a tehetséget „világnyelven” gyakoroljam. „A német”, mondogatta, „az világnyelv. Miért kellene egész tehetségedet egy provinciális nyelvbe temetned? Elég, ha csak elmégy Auschwitzon túlra” – Auschwitz ott volt a közelünkben, a határon – „csak Auschwitzon túlra, és gyakorlatilag már senki egy árva szót sem ért a te szép lengyel nyelvedből. Valójában németül kell tanulnod.” Ez volt az örökös mondókája. „Elég, ha csak Auschwitzon túlra mégy, és máris teljesen elveszítettnek érzed magad, fiam.” Én meg, amilyen türelmetlen voltam, ilyenkor gyakran belevágtam a szavába: „Tudom, mit akarsz mondani, apa: csak Auschwitzon kell túlra menned, és máris elveszítettnek érzed magad.” Apám, balszerencséjére, sohasem jutott el Auschwitzon túlra. A második világháború idején Auschwitzban veszett nyoma. Én később valóban megbékéltem a német nyelvvel és kultúrával, és ezt a megbékélést pontosan Marx és Engels munkáinak köszönhettem.

Ellenségesen tekintett akkoriban a német irodalomra?

Deutscher

Szeretném, ha nem értene félre, kérem: én egy lengyel gyerek voltam, lengyel iskolában nőttem föl. Számunkra a németek, ahogy az oroszok is, elnyomók voltak, akik másfél évszázadra elrabolták a függetlenségünket, s akik ellen számos fölkelést vívtunk. Az iskolában egy nagy és ünnepezt költő, Maria Konopnicka versét énekeltük, avval a refrénnel: „Nem köphet többé arcunkba a német, Nem neveli németté gyermekünket.”² És erre ott volt az apám, aki „németté akart nevelni engem”. Ez a próbálkozása ellentétes volt a lengyel költészet iránti fogékonyságommal és a lengyel függetlenségről alkotott egész romantikus fölfogásommal. Már felnőtt voltam, amikor először olvastam Marxot és Engelst, Lassalle-t és Bebelt, Franz Mehringet és Rosa Luxemburgot – Rosa Luxemburgot, aki szintén lengyel volt, és aki oly csodálatosan írt németül. Ily módon számomra a marxizmus nyitotta meg újfent az utat a német irodalomhoz és természetesen a német filozófiához is – Kanthoz, Hegelhez és Feuerbachhoz, akiknek a hagyatéka a marxizmusra szállt. Amúgy még nagyon fiatalon Thomas Mann bűvöletében lettem irodalomkritikus; jó pár órát töltöttem el Mann-nal Varsóban, 1926-ban vagy 1927-ben, és németül vitattam meg vele munkásságát. Amikor egyik nyilatkozatában fölötte dicsérőleg beszélt arról, hogy milyen értője vagyok a munkáinak, roppant büszkeség töltött el. Később mások, főként oroszok hatása alá kerültem. Miután tizennyolc éves koromban végleg elköltöztem hazulról, nálam jóval idősebb emberek körébe léptem, akik avatott ismerői voltak az orosz irodalomnak, s az orosz gondolkodók és forradalmárok befolyásolták őket. Ők ébresztettek bennem szenvedélyes érdeklődést az orosz forradalom iránt. Olvasni kezdtem Lenin, Plehanov, Buharin, majd Trockij műveit is. Csak jóval később kerültem a nagy angol történetírók hatása alá. Valójában már elmúltam harminc éves, amikor először kezdtem angolul tanulni, miután Angliába kerültem, 1939-ben. Szerintem az angol történetírás, Gibbon, Macaulay és Trevelyan kimagasló csúcsa az európai irodalomnak. Végül az angolban találtam rá az én „világnyelvemre”. Nagy elégtételt érzek, amikor angol kritikusok, még azok is, akik politikailag ellenségesek velem szemben, olykor Churchill és Macaulay prózájához hasonlítják az enyémet, s az is nagy elégedettséggel tölt el, hogy a Cambridge-i Egyetem az idén engem választott előadónak az évente megrendezett „George Macaulay Trevelyan Lectures” előadás-sorozat megtartására.

HTV

Valójában mikor kezdett politizálni?

Deutscher

Amikor tizennyolc évesen beléptem az illegális Lengyel Kommunista Pártba. Ebben is meglehetősen koraérett voltam, de hát afféle csodagyereknek számítottam. Tizenhét évesen már jól ismert költő voltam Krakkóban. Mint minden csodagyerek, természetesen én sem váltottam be barátaimnak hozzám fűzött reményeit.

HTV

Miben okozott nekik csalódást?

Deutscher

Nos, korántsem gondolom azt, hogy csodagyerek volnék, de azt sem, hogy „csodavén” vált volna belőlem.

HTV

Miután 1932-ben kizárták a pártból, visszavonult az aktív politizálástól?

Deutscher

Néhány évig tevékeny maradtam Lengyelországban a független baloldal körében. Heterodox kommunista voltam; trockista. Kiutat kerestem abból a zsákutcából, amelyikbe a reakció és a sztálinizmus vezetett bennünket, de nem sikerült rátalálnom. Akkor aztán fölhagytam a közvetlen pártpolitikai tevékenységgel, hogy elméleti és tudományos-irodalmi munkálkodásnak szenteljem magam.

HTV

Bíráloi „megátalkodott marxistának” nevezték. Mit válaszol az ilyen kritikusoknak?

Deutscher

Marxista vagyok, természetesen. Azok a kritikusok, akik „megátalkodottnak” neveznek, vagy azt mondogatják, hogy én „sohasem tanulok”, nagyjából részben olyan emberek, akik hajdanán nem átallokként éltanulói

lenni Sztálinnak, majd utóbb antikommunistákká lettek. Én sem Sztálin, sem Hruscsov, de még Mao-Cetung tanítványa sem óhajtottam lenni, és főként nem iratkoztam be a nyugati antikommunizmus iskolájába. A marxizmus nem tévedhetetlen elmélet számomra – mert ilyen nem létezik. De a marxizmus mint világnézet és mint elemző módszer véleményem szerint semmiképp sem elavult vagy „túlhaladott”. Valamikor majd a marxizmussal is megtörténhet ilyesmi, de most még nagyon-nagyon messze vagyunk ettől. Mindazok, akik ma „idejétmúlt marxizmusról” beszélnek, egyelőre semmi olyat nem nyújtottak, ami intellektuálisan és politikailag fölötte állna.

HTV

Az utóbbi években többször is meghívták önt – a „megátalkodott marxistát” – Amerikába, hogy vegyen részt kerekasztal-beszélgetéseken, nagy nyilvános vitákban a vietnami háborúról. Véleménye szerint nem figyelemreméltón tanúskodik ez a szabadságról egy olyan nagy demokráciában, amilyen Amerika?

Deutscher

Igen, gyakran utazom az Egyesült Államokba, mondok ott beszédek tömeggyűléseken, tartok előadásokat az egyetemeken. Részt vettem Washingtonban a vietnami háborúról rendezett nagy vitában, amelyben közvetlenül szóltunk ötezer egyetemi tanárból és előadóból álló hallgatósághoz, és százezrek, ha ugyan nem milliók hallgattak bennünket rádión. Ismételten megjelentem és felszóltam a berkeleyi egyetemisták hatalmas tüntetésein. Tavaly én nyitottam meg a szocialista tudósok országos konferenciáját New Yorkban. Tömeggyűléseken az amerikai kormány ellenzéki bírálójaként beszéltem. Nagyon nagyra becsülöm a bírálatnak ezt a szabadságát, mert arról tanúskodik, hogy milyen erős, mély gyökerei vannak, és mennyire eleven a demokratikus hagyomány a nép körében. Talán abból fakad ez, hogy az amerikaiak hajdanán végigvitték saját forradalmukat, s még egy polgárháborút is megvívta a rabszolgaság eltörléséért. Ezek a tapasztalatok alighanem elevenen maradtak meg a népi emlékezetben; táplálják a demokratikus hagyományt, amely még a McCarthyék hajtóvadászatát is túlélte. Nagy csodálattal tölt el ez a másik Amerika, ez a nem hivatalos, amelyik ellenállást tanúsít a hivatalos, konzervatív, neokolonialista Amerikával szemben. Hiszek az amerikai demokratikus hagyomány életerejében. Így képes vagyok belátni az Egyesült Államok politikai jellegében meglevő ellentmondást: a burzsoázia konformizmusának tehetetlenségi ereje és a fiatal értelmiség társadalmi és politikai radikalizmusa közti összeütközést. Reménykedem abban, hogy ez a radikalizmus végül a munkásosztályt is magával ragadja.

Így hát, ha szabad úgy fogalmaznom, ismét belekeveredett a politikába.

Deutscher

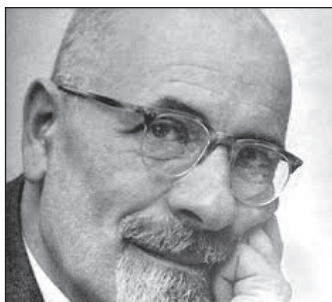
A nagy, meghatározó konfliktusok a vietnami háborúban találtak rá gyújtópontjukra, ahogy hajdanán a spanyol polgárháború esetében is történt. Ez határozza meg parancsolólag a vietnami kérdésben elfoglalt álláspontomat. Én a vietnami nép oldalán állok, szemben az amerikai imperializmussal vagy neokolonializmussal. Semmi kétségem sincs afelől, hogy a front melyik oldalán a helyem, ahogy a második világ-háború alatt sem volt semmi kétségem efelől, mondjuk, a jugoszláv partizánok és a náci megszálló erők küzdelméről. Azt hiszem, hogy a neokolonializmus és az ellenforradalom csendőrségének szerepe, amelyet az amerikai uralkodó osztály magára vállalt, Amerikára nézve is katasztrofális, a világ számára pedig közelebb hozza egy nukleáris háború veszélyét. De még ha valaki nem helyesli is magatartásomat, sőt még az is, aki szeretné teljesen politikamentesen nézni a helyzetet, nem teheti meg, hogy ne tegye föl magának a kérdést: „Hogy történhetik meg, hogy a világ legnagyobb hatalma élethalálharcba bocsátkozik egy kicsiny, éhező, ázsiai, paraszti néppel, és nem képes legyőzni? Miben rejlik hát a vietnami partizánok ereje? Bizonyos, hogy erejük morális és politikai – nyilvánvaló, hogy nem fizikai, katonai tényezőkön alapul. Szert tehetnének-e a partizánok ilyen erkölcsi erőre, ha nem támogatná őket a nép túlnyomó többsége, egy olyan népé, amelyet az a meggyőződés hajt, hogy igaz ügyért harcol?”

HTV

Arra nem gondol, hogy Vietnámban mindeddig a mostanában alkalmazott katonai taktika, a gerillaháború taktikája, a dzsungel taktikája könnyítette meg a túlélést Amerika nagy anyagi hatalmával szemben?

Deutscher

A dzsungel nem háborúzik. A dzsungel semleges. Csupán ott van a partizánoknak, mert a népesség támogatása lehetővé teszi számukra, hogy kihasználják a dzsungelt, míg az amerikaiak és a dél-vietnami bábhaderegek nem képesek erre. A partizánok által ellenőrzött térségekben fölosztották a nagybirtokosok földjeit a parasztok között. Az egész parasztság támogatja a partizánokat, mivel számukra a partizánok győzelme a garancia rá, hogy nem térnek vissza a feudális földesurak. Itt a nemzeti háború összefonódott az osztályharcral – „a kunyhók

Isaac Deutscher

Deutscher

Ez a bíróság korántsem csupán közírókból áll. Alighanem ezek vannak benne kisebbségben. Hét vagy nyolc nemzetközi jogra szakosodott professzor dolgozik velünk. Eltérő nézeteknek és különböző színezetű politikai véleményeknek is vannak képviselői a bíróságban. Két vagy három tag tartozik kicsiny, független, szocialista pártokhoz; ezek kivételével mi, többiek mindnyájan pártonkívüliek vagyunk. Azt a föladatot tűztük ki magunk elé, hogy a tényanyag tüzetes elemzése alapján megbizonyosodjunk róla, vajon agressziót és háborús bűnöket követ-e el Vietnamban az Egyesült Államok. Természetesen, nem vagyunk hagyományos jogi intézmény. Nem hozhatunk semmilyen jogilag kötelező ítéletet. Nem kívánunk senkit börtönre vagy kényszermunkára ítélni. És persze, nem képviselünk semmilyen győztes hatalmat. Csupán azokat az embereket képviseljük, akik nem bírnak ugyan hatalommal, ámde ítéleznek azok fölött, akik hatalmat gyakorolnak.

HTV

Vessünk egy pillantást a jövőre. Milyen látomása van a politikai fejlődésről, a társadalmi fejlődésről a kétezredik évig? Milyen színben látja föltűnni világunkat 2000-ben?

Deutscher

Látomás? Attól tartok, ha föltárom itt maga előtt a jövőre vonatkozó látomásomat, az zavarba ejtheti nézőinket. Azt képzelem ugyanis, hogy a századforduló körül létezik majd valamiféle *Szocialista Európai Egyesült Államok*. Félénk és konzervatív előképe ennek az Egyesült Államoknak természetesen a *Közös Piac*, hiszen még a konzervatív burzsoá politikusok is kezdik már kapiszgálni, hogy a nemzetállam, legalábbis Európában, ha Ázsiában és Afrikában nem is, anakronizmussá vált. Európának ahhoz, hogy életben maradjon, egyetlen nemzetközi

háborújával a paloták ellen", hogy Bebel, a német szocializmus nagy harcosát idézzem.

HTV

Ön tagja egy független szerzőkből álló bíróságnak, amely a Vietnamban elkövetett úgynevezett háborús bűnökkel foglalkozik.³ Miben látja ennek a bíróságnak a föladatát?

testületben kell egyesülnie, de nem az imperializmus alapján, nem ennek vagy annak a birodalomnak a tőkés gazdasági terjeszkedése alapján, hanem a szocialista népek egyenlősége alapján. Meggyőződésem, hogy ez meg fog valósulni. A Szocialista Európai Egyesült Államok alighanem szoros kapcsolatban áll majd a Szovjetunióval. Fölteszem, hogy a Szovjetunió addigra már maradéktalanul leküzdi a sztálinizmus örökségét, hogy tényleg szabad szocializmus fejlődik ki ott, s hogy a gazdasági és kulturális haladás addigra három vagy négy órás munkanapot tesz lehetővé, és felsőfokú oktatást mindenki számára. Hiszem, hogy a Szovjetunió és a Szocialista Európa valódi egyenlőségben fog majd együtt élni, és talán képes lesz hozzásegíteni Ázsia és Afrika népeit is, hogy ilyen „egyesült államokba” tömörüljenek. Remélem, hogy egy efféle fejlődés nem vezet Európának és a világ többi részének a konfliktusához az Amerikai Egyesült Államokkal, ám-bár attól tartok, hogy – ha az Egyesült Államok megmarad egyfajta társadalmi konzervativizmus állapotában –, akkor bizonyos teoretikusok, mondjuk, a Harvardon, kiagyalják majd a „kapitalizmus egy országban” elméletét, ahogy korábban a „szocializmus egy országban” elméletét nyilatkoztatták ki Oroszországban. De az csupán az egyik szakasz volt az orosz fejlődésben, és ugyanígy a kapitalizmus egy országban is csupán egyik szakasza lehet az amerikai fejlődésnek. Miután az emberiség megkezdte a bolygóközi térség meghódítását, egyesülnie kell a saját bolygóján; és én nem látok egyéb társadalmi és morális hatalmat, amelyik egyesíthetné az emberiséget, csakis a szabadságra alapozott szocializmust.

Jegyzetek

- ¹ 1964-ben, Nyugat-Németországban alakult újfasiszta párt, 2014-ben az Európai Parlamentbe is bejutott. (Nationaldemokratische Partei Deutschlands – Németországi Nemzeti Demokratikus Párt.)
- ² Idézet Maria Konopnicka (1842–1910) Eskü c. verséből.
- ³ A Bertrand Russell kezdeményezte Háborús Bűnök Nemzetközi Bíróságáról van szó.

(Fordította: Csala Károly)

Eredeti megjelenés: *Marxism in Our Time*. The Ramparts Press, Berkeley, 1971. A hamburgi televízió (HTV) 1967. július 23-án adott Deutscher-interjú fordítása. Az angol fordítás szövege első ízben a *New Left Review* 1968 január–februári számában jelent meg. A *Marxist Internet Archive* számára szkennelte, előkészítette és jegyzetekkel ellátta Paul Flewers.

Gyarmatiság, rasszizmus és erőszak az 1950-es években

Megjegyzések és dokumentumok 1956 globális összefüggéseiről

Magyarország ismételten az 1956-os felkelésről való megemlékezés évét éli. Az országban pregnáns jobboldali kormányzati propaganda kíséretében emlékeznek meg az ötvenes évek politikai elnyomásának áldozatairól és a felkelés napjainak eseményeiről. A rendszerváltás óta újra felerősödött a „nemzeti áldozati” kép: a hősiesség, a nemzeti kiszolgáltatottság és a megszállás elleni küzdelem sajátos narratívája, amely immár minden tekintetben mélyen intézményesült, s amely az ötvenes éveket összekapcsolja a korábbi időszakkal. Ennek eredményeként átíródtak a történelemkönyvek, folyik a személyes és megélt emlékezet fölhasználása és (újra és újra)strukturálása. Az internetes oldalak például 1956 kapcsán tematikus forráskönyveket ajánlanak az iskoláknak, megadva a fő emlékezési pontokat és a legfontosabb állításokat a „méltó” ünnepeléshez. Egy népszerű iskolai internetes oldal pl. a következőket javasolja az ünnepi műsorba:

A „férfiak” szürke lódenkabátban és kék svájcisapkában egyenként, különböző helyekről lépnek fel a színpadra.

Férfi 1.: A második világháború utolsó éveiben a németek ellen harcoló szövetségesek – angolok, amerikaiak, oroszok – megegyeztek a háború utáni Európa felosztásáról. Nyugat-Európa angol-amerikai, Kelet-Európa, így hazánk is, a Szovjetunió (sic!) befolyása alá került.

Férfi 2.: 1945 áprilisában Magyarországon véget ért a háború. Az ország romokban hevert. A magyar munkások, parasztok, értelmiségiek óriási erővel láttak hozzá a haza újjáépítéséhez. Az országot szovjet csapatok szállták meg, akik függetlenséget, szabadságot, jólétet hirdettek, de valójában zsarnokság nyomorította az embereket.

Férfi 3.: Hazánk vezetője Rákosi Mátyás lett, aki igazi zsarnok módjára vezette az országot. Aki más véleményen volt börtönbe, ’átnevelő

táborba ’ került vagy kivégezték. Megszüntette a többpártrendszert, csak a kommunista párt működhetett. Az összes újságot, könyvet, filmet szigorú cenzorok vizsgálták. Tilos volt engedély nélkül külföldre utazni. A falusi emberektől elvették terményeiket, állataikat. Engedély nélkül még malacot sem lehetett vágni.

(<http://sulihalo.hu/pedagogus/iskolai-forгатokonyvek-szovegkonyvek/4744-az-1956-os-forradalom-emlekmusor>)

Ezt a valós szenvedésekre és történeti sorsfordulókra hivatkozó, ám mégis hamis, (mert) leegyszerűsítő, „európázó” és önsajnáló nemzeti-áldozati és „totalitarizmus”-képet nem azért idézzük fel, mert itt és most vitatkozni szeretnénk vele. Azért tesszük, hogy megmutassuk, mi hiányzik belőle. Nem a belső fejlődés eredményeinek elhallgatását tesszük szóvá, nem a földosztás, a termelőeszközök szocializálásának, az analfabetizmus felszámolásának stb. elhallgatását rójuk fel. „Csak” azt kívánjuk illusztrálni, hogy a *mainstream* ideológiai konstrukció miként iktatja ki a történeti megemlékezésből a (késő)gyarmati terrort, ami a világ népességének óriási területeit érintette. Amint ezt a globális fordulatot megtesszük, s többek között kilépünk a nemzeti-áldozati önsajnálatból, és helyi történeteinket a globálisan megélt társadalmi tapasztalatok alapján építjük fel, akkor újra kell, kellene gondolnunk, hogy milyen valós strukturális tényezők vezettek el a tömeges politikai erőszakhoz, a nemzeti szuverenitás elvesztéséhez. Külön fontos számunkra, hogy ezzel eloszlassuk azt az elnyomó és torz képet, ami szerint a Nyugat erkölcsi felsőbbrendűsége a náciizmus ellenére is fenntartható – mintha elhallgatható lenne, hogy a fasizmus, majd a gyarmati rendszer felszámolásában a Szovjetuniónak meghatározó történelmi szerep jutott. E tény hangsúlyozása különösképpen az ötvenes évekre vonatkozóan fontos, midőn a Nyugat a „kommunista-orosz rabságban” élő kelet-európai nemzetek számára a vágyott politikai szabadság letéteményeseként kerül ábrázolásra... A „szabad világ”, persze, csalóka vágyálmoknak bizonyult Kelet-Európa számára, hiszen mi – a Nyugatot dicsőítő narratíva szerint – „nem voltunk fontosak számukra”, s tulajdonképpen sorsunkra hagytak bennünket.

Ezt az emlékezetbeli csavart vagy kihagyást példázza a zámolyi romák esete 2000-ben. Ennek kapcsán Böröcz József megmutatta, hogy a liberális értelmiség a zámolyi romák üldöztetés és kiszolgáltatottság előli menekülése ürügyén mennyire tévesen apellált a „szabadságtisztelő”, morálisan felsőbbrendű franciák vendégszeretetére (Böröcz 2016). Ez az „emlékezetkiesés” összefüggést mutat az évtizedekkel korábbi eseményekkel. Akkor (és ma is még) az értelmiségiek törölték mentális térképükről, hogy az ötvenes évek közepén tombolt az algériai háború, amely egymillió áldozatot követelt. Akkor a francia állam, főként a helyi gyarmatosító lakosság érdekében, egy pillanatil sem habozott, hogy Algéria feladása helyett – minden jogi skrupulust

félretéve – a civilek, lázadók és tüntetők elleni terror, a tömeges kínvallatás mellett döntsön, amint azt J. Nagy László „Az Algériai háború, 1945–1962” című monográfiájában (Szeged, 2010) oly nagyszerűen elemzi. Ezek az írások arra figyelmeztetnek, hogy a sematikus „totalitarizmus”-kép nyugati referenciájával komoly probléma van. Hiszen fölmerül a kérdés, hogy miképpen értelmezzük a gyarmati terrort és annak mechanizmusait 1956-ban (is!), mit jelentett az számunkra, s hogyan függött össze saját politikai történetünkkel. Mint az alábbi összeállításból is kiviláglik, a gyarmati politikai erőszak sok elemében – formálisan – hasonlított az osztálytermészetében eltérő kelet-európai elnyomásra (átnevelő és büntető táborok, parasztok elűzése, a nemzeti függetlenség sárba tiprása, politikai elnyomás és cenzúra), a társadalmi progresszió mozzanata ugyanakkor az elnyomásnak ebből a formájából teljesen hiányzott (a cél csak a gyarmatosító telepések tulajdoni és hatalmi privilégiumainak fenntartása és kiépítése volt), és olyan szintű intézményesült rasszizmus jellemezte, amely csak a náci korszakban volt megfigyelhető.

A blokk, amelyet a történeti narratívák újragondolása érdekében állítottunk össze, releváns szövegeket (két dokumentumot és egy rövid elemzést) tartalmaz az ötvenes évek kritikai értelmezéséhez.

E helyütt jelenik meg először teljes terjedelemben Aimé Césaire Maurice Thorezhez írt levele. Césaire, költő és politikus, Martinique szülőtte és kommunista képviselője a francia parlamentben, 1956. október 24-én írta az itt közreadott levelet a Francia Kommunista Párt főtitkárához, amelyben lemondott párttagságáról. A levelet 1969-ben részben már megjelentette magyarul az *Eszmélet* néhai tanácsadója és szerzője, Marton Imre, aki több munkájában is foglalkozott a posztkoloniális kritika úttörő gondolkodóival, többek között Frantz Fanonnal, Léopold Sédar Senghorral és Aimé Césaire-rel. (*Eszmék és téveszmék a harmadik világban*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1969.) E munkák igen fontosak számunkra, hiszen jól mutatják, hogy a Césaire által képviselt harmadik világbeli baloldali kritikai értékelés akkoriban kezdett gyökeret verni. Sőt, a kibontakozó *négritude*-mozgalom eszméit, a korszak ideológiai kritikája mellett, bizonyos értelemben terjesztették is a hatvanas és hetvenes években. Sajnos, Marton munkásságának hatása korlátozott volt. Ezért (is) fordulhat elő, hogy mindmáig korlátozott maradt a szellemi érintkezés a kelet-európai és az ún. harmadik világbeli baloldali és kritikai irányzatok között. Ez nem egyszerűen felejtés, hiszen ez alapozta meg a kelet-európai szocializmus hibás történeti értékelését, ami által hozzájárult a kelet-európai baloldal tévesztéséhez. Tulajdonképpen szellemi csapdába kerültünk azzal, hogy az ötvenes évek terrorja kapcsán hallgatólagosan jóváhagytuk az ideológiai ellenfelek egyoldalú „kommunistázását” „totalitarizmus”-ellenes kampányát, miközben a nyugati hatalmak őrgöngése elfelejtődött. Ugyanis nemcsak az volt a kérdés, hogy ténylegesen megtörténtek-e

a felemlegetett atrocitások Kelet-Európában (ez nem is lehet vita tárgya, miközben, persze, pontosan kell tudni őket értelmezni), hanem az is, hogy a koloniális alapú nyugati kapitalizmus és annak elsődleges szellemi-politikai képviselői, miképpen hallgattak és manipulálták a világ közvéleményét súlyos történelmi bűnsorozatokkal kapcsolatban.

Sőt, mint azt Césaire leveléből megtudjuk, az adott koloniális kor-szellem öröksége, a különben antikoloniális francia kommunista párt nyelvi világát és politikai manőverezését is befolyásolta. Más szóval, a baloldalt is sokszor magával ragadó gyarmati-gyarmatosító vagy civilizatorikus tudat nem engedte meg, hogy a gyarmati népek emberi-társadalmi tapasztalata szervesen beépüljön a nyugati baloldal irányzataiba. Ez a hiány pedig megakadályozta, hogy világossá váljon: a rasszizmus és a gyarmati elnyomás Afrikában vagy Ázsiában minőségileg meghaladta a nyugati munkásosztály terhet, ott másféle társadalmi és politikai konstellációk alakultak ki, és ezért másmilyen szolidaritási politikát kellett volna kialakítani. Césaire hangsúlyozza: a nyugati kommunista mozgalom még a kelet-európai tapasztalatot sem tudta megfelelően kezelni, és megfelelően feldolgozni azt, hogy az emberektől elszakadt helyi bürokráciák Kelet-Európában időlegesen „rémálommá” tették a világ oly nagy részén dédelgetett álmot: a szocializmust. E kettős kritika akkoriban Césaire teljes marginalizálódásához vezetett, de a hetvenes évektől a kontinensünkön megfigyelhető „európaizálódás” és végül a kelet-európai szocializmus összeomlása őt, illetve e kettős kritikát igazolta. Baj volt az európai tudattal, és baj volt a szocializmussal, miközben keresni kellett volna a haladó és globálisan is emancipatórikus alternatívát a baloldali progresszió keretében. Ami nekünk itt, Kelet-Európában különösen nehéznek bizonyult. Összességében ugyanis a baloldal alig tudott valamit kezdeni a globális hierarchiákkal. A hangsúlyt a modernizációs versenyre helyezte, s így kritikája erőtlenné vált. Noha ennek okaival tisztában vagyunk, mégis – vagy éppen ezért – érdemes Césaire sorait újravenni és átgondolni.

Az összeállítás másik része egy, a közelmúltban feltárt gyarmati-állami terrorral kapcsolatban közöl két szöveget. Az első egy történeti elemzés az Angliában élő Füredi Ferencről a Kenyában kitört Mau Mau-lázadás társadalmi hátteréről. A szerző 1989-ban megjelent könyvének (*The Mau Mau War in Perspective*. London, James Currey, 1989) bevezető fejezetét adjuk közre; e mű máig a kérdéskör egyik legfontosabb feldolgozása. Ebben a szövegben nemcsak az fontos, hogy Füredi megvilágítja, a britek milyen „technikákat” használtak a helyi tulajdonviszonyok megváltoztatása érdekében, milyen módon próbáltak egyre több kényszermunkát kisajátítani, s mi vezetett el végső soron a lázadáshoz. Hanem annak is jelentősége van, hogy egy 1956-ban gyermekként emigrált szerző foglalkozott ezzel a kérdéssel. Néhány jelesebb gondolkodót leszámítva ugyanis, az '56-os emigráció alig-alig

kérdőjelezte meg a befogadó, nyugati közeg politikai viselkedését, és vagy apológiát írt a nyugati világ felsőbbrendűségéről, vagy a „kommunizmus kritikája” mögé bújva, akár még szélsőjobbra is kimerészkedett. Számunkra nem érdektelen például, hogy 1962. augusztus 22-én az Algériát végül feladó De Gaulle-t az OAS három magyar emigránst magába foglaló és az algériai gyarmatosító lakosságot képviselő csoportja akarta meggyilkolni, a függetlenség megadása miatt. Erről a csoport egyik tagja, a francia állampolgárságú Marton Lajos a 2000-es években könyvet írt, „Meg kell ölni De Gaulle-t” címmel, amiben továbbra is sajnálkozik a terrorista cselekmény sikertelensége miatt. Talán éppen az '56-os emigráció (részben érthető szociológiai okok miatt is) az egyik kulcsszereplő abban, hogy a hetvenes évektől nem sikerült fellelni a globálisan is érvényes kapcsolódási pontokat a nemzeti tiltakozás és a társadalmi haladás között. Létrejött egy hamis és sematikus 1956-narratíva, és nem sikerült olyan kritikai távlatot kialakítani, amely reflektált volna és pontos összehasonlításban értelmezte volna a kelet-európai és az afrikai vagy ázsiai tapasztalatokat. Füredi műve ebből a szempontból kivétel, s érdemes átgondolni alaposabban, hogy munkássága – a paraszti lázadás és a brit terror materialista elemzésén túl – milyen szellemi perspektívákat nyit számunkra.

A közreadott blokk egyik hangsúlyos eleme Caroline Elkins amerikai történész tanúvallomása a *Londoni Legfelsőbb Bíróságon*. E vallomásra azután került sor, hogy 2009-ben, a Mau Mau lázadás kapcsán, öt idős kenyai kártérítési pert indított az ötvenes években elszennvedett kínzásuk (pl. kasztrálás) miatt a brit állammal szemben, amit négy évi pereskedés (és egyikük időközbeni sajnálatos halála után) megnyertek. Ekkor a brit állam elismerte felelősségét, és 20 millió font kártérítést fizetett. A történelmi pert most újabb per követi, amely 2016 májusa óta negyvenezer ember képviselésében zajlik. Ennek a per, persorozat történelmi, politikai és morális jelentőséggel bír, és ezért is fontos, hogy lapunk foglalkozzon vele.

A per jelentőségét leginkább az adja, hogy a brit kormányt először lehetett rábírní arra, hogy a BBC *White Terror* című dokumentumfilmjében is érzékletesen bemutatott szenvedések és életre szóló traumák jóvátétele érdekében valamit tegyen az áldozatokért, és elismerje jogi felelősségét. Ezzel megnyílt a jogi út más áldozatok számára is. Várható, hogy a korábbi elbukott kísérletek után újabb próbálkozások lesznek a rendkívül széles körű gyarmati terror mentetetésére. Csúpn illusztrációképpen soroljuk fel az érintett területek egy részét: Kenya, Malajzia, Indonézia, Malawi, Ruanda, Algéria, Kongó, Madagaszkár, Vietnam. Ezek a perek a gyarmatosító államokat – s furcsa mód még a gyarmatosítottakat is –, illetve a történészeket arra fogja késztetni, hogy további feltáró munkát végezzenek, és mint a kenyai esetben, az elzárt vagy eltüntetett iratok egy része előkerüljön. A történészek végre a maga teljességében fogják látni a gyarmati elnyomó mecha-

nizmusokat, amelyek meg fogják döbbsíteni a hamis, eurocentrikus történelmen felnövekedett olvasókat. Akárcsak e sorok szerzőjét, mélyen meg fogják rázni azok az Elkins tanúvallomásban is szereplő, és azóta sokszorosan alátámasztott tények, hogy a churchilli Egyesült Királyság az ötvenes években Pipeline-nak nevezett koncentrációtábor-rendszert működtetett, s a „csőben” foglyok ezreit kínozták, ölték meg, vetették alá tudatos és szisztematikus agymosásnak, csak azért, hogy szembeforduljanak mozgalmukkal, amit a szabadságért, földjeik visszaszerzéséért folytattak. Évtizedekkel az események után – tanulva a történelemből – nézzünk szembe a tényekkel: a Brit Birodalmat, a Francia Köztársaságot, a Belga Királyságot, a salazari Portugáliát és az USA-val az élen még sorolhatnánk a nyugati országokat –, súlyos, emberiség elleni bűnökért terheli a felelősség. Azért, mert a helyi elnyomó erőkkel együtt rezervátumokba kényszerítettek embermilliókat, nők ezreit erőszakolták és verték meg, gyermekeiket brutálisan megölték, s olyan kényszermunka-rendszereket üzemeltettek, amelyek legfeljebb a náci munkatáborokkal hozhatók rokonságba.

Melegh Attila

Levél Maurice Thoreznak

Aimé Césaire, Martinique képviselője

Maurice Thorez, a Francia Kommunista Párt főtitkára részére

Maurice Thorez!

Mi sem volna egyszerűbb, mint felsorakoztatni a Francia Kommunista Párttal, illetve a Szovjetunió által támogatott nemzetközi kommunista mozgalommal szembeni kifogásaimat és nézeteltéréseimet.

A termés különösen bőséges volt az utóbbi időben. Hruscsov Sztálinnal kapcsolatos kijelentései, hitem szerint, mindenkit, aki valamilyen szállal a kommunizmus eszméjéhez kötődik, óriási erővel taszítottak a döbbenet, fájdalom és szégyen mélységes bugyraiba.

A halottak, megkínzottak, kivégzettek tömegével terhelt gyászos mérleget sem a posztumusz rehabilitáció, sem az ünnepélyes temetések, sem a hivatalos beszédek nem billenthetik helyre többé. Néhány lelketlen frázis nem csillapíthatja le háborgó lelküket.

Meggyötört arcuk kudarcunk és a megaláztatásunk lidérces emlékeként a rendszer teljes egészére vet majd örökös árnyat.

És magától értetődően aligha a Francia Kommunista Párt XIV. Kongresszusán elfogadott, mindenek fölött a vezetők saját méltóságuk megőrzésére tett nevetséges kísérletét visszatükröző állásponttól várhatjuk, hogy elhessegeti aggodalmainkat és lecsillapítja háborgó, fájdalmas sebektől vérző lelkiismeretünket.

A tények sora hosszú és sűrű.

Csupán néhányat említek: Hruscsov beszámolóját Sztálin módszereiről; az államhatalom és a munkásosztály kapcsolatát a népi demokráciák többségében, ami ezekben az országokban egy olyan államkapitalizmus működését sejteti, amely a kapitalista országoktól nem sokban eltérő módon zsákmányolja ki a munkásosztályt; a testvérállamokhoz és -pártokhoz fűződő viszonyról a sztálini típusú kommunista pártok körében általánosan elfogadott álláspontot, amit jól jellemez a függetlenségi törekvései okán Jugoszláviára öt éven át záporozó szitkok áradata; azoknak a biztató jeleknek a teljes hiányát, amelyek az Orosz Kommunista Párt és a Szovjet Állam azon törekvését mutatnák, hogy a többi kommunista pártnak és szocialista államnak függetlenséget adjanak; emellett pedig az Oroszországtól

való függetlenedési szándék tökéletes hiányát a többi ország pártjai, és kimondottan a Francia Kommunista Párt esetében. Mindezek fényében kijelenthetjük, hogy – Jugoszlávia kivételével – Európa számos országában a néptől elzárkózó, hatalmat bitorló, többé semmi jót nem ígérő bürokráciának sikerült végrehajtania azt a szármalmas mutatványt, hogy az emberiség sokáig dédelgetett álmát, a Szocializmust lidércnyomássá változtassa át.

Megdöbbsentő, mennyire vonakodott elhatárolódni a Francia Kommunista Párt a sztálini úttól; megingathatatlan önelégültségében mennyire nem volt hajlandó elítélni sem Sztálin személyét, sem bűnös tetteihez vezető módszereit, hogy húzódozott a Sztálinnak oly kedves antidemokratikus módszerek megtagadásától. Mindezek feljogosítanak bennünket arra, hogy még a Sztálin által diktálnál is könnyörtelenebb francia sztálinizmusról beszéljünk, ami – ha a véletlen szeszélyének köszönhetően hatalmat szerez – minden bizonnyal éppolyan katasztrofális következményeket idézett volna elő Franciaországban, mint Oroszországban.

Hogyan is hallgathatnánk el csalódottságunkat?

Meglehet, a Hruscsov-jelentés megjelenésének másnapján a remény szikrája még egy pillanatra fellángolt.

Azt vártuk, hogy a Francia Kommunista Párt becsületes önkritikát gyakorol, és elhatárolódik az addig mentegetett bűnöktől. Nem megtagadást vártunk, sokkal inkább ünnepélyes újrakezdést; a Kommunista Párt második megalakulását... Le Havre-ban ehelyett nem tapasztaltunk mást, mint csökönyös ragaszkodást a múlt hibáihoz; a hazugság makacs akarását; a tévedhetetlenség abszurd gögjét. A kevélység főpapjai mind hangosabban hirdetik igazukat, miközben, ostoba módon, képtelenek túllépni önmaguk árnyékán, s így ahelyett, hogy felnőnének végre a földathoz, felfuvalkodottságukban a szakadék szélén táncolva sem látnak tovább gyerekes cselszövéseik kusza hálóján.

Hogy létezik ez? Hiszen a kommunista pártok mindenhol mozgolódnak! Olaszország. Lengyelország. Magyarország. Kína. Az általános forrongás kellős közepén, a francia párt elégedetten bámulja tovább saját köldökét. Az idő szava e nagy nép körében soha még ily süket fülekre nem talált...

Ezek a sérelmek önmagukban is elegendők volnának, hisz egy eszménykép bukik el velük, egy teljes generáció szármalmas kudarcát tanúsítva. Ám bármilyen súlyosak legyenek is, engettessék meg, hogy néhány, színesbőrű mivoltomból fakadó megjegyzéssel egészítsem ki a sort.

Mondjuk ki világosan: az események fényében (és az önmagukat szocialistának nevező országokban lezajlott, sőt vélhetőleg jelenleg is zajló, szégyenletes antiszemita gyakorlatra vonatkozó reflexió alapján) arra a meggyőződésre jutottam, hogy az ilyenformán megvalósult kom-

munizmus útjai nem a mi útjaink, egészen egyszerűen nem lehetnek a mi útjaink.

Legfőbb érvem a következő: mi, színesbőrűek, a történelmi fejlődés jelen szakaszában végre teljes mértékben ráébredtünk saját egyediségünkre, amit teljeskörűen vállalni is szándékozunk az ebből a tudatra ébredésből fakadó valamennyi felelősségi körben és területen.

A „világban elfoglalt helyzetünk” egyedisége okán, ami semmi más-sal össze nem téveszthető.

Problémáink egyedisége okán, amelyek semmilyen más problémák-hoz nem foghatók.

Rettenetes fordulatokkal szagztatott történelmünk egyedisége okán.

Kultúránk egyedisége okán, amelyet mind valódibbnak kívánunk megélni.

Mi más következhetne ebből, mint hogy a jövő felé vezető utunk, vagyis minden területen: akár a politikában, akár a kultúrában követett utunk nem lehet készen kapott; felfedezésük és kijelölésük a mi dolgunk, ez a feladat csakis ránk tartozik. Elegendő annyit mondani, hogy szilárd meggyőződésünk szerint, kérdéseink, amiket nevezhetnénk akár gyarmati kérdésnek is, nem kezelhetők egy fontosabb egész részeként, egy olyan elem gyanánt, amely felett el lehet siklani, vagy a nélkülünk felvázolt általános helyzetképhez képest másoknak igazságosnak tetsző módon kompromisszumot kötni...

Nem titok, hogy ezzel a Francia Kommunista Párt Algériával kapcsolatos szavazására utalok: arra a szavazásra, amellyel a párt teljhatalmat adott a Guy Mollet–Lacoste kormánynak az észak-afrikai politika vonatkozásában – nincs semmiféle biztosítékunk arra nézve, hogy a jövőben ne születhetnének ehhez hasonló döntések. Az azonban bizonyos, hogy harcunk, a gyarmati népek gyarmatosítás ellen vívott harca, a színesbőrű népek rasszizmus ellen vívott harca jóval összetettebb – vagy legalábbis egészen más természetű, mint a francia munkás harca a francia kapitalizmus ellen, és soha, semmilyen körülmények között nem tekinthető az előbbi az utóbbi részének vagy elemének.

Számos alkalommal eltöprengtem azon, hogy vajon a miénkhez hasonló rurális társadalmakban, a paraszti társadalmakban, ahol a munkásosztály oly parányi, és ahol mindazonáltal a középosztály – valóságos méretétől függetlenül – jelentős politikai hatalommal bír, a politikai és társadalmi viszonyokat figyelembe véve, nem működne-e sokkal hatékonyabban egy elszigetelten működő kommunista szervezet (sokkal inkább, mint az anyaország kommunista pártjával szövetséges vagy teljesen alávetett viszonyban álló kommunista szervezet). Kérdéses az is, hogy ahelyett, hogy egy kizárólagos ideológia nevében eleve elzárkózunk mindenkitől – legyen az illető bármily tisztességes és talpig gyarmatosítás-ellenes – nem kellene-e inkább a lehető legtagabb és legrugalmasabb szervezeti forma felé törekedni, egy olyan szervezeti formát létrehozni, ami egy szűk réteg diktálta irányítás helyett mind

nagyobb tömegeknek adhatna lendületet. Egy olyan szervezeti formát kidolgozni, ahol a marxistákat nem elhallgattatnák, hanem a jelenleg rájuk osztott megosztó szerep helyett visszakapnák felrázó, inspiráló, irányító voltak.

Az a zsákutca, amelyikben az Antillákon a választási sikerek ellenére is vergődünk, választ ad a kérdésemre: a szűk helyett a széleset választom; azt a mozgalmat, ami vállalva állít bennünket egymás mellé másokkal, nem pedig azt, ami magunkra hagy; azt választom, amelyik egyesíti az energiákat, nem pedig azt, amelyik felekezetekre, szektákra, egyházakra szaggat; azt, amelyik teret ad a teremtő energiának, nem pedig azt, amelyik irányítani akarja, hogy ezzel végül megsemmisítse.

Ma Európában a baloldali erők egységre törekednek; a haladó mozgalom széthullott darabjai mintha újra összeformának, és kétségtelen, hogy ennek a törekvésnek senki sem állhat útjába, amennyiben a sztálinista kommunista pártok végre elhatározzák, hogy a Sztálintól örökölt előítéletek, szokások és módszerek terhétől mindörökre megszabadulnak.

Nem vitás, hogy ebben az esetben a többi baloldali pártban az egység ellen szólók elveszítik tiltakozásuk valamennyi okát, ürügyét, így végül az ellenzők elszigetelődnek, hatalmuk pedig alaposan meggyengül.

Mi okunk volna tehát, hogy országunkban, ahol a széthúzás a legtöbb esetben mesterséges és kívülről eredő, az európai megosztottság helyi politikában tükröződő mása csupán, miért is ne áldoznánk fel mindent, minden másodlagos fontosságút annak oltárán, hogy megtaláljunk a legfontosabbhoz: erőnk forrásáért és a jövőbe vetett hitünk zálogáért – a testvérek, elvtársak közötti egységért.

Maga az élet ad válaszokat. Vessünk csak egy pillantást arra, hogyan söpör végig a fekete országokon az egység eszméjének fuvallata! Nézzük csak, hogy szövődik újra a felfeslett szövet! A tapasztalat, a verejtékkel szerzett tapasztalat arra tanított minket, hogy egyetlen valóban hatékony, nem kicsorbult élő fegyverünk lehet: az egység fegyvere, a gyarmatosítás ellenzőinek egységesült törekvése, az anyaországi pártok közt tátongó szakadékokat majmoló szétaprózottságunk pedig gyengeségünkkel és kudarcainkkal fonódik elválaszthatatlanul össze.

Hiszek a fekete bőrű népek energiájában és szenvedélyében, hiszek abban, hogy sem erőben, sem teremtő képzeletben nem szenvednek hiányt, ám sorvadásra ítéltetnek minden készen kapott, nem nekik, nem általuk épített, nem a csak általuk meghatározható célok elérésére rendeltetett szervezetben.

A cél nem a magányos, a szövetség valamennyi formáját gőgösen elvető küzdelem. Azonban különbséget kell tennünk szövetség és alárendeltség, érdekközösség és az érdekek feladása között. Márpedig szemmel láthatólag éppen ezek fenyegetnek bennünket a Francia

Kommunista Párt némely tagjának megrögzött beolvasztási szándékában, a tudatuk mélyén munkáló idegengyűlöletben, a Nyugat általános felsőbbrendűségéről alkotott, az európai polgársággal közös, alapvető meggyőződésében; abban a vélekedésükben, hogy az Európában lezajlott fejlődés az egyetlen lehetséges és kívánatos út, így tehát a világ egészének ezen kell haladnia; röviden tehát a nagybetűs Civilizációba és a nagybetűs Haladásba vetett, ritkán bevallott, ám annál valószínűbb hitükben (ami az általuk megvetően „kulturális relativizmus”-nak nevezett jelenséggel szembeni, a párt nevében unos-untalan dogmákat gyártó értelmiség körében tetőpontra hágó ellenségességükben testesül meg).

Tegyük hozzá, hogy a francia kommunisták a legjobb iskolába jártak. Sztálin iskolájába. Márpedig a szocialista gondolkodásmódba Sztálin hozta vissza a „haladó” és az „elmaradott” népek közti különbségtételt. Ahogy a haladó nép, nevezetesen a Nagy Oroszok abbéli feladatáról beszél, hogy a lemaradottak felzárkózását segítse, nehéz belátni, hogy mennyiben különbözik ez a gyarmatosító paternalizmus törekvéseitől.

Sztálin és hívei esetében talán nem paternalizmusról van szó, ám kétségkívül egy ahhoz megtévesztésig hasonlító jelenségről.

Nevezzük ezt egy új fogalommal „fraternalizmus”-nak.

Mert mi másról is lenne szó, mint egy nagy, saját felsőbbbségétől és tapasztalatától bódult testvérrel, aki (sajnos, néha fájó durvasággal) kézen fog bennünket, hogy az Ész és a Haladás felé vezető úton vezesse lépteinket.

Márpedig mi pontosan ezt szeretnénk elkerülni. Nem kérünk többé belőle.

Bár azt akarjuk, hogy társadalmunk a fejlődés következő szintjére léphessen, tegye ezt inkább magától, belső haladástól diktálva, saját szükségétől hajtva, organikusan, anélkül, hogy bármilyen kívülről jövő hatás eltérítené, kiforgatná vagy veszélyeztetné természetes irányát.

Mindezek fényében nyilvánvaló, hogy senki másra nem bízhatjuk, hogy helyettünk gondolkodjon, hogy helyettünk keresse a megoldást, hogy többé nem fogadhatjuk el, hogy bárki – legyen az akár a legjobb barátaink egyike – álljon jót értünk. Amennyiben a haladó politika célja valóban a gyarmati népek szabadságának visszaadása, akkor minimálisan elvárható, hogy a haladó pártok tevékenységükkel ne menjenek szembe nap nap után a saját maguk által kitűzött céllal, ne tiporják lábbal újra és újra ezt az alapvetést, a majdani szabadság azon szervezeti és mentális alapjait, amelyek végső soron egyetlen feltételre vezethetők vissza: a kezdeményezés jogára.

Azt hiszem, eleget mondtam ahhoz, hogy világossá váljon: se a marxizmust, se a kommunizmust nem kívánom megtagadni, sokkal inkább a marxizmus és a kommunizmus némelyeknél tapasztalt gyakorlati módozatait kárhoztatom. Nem akarok mást, mint hogy a marxizmus és a kommunizmus a fekete bőrű népeket szolgálja, ahelyett, hogy a

fekete bőrű népek szolgálnák a marxizmust és a kommunizmust. Hogy az elmélet és a mozgalom legyen az emberért, ne pedig az ember az elméletért és a mozgalomért. Magától értetődik, hogy mindez nem kizárólag a kommunistákra vonatkozik. Lehetnék keresztény vagy muzulmán: akkor is hasonlóképpen szólnék. Az elmélet csak értünk, általunk értelmezve, csak ránk szabva nyerhet értelmet. Olyan magától értetődőnek tűnik ez! Pedig valójában minden, csak nem magától értetődő.

Valóságos kopernikuszi fordulatra van szükség, olyan mélyen gyökerезik az a megszokás az európai szélsőjobbaldaltól a szélsőbaloldalig valamennyi párt gondolkodásában, minden téren, hogy helyettünk cselekedjenek, rendelkezzenek, gondolkodjanak – vagyis hogy megfosszanak bennünket az imént említett kezdeményezés jogától, ami végeredményben a személyiséghez való jogot jelenti.

A kérdés valódi veleje ebben áll.

Létezik olyan, hogy kínai kommunizmus. Behatóbb ismeretek nélkül is inkább kedvezően vélekedem róla. Azt remélem, hogy sikerül majd elkerülnie az európai kommunizmust eltorzító szörnyű hibákat. Még ennél is nagyobb várakozással tekintek azonban az afrikai kommunizmus kibontakozása és szárba szökkenése elé, ami minden bizonnyal hasznos, értékes, eredeti megoldásokat kínálna, érett bölcsessége tovább árnyalná, helyenként talán új elemekkel bővítené a kommunista doktrínát.

Soha nem ölthet azonban testet Afrika, Madagaszkár, vagy éppen az Antillák kommunizmusa, amíg az anyaország számára kényelmesebb, ha a sajátját erőlteti ránk. Soha nem bontakozhat ki Afrika, Madagaszkár vagy az Antillák saját iránya, mert a Francia Kommunista Párt a gyarmati népekkel szembeni feladatának érzi, hogy megfellebbezhetetlen tanítójuk legyen, és még a francia kommunisták gyarmatosítás-ellenessége is annak a gyarmatosításnak a stigmáitól terhes, ami ellen harcba szállnak. A Franciaországtól függő gyarmati országoknak soha nem lesz saját kommunista útja, amíg a rue Oudinot-i minisztériummal¹ tökéletes egyetértésben, a Francia Kommunista Párt gyarmati szekciójának a rue Saint-Georges-ban működő irodája missziós területként vagy mandátum alatt lévőként kezeli a gyarmati országokat. Kiindulópontunkhoz visszatérve, azt kell mondanunk, hogy kettős kudarc árnyéka vetül ránk. Az egyik, nevezetesen a kapitalizmus bukása már régóta nyilvánvalóvá vált. A másik, rémületes tévedés azonban az, hogy oly sokáig hittünk valamit szocializmusnak, ami pedig a sztálinizmus volt. A zsákutca, amiben jelenleg a világ vergődik, ennek a tévedésnek a következménye.

¹ Tengeren túli ügyekért felelős minisztérium a párizsi rue Oudinot-ban (– a ford.)

Mindez csak egyetlen dolgot jelenthet: nem azt, hogy nincs kiút, hanem azt, hogy itt az ideje letérni a régi utakról. Azokról, amelyek a szemfényvesztéshez, a zsarnoksághoz, a bűnökhöz vezettek.

Nem mondhatok mást: nem elégedhetünk meg többé azzal, hogy mások politikájának bábjai legyünk. Hogy mások tipródását szemléljük, végrehajtsuk számításait, ápoljuk a lelkiismeretét vagy érveinek útvesztőjén bolyongjunk.

Eljött a mi, saját időnk.

Mindaz, amit a feketékre vonatkoztatva elmondtam, nem csupán a feketékre érvényes. Nincs minden veszve, még a Sztálin által Európa egyes szegleteiben életre hívott szocializmus sem, amennyiben a kezdeményezés jogát visszakapja az a nép, amely ezidáig csak elszenvedte; ha a hatalom visszakerül a nép kezébe, és ott is marad. Nem titkolom, hogy a Lengyelországban zajló forrongás éppen ezért mekkora örömmel és reménnyel tölti meg a szívemet.

Engedtesék meg, hogy külön is szót ejtsek nehéz sorsú országról, Martinique-ről.

Sajnálattal kell megállapítanom, hogy a Francia Kommunista Párt teljes alkalmatlanságról tesz tanúbizonyságot abban a tekintetben, hogy az utópiákon túl bármilyen perspektívát szolgáltatson számára; sőt, a Francia Kommunista Párt soha nem is törekedett erre különösképpen, lévén mindig csupán egy összességében téves globális stratégia részeként tekintett ránk.

Meg kell állapítanom azt is, hogy a kommunizmus az asszimilációval sikeresen hurkolt kötelet a nyaka köré, szigetelte el [Martinique-ot] a Karib-medencében, és zárta szigetszerű gettóba, elvágva az Antillák többi országától, amelyek tapasztalata pedig egyszerre lehetett volna tanulságos és gyümölcsöző (hiszen a miénkhez hasonló problémákkal kell szembenéznük, demokratikus fejlődésük pedig megzabolázhatatlan); hogy a kommunizmus sikerrel szigetelt el bennünket Fekete-Afrikától, amelynek fejlődése a miénkkel éppen ellenkező irányba mutat. Márpedig sokkal inkább a kultúránk és civilizációnk bölcsőjét jelentő Fekete-Afrikától várom az Antillák újjáalkotását, mint az elidegenedésünk fölött bábáskodó Európától. Igen, az Antillák egyedül Afrika által kelhetnek új életre és válhatnak önmagukká.

Jól tudom: együttműködésünkért cserébe miénk az összetartozás érzése: a francia néppel, a francia proletariátussal, és a kommunizmuson keresztül a világ összes proletárjával. Mindezt nem tagadom. Nem akarom azonban ezt a szolidaritást elméleti szintre emelni. Nincsenek eleve adott szövetségesek, csak olyanok, akiket az adott hely, idő és a dolgok természete egymás mellé rendel. Márpedig ha a francia proletariátussal érzett összetartozásunk kizárólagos jellegű, ha elfed vagy megakadályoz más, szükséges és természetes, legitim és termékeny szövetségeket, ha a kommunizmus feldúlja legéltetőbb, Afrikával egyesítő barátságunkat, akkor nem mondhatok mást, mint

hogy a kommunizmus ugyancsak rossz szolgálatot tett nekünk azáltal, hogy az élő Testvériséget olyasvalamire cseréltette le velünk, ami vélhetőleg a legtestetlenebb absztrakciók közé sorolható csupán. Mielőtt bárki provincializmussal vádolna: nem zárkózom korlátozott partikularizmusba, ugyanakkor az univerzalizmus tágas ürességében sem kívánok elveszni.

A talajt két módon veszíthetjük el a lábunk alól: az egyediben megrekedve vagy az általánosban felhígulva.

Az én univerzálisról alkotott elképzelésem az egyediségben gazdag egyetemesség koncepciója, a partikularitások elmélyülését és egymás mellett létezését jelenti. Mit kell tehát tennünk? Teremtő türelemmel és lankadatlan erővel kell újraalkotnunk mindazt, ami tönkrement: erőtt kell találnunk ahhoz, hogy a követés helyett valami újat hozzunk létre, legyen erőnk „kitalálni” a saját utunkat és sutba vágni azokat a készen kapott, megkövesedett mintákat, amelyek gúzsba kötnek. Összegezve tehát, úgy ítéljük meg, hogy feladatunk nem más, mint törekvéseink egyesítése a valóság és az igazságosság oldalán állókkal, olyan szervezetek létrehozása érdekében, amelyek tisztességgel és hatékonyan támogatják a fekete bőrű népeket a jelenért és a jövőért vívott harcokban: az igazságért, a kultúráért, a méltóságért és a szabadságért folytatott küzdelmükben. Olyan szervezeteket, amelyek képesek valamennyi területen felkészíteni őket arra, hogy önállóan viselhessék azt a súlyos felelősséget, amelyet a történelem oly kíméletlenül rájuk mér.

A fentiek ismeretében kérem, hogy fogadja el kilépésemet a Francia Kommunista Párt tagjainak sorából.

Aimé Césaire,

Párizs, 1956. október 24.

Aimé Césaire

A Mau Mau-felkelés Kenyában és a brit gyarmati terror

Caroline Macy Elkins tanúvallomása Ndiku Mutua
és négy társának a Külügy- és Nemzetközösségi
Minisztérium elleni perében

1. A keresetet a sértettek nyújtották be
2. Tanú: Caroline Macy Elkins
3. Tanúvallomás: 1
4. Tárgyi bizonyítékok: CE1, CE2
5. Dátum: 2011. február 20.

Ügyiratszám: HO09X02666

Legfelsőbb Bíróság
Queen's Bench Ítéletábla

Ndiku Mutua és négy társa
illetve
a Külügy- és Nemzetközösségi Minisztérium

Caroline Macy Elkins tanúvallomása

Caroline Macy Elkins, a Harvard University professzora, lakcíme:
1730 Cambridge Street, Cambridge, Massachusetts, 02138, Egyesült
Államok az alábbiakat adja elő:

Bevezetés

Szakmai háttér

1. A Harvard Egyetem Afrikai és Afroamerikai Tanulmányok Története
Tanszékén vagyok professzor, továbbá a Harvard Egyetem Afrikai
Tanulmányok Bizottságának elnöke. Jelen tanúvallomás megtételére
a sértettek kértek fel.

Caroline Macy Elkins

2. BA fokozatomat a Princeton Egyetemen afrikai történelemből szereztem 1991-ben summa cum laude minősítéssel. MA diplomámat történelemből a Harvard Egyetemen 1996-ban szereztem. A PhD-fokozatot 2001-ben történelemből a Harvard Egyetemen nyertem el. Ezt követően kezdtem a Harvard Egyetem Történelmi Tanszékén dolgozni. 2001–2004 között egyetemi adjunktusként dolgoztam, majd 2005-ben docenssé léptettek elő, ezt követően a Történelmi Tanszékcsoport Afrikai Tanulmányok Tanszéke docensnek nevezett ki. 2009-ben főállású professzorrá léptettek elő a Harvard Egyetem Afrikai- és Afroamerikai Tanulmányok Története Tanszékén. Ugyancsak 2009-ben megválasztottak a Harvard Egyetem Afrikai Tanulmányok Bizottsága elnökének; ez testület 2010-ben az Afrika-tanulmányok országos kutatóközpontja lett.

3. Az 1990 és 2004 között kutatást folytattam a Kenyában, a Mau Mau Szükségállapot idején fogatosított letartóztatások és kényszerletelepítések (villagization) történetéről. Kutatásaimhoz levéltári anyagokat és szóbeli forrásokat egyaránt felhasználtam. Az általam feldolgozott archív anyagok többségét az Egyesült Királyságban és Kenyában őrzik. A kutatásaimhoz szükséges legfontosabb források a következő archívumokban találhatók: Állami Levéltár (ma Brit Nemzeti Levéltár), Kew; Rhodes House Könyvtár, Oxford; Birodalmi Hadtörté-

neti Múzeum, London; Kenyai Nemzeti Levéltár, Nairobi; Macmillan Könyvtár, Nairobi; Imani House, Kenyai Anglikán Egyház, Nairobi. Több száz interjút készítettem továbbá egykori Mau Mau-fogvatartottakkal és falusiakkal, kenyai telepeseikkel, a brit államigazgatás korábbi tagjaival, misszionáriusokkal, ügyvédekkel és újságírókkal. Kutatásaimho felhasználtam többek között volt elítéltek, parlamenti képviselők és brit gyarmati tisztviselők emlékiratait. Felhasználtam parlamenti képviselők, misszionáriusok, vezető brit politikusok – köztük a miniszterelnök – életrajzát; tanulmányoztam a kérdés hatalmas mennyiségű szakirodalmát többek között a Mau Mau-felkelésről, Kenya és a Brit Birodalom történetéről, valamint a felkelők elleni brit fellépés és katonai műveletek részleteiről Kenyában és más brit gyarmatokon.

4. Számos előadást tartottam, és jelentős mennyiségű publikációt közöltem a Kenyában történt fogvatartás és falvakba kényszerítés témakörében. E tárgyban készült legjelentősebb publikációm a 2005-ben megjelent *Imperial Reckoning: The Untold Story of Britain's Gulag in Kenya* (Birodalmi leszámolás: a kenyai brit gulág elhallgatott története) címet viseli. A könyv az Egyesült Királyságban és a Nemzetközösség országaiban *Britain's Gulag: The Brutal End of Empire* (Nagy-Britannia gulágja: a birodalom brutális vége) címmel jelent meg (2005). E könyv számtalan díjat kapott, többek között Pulitzer-díjat nyert az általános dokumentum kategóriájában (2006); ösztöndíjat nyertem neves alapítványoktól, például a Guggenheim Alapítványtól, az Amerikai Tudományos Bizottságtól, a Társadalomtudományi Kutatási Bizottságtól és az Andrew W. Mellon Alapítványtól.

5. 2004 óta kutatásom tárgya már nemcsak a Kenyában történt fogvatartás és falvakba kényszerítés. Jelenleg érdeklődésem a második világháborút követő gyarmati lázadások elleni brit birodalmi fellépésre irányul, és kutatásaimat elsődlegesen az Egyesült Királyságban, Malájföldön, Szingapúrban és Izraelben végzem.

Jelen tanúvallomás célja

6. E tanúvallomást Mr. Langstaff törvényszéki bíró 2011. december 13-i döntésének megfelelően teszem, és tanúvallomásom a következő célokat szolgálja:

a. a tanúvallomásom során felhasznált dokumentumok bemutatása, amelyek mint a CE1 számú bizonyítékok az alábbi tárgykörhöz tartoznak:

i. a kenyai szükségállapot során az internáló táborokban/börtönökben/átvilágítások során elkövetett állítólagos bántalmazások;

ii. a gyarmati kormányzat szerepe a kenyai szükségállapot időszakában, és annak kérdése, hogy a gyarmati kormányzatnak miféle ismeretei voltak a történekről, és milyen mértékben vett részt az internáló táborokban/börtönökben/átvilágító központokban elkövetett bántalmazásokban;

iii. a Gyarmatügyi Minisztérium szerepe a kenyai szükségállapot során történektekben, és annak megállapítása, hogy a Gyarmatügyi Minisztérium milyen ismerettel rendelkezett a történektekről, és milyen mértékben vett részt az internáló táborokban/börtönökben/átvilágító központokban elkövetett bántalmazásokban;

iv. a brit hadsereg szerepe a kenyai szükségállapot fenntartásában, és annak megállapítása, hogy a hadseregnek milyen ismerete volt a történektekről, és milyen mértékben vett részt az internáló táborokban/börtönökben/átvilágító központokban elkövetett bántalmazásokban;

b. annak megállapítása, hogy milyen archív anyagok léteznek még az e tanúvallomásban specifikusan hivatkozott tárgykörre vonatkozó dokumentumokon kívül;

c. ahol lehetséges, annak megállapítása, mely tanúvallomások segítenek alátámasztani a fentebb felsorolt a) i, ii, iii és iv pontokban említett kérdéseket;

d. ahol lehetséges, annak megállapítása, hogy a Brit Gyarmati Kormányzat milyen mértékben és milyen célok érdekében folyamodott a dokumentumok megsemmisítéséhez és/vagy eltávolításához a függetlenséget megelőzően;

e. ahol lehetséges, az egyes fogvatartottakról készült, fennmaradt nyilvántartás feltárása és

f. a történelmi kutatás sajátos vonásainak és a kutatás által feltárt új bizonyítékoknak a bemutatása.

7. Tudatában vagyok annak, hogy a bírói felkérés tényszerű tanúvallomás megtételére vonatkozik, és megkívánja, hogy abból minden szubjektív, a témával kapcsolatos személyes álláspontomat zárjam ki. Ennek érdekében arra szorítkozom, hogy a történelmi hátteret, a kenyai szükségállapot kronológiáját és azokat a kulcsszereplőket ismertessem a bírósággal, akik döntéshozó szerepet játszottak a Brit Gyarmati Kormányzatban (BGYK) Nairobiban és Londonban. Ezt követően pedig kulcsfontosságú dokumentumokat, illetve olyan tanúkat mutatok be, amelyek/akik a bíróságnak segítségére lesznek abban, hogy minden egyes kérdéskörben döntésre jusson.

Történelmi háttér

[...]

A kenyai szükségállapot kronológiája

18. A szükségállapot 1952. október 20-tól 1960. január 12-ig tartott. A háború fokozatosan bontakozott ki, aminek során sok kulcsfontosságú esemény történt, ezeket kívánom az alábbiakban felsorolni. Mivel a szükségállapot hosszú ideig tartott, a felsorolás nem teljes körű, hanem inkább csak áttekintés.

19. 1952. október 20. Sir Evelyn Baring szükségállapotot hirdetett ki. Életbe lépett a Jock Scott hadművelet, aminek során letartóztatták és fogvatartották a Mau Mau feltételezett vezetőit, köztük Jomo Kenyattát. A szükségállapot bevezetése – többek között – azt jelentette, hogy bírósági tárgyalás nélkül őrizetben lehet valakit tartani. Kétféle őrizetbe vételi parancs létezett: kormányzói őrizetbe vételi parancs (*Governor's Detention Order*) és átruházott őrizetbe vételi parancs (*Delegated Detention Order*). A tartományi és körzeti megbízottak kiadhattak átruházott őrizetbe vételi parancsot, ami azzal járt, hogy tárgyalás nélkül tömegesen kerültek őrizetbe kikuku törzsbeli emberek.

20. 1953. március. Lyttleton gyarmatügyi miniszter sürgette Baring kormányzót, hogy mihamarabb alkalmazza Kenyában is a malájföldi internáló tábori rendszert. Ennek következtében „különleges internáló táborokat” hoztak létre, ahol a kényszermunka megengedett volt. A Gyarmatügyi Minisztérium felismerte, hogy az effajta „különleges internáló táborok” ellentétben állnak az ILO (a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet) egyezményeivel. A „különleges internáló táborok” modellje azt eredményezte, hogy Kenya – Malájföldre hasonlóan – csak minimálisan sértette meg az ILO egyezményeit. Kenya átvette a maláj modellt, és végül sok ezerrel nőtt az őrizetbe vettek száma. Lyttleton elismerte, hogy kormánya „gyakorlatilag megszegte a kényszermunkára vonatkozó előírásokat.”

21. 1953. március 26. Két jelentős Mau Mau fegyveres akció – a lari mészárlás és a naivasai rendőrök ellen intézett rajtaütés – arra készítette Cameron tábornok parancsnokot és Nicholson tábornokot, a közel-keleti erők katonai parancsnokát, hogy fontos javaslatokat tegyenek a parancsnoklás általános rendszerének megváltoztatására Kenyában.

22. 1953. május. A Hadügyminisztérium bejelenti, hogy a kelet-afrikai parancsnokság önállóságot kap, és a továbbiakban közvetlenül a londoni Hadügyminisztériumnak van alárendelve. Főparancsnoknak Sir George Erskine tábornokot nevezik ki, aki szabad kezét kap „valamennyi gyarmati, segéd-, rendőri és biztonsági erő” irányításában.

23. 1954. április 24. *Üllő (Anvil)* Hadművelet. Erskine tábornok nagyszabású razzsiát rendel el Nairobiban, hogy megtalálják a Mau Mau sejtjeit, és mintegy 16 500 gyanúsítottat tartóztatnak le és hallgatnak ki. Az egész akciót Erskine irányította, és, körzetről körzetre haladva Nairobiban, a biztonsági erők 25 000 tagja hajtottá végre. Két héttel később az akciót sikeresnek nyilvánították.

24. 1954. június. A Hadi Tanács parancsot adott arra, hogy a kikujuk lakta területeken (például Kiambu, Fort Hall, Nyeri és Embu körzetekben) kényszer erejével falvakat hozzanak létre. 1955 végére 1 050 899 kikujut kényszerítettek szétszórta elhelyezkedő otthonaik elhagyására, és a mintegy 230 000 kunyhóból álló, 804 falu egyikében telepítették le őket. Ezekben az internáló falvakban szigorú biztonsági

intézkedéseket vezettek be: a falvakat szögesdróttal és hegyes karrókkal kirakott árok vette körül, és a biztonsági erők 24 órás őrzetet tartottak. A lakosokat közmunka-végzésre kényszerítették.

25. 1954. december. 1954 végére a brit hadsereg az erdős területeken átvette a kezdeményezést a Mau Mautól. Ettől kezdve a tárgyalást mellőző fogvatartás bevett gyakorlat lett, és a kikuju népesség többségét vagy internáló táborokban vagy a szükségállapot során létesített falvakban tartották őrizetben. A katonai és a polgári alkalmazottak közösen biztosították a fogvatartottak átvilágítását, a foglyok áthelyezését és munkájuk igénybe vételét.

26. 1955. december. Miután a korábbi nehézségek megoldódtak, a *Pipeline* (Csővezeték) internáló táborok teljes kapacitással működtek: megépültek a megfelelő elhelyezésre alkalmas szállások, alkalmazottakat vettek fel, és sikerült kordában tartaniuk az őrizetbe vettek beáramlását – ezek a problémák az *Üllő*-akció kezdetén jelentkeztek. (Az elnevezés eredete: a britek terve az volt, hogy a lázadó kikujukat, nevelő szándékkal, „átvezetik” („átfolyatják”) a büntetőbárok rendszerén, mint valamiféle csővezetéken. A brutális, szadista bánásmód miatt azonban a terv meghiúsult. Búr Gábor Afrika-történész szíves közlése alapján – a szerk.)

27. 1957. március. A Gyarmatügyi Minisztérium jóváhagyja a „felpuhítási technika” („dilation technique”) alkalmazását a Mwea táborban, Terence Gavaghan parancsnoksága alatt. A „felpuhítási technika” és az ezzel együtt járó „kényszerítő erő” jóváhagyása lehetővé tette az internáló táborokban fogvatartottakkal szemben erőszak alkalmazását.

28. 1959. március 4. A holai mészárlás. Tizenegy fogvatartott vesztette életét „erőszak alkalmazása következtében elszenvedett sokk és súlyos vérzés” miatt. 1960. január 12. A szükségállapotot visszavonják Kenyában.

Az internáló táborok struktúrája

29. A *Pipeline* internáló táborok struktúrája és a Brit Gyarmati Kormányzat tágabb értelemben vett, az internálással és a falvakba való kényszerköltöztetéssel kapcsolatos politikája, az 1952 októberében bevezetett szükségállapottól az 1959 márciusában bekövetkezett holai mészárlásig, illetve ezt követően a szükségállapot feloldásáig eltelt időszakban bontakozott ki. A kenyai internáló táborok rendszerét mintegy száz tábor alkotta, amelyeket egységesen Pipeline-nak neveztek. A Pipeline táborai hat különböző típusba tartoztak: átmeneti tábor, munkatábor, speciális internáló tábor, a száműzöttek tábora, a vezetőik tábora, valamint a nők és fiatalokúak tábora.

i. Átmeneti táborok. Manyani és a Mackinnon Road volt a két átmeneti tábor. Az eredetileg befogadó központoknak nevezett táborok azért kapták később az átmeneti tábor nevet, mert a fogvatartottak

több évet is eltölthettek (főként) Manyaniban, amíg arra várta, hogy egy másik tábortáborba helyezték át őket. 1956-ra Manyani több ezer fogvatartott tartózkodási helye lett, akik egyre jobban hozzáadódtak a körülményekhez.

ii. Munkatáborok. A munkatáborok a gyarmat teljes területén szét-szórva helyezkedtek el, és gyakran közmunkák helyszínei közelében voltak. A fogvatartottak kötelesek voltak dolgozni. Ha arra lehetőség adódott, akkor a fogvatartottakat általában a lakóhelyük közelében lévő munkatáborokban helyezték el. A munkatáborokban őrzött fogvatartottakat a „szürkék” csoportjába vagy az ennek megfelelő betű- vagy számjelű csoportokba sorolták.

iii. Különleges internáló táborok. A különleges internáló táborokban a fogvatartottakat munkára kényszeríthették. A különleges internáló táborok foglyait a „feketék” csoportjába vagy az ennek megfelelő betű- vagy számjelű csoportba sorolták be. Amikor egy fogvatartottat átsoroltak a „szürkék” kategóriájába, akkor áthelyezték egy munkatáborba, általában egy átmeneti tábor érintésével.

iv. A száműzöttek táborai. A Brit Gyarmati Kormányzat szándékai szerint legalább 10 000 fogvatartottnak kellett Kenya területén belül száműzetésben élnie. A száműzöttek legnagyobb tábor a Hola volt, amit azután az 1959 márciusában bekövetkezett mészárlást követően felszámoltak.

v. A vezetők táborai. Ezek voltak a Pipeline táborai közül azok, amelyekbe szabadon engedésük előtt a fogvatartottak átkerültek. A vezetők táborai önálló egységek voltak, ahol azok a fogvatartottak, akiket a „fehérek” kategóriájába (vagy az ennek megfelelő betű- vagy számjelű csoportba) soroltak, több hétig, illetve akár több hónapig is kényszerűen tartózkodtak, mielőtt a Csővezeték végleg elhagyhatták.

vi. A nők és fiatalok táborai. A Pipeline gyakorlatilag csak a férfiak fogvatartására felállított tábori rendszer volt. Az egyetlen tisztán női fogolytábor a Kamiti tábor volt, ahol néhány ezer fogvatartott élt; az ún. „megrögzött” fogvatartott nőket az Athi folyónál lévő táborban őrizték. A fiataloknak fenntartott egyetlen tábor a Wamumu tábor volt, ahol csak fiatal fiúkat tartottak fogva, bár a Csővezeték sok táborában őriztek tizenkilenc évesnél fiatalabb foglyokat is. A nők és fiatalok táborosságát az átmeneti táborokban tartották fogva.

30. Az internáló táborokban és az átvilágító központokban a brit katonaság sokféle feladatot látott el. A katonai felderítő tisztek és a hírszerző tereptisztek továbbra is együttműködtek a Különleges Osztállyal és a rendőrség bűnüldözési csoportjával – ugyanezt tette az átvilágító központokban és az internáló táborokban is. Egyes táborok biztonságáért a brit katonaság volt felelős, ahol részt vettek a fogvatartottak áthelyezésének lebonyolításában (elsősorban azokéban, akiket az erdőkben fogtak el), illetve igénybe vették a fogvatartottak kényszer-munkáját, többek között a katonai raktárakban és más helyszíneken is.

31. A fogvatartottakat gyakorta áthelyezték a Csővezeték különböző súlyossági fokozatú táboraiba. Az áthelyezésre az szolgált alapul, hogy az adott fogoly milyen mértékben volt hajlandó együttműködni a Brit Gyarmati Kormányzattal.

Volt bizonyos logika abban, ahogy a fogvatartottakat a Csővezeték táborai között áthelyezték, mivel minden tábor megfelelt egy-egy átvilágítási kategóriának.

32. Az átvilágítás. A fogvatartottakat kihallgatták közvetlenül letartóztatásukat követően és fogvatartásuk idején, egészen szabadulásukig több alkalommal is (sok fogvatartottat többször kihallgattak, mielőtt internáló táborba küldték volna őket). Az átvilágítás a kihallgatás egyik formája volt, amely a) meghatározta, hogy a gyanúsított milyen szinten vett részt a Mau Mau-lázadásban; b) adatokat/információt biztosított a katonai és a rendőri fellépésekhez; és c) meghatározta egy adott fogvatartott átvilágítási kategóriáját. A szükségállapot bevezetésétől 1956 októberéig a fogvatartottakat három csoportba sorolták: voltak „fehérek”, „szürkék” és „feketék”. 1956. október elején az osztályozási rendszert megváltoztatták, és betűjelekkel (így például Z, Y, YY és XR) és számokkal (például Z1 és Z2) helyettesítették. A kihallgatásokat civil alkalmazottak és katonák vezették; ezek a kihallgatások több helyszínen zajlottak, így hivatalos és titkos átvilágító központokban, rendőrségeken, internáló táborokban és a polgárőrség épületeiben. A fogvatartottaknak a Csővezeték táborai-ban dolgozniuk kellett. Azokat a fogvatartottakat, akik megtagadták a munkát, különleges internáló táborokba küldték, ahol munkavégzésre kényszeríthették őket.

33. Rehabilitáció. A rehabilitáció helyszínei az internáló táborok és a hatóságok által létrehozott „szükségtelepülések” voltak. A „szív és ész kampányaként” is ismert rehabilitáció olyan tanfolyamokat kínált, ahol állampolgári ismereteket, kézműves szakmát és ehhez hasonló tevékenységeket lehetett elsajátítani, illetve a fogvatartottak sportolhattak – mindezt annak érdekében, hogy a foglyokat talpra állítsák és felkészítsék a Pipeline elhagyására.

34. Vallomások. Ha egy fogvatartott bevallotta, hogy hűségesküt tett a Mau Maunak, akkor felajánlották neki a rehabilitációt. Gyakran előfordult, hogy az átvilágítás vagy kihallgatás a fogvatartottak vagy gyanúsítottak hűségeskjére összpontosult, illetve arra, hogy a fogvatartott/gyanúsítottat rávegyék, hogy vallja be az eskü letételét. Ezen eljárás logikája az volt, hogy a Brit Gyarmati Kormányzat úgy vélte, e vallomás előfeltétele annak, hogy a Mau Mau kitartása megtörjön; álláspontjuk szerint, amint ez megtörtént, a fogvatartott alkalmassá vált a rehabilitációra.

35. Felpuhítási Technika (*Dilution Technique*). John Cowan, a Mwea táborok börtönparancsnoka 1956 decemberében a Gathigiriri táborban (amely a Mwea-síkságon elterülő öt Mwea-tábor egyike volt)

szembesült a felpuhítási technikával. E módszer jellemzője az volt, hogy a fogvatartottak egy kisebb csoportját a többiekől elszigetelték, és szisztematikusan erőszakot alkalmaztak velük szemben (amiben a már a vallomást tett fogvatartottak is részt vettek), annak érdekében, hogy megtörjék és együttműködésre bírják őket. 1957 márciusában a felpuhítási technika alkalmazása rendszeressé vált a Terence Gavaghan irányítása alatt álló Mwea táborokban, és az eljárás a Gyarmatügyi Minisztérium tudomására jutott. A gyarmatügyi miniszter egyetértett a felpuhítási technika alkalmazásával, továbbá „kényszerítő erő” használatával.

36. A száműzöttek tábora. A felpuhítási technika bevezetése egybeesett azzal, hogy a Brit Gyarmati Kormányzat ráébredt, hogy legálisan nem képes átfogó, állandó táborokat fenntartani a száműzötteknek a szükségállapot visszavonását követően. 1956 végén a Brit Gyarmati Kormányzat azt is felmérte, hogy a mintegy 10 000 fogvatartott hosszú távú őrizetének tervét nem tudja megvalósítani a száműzöttek táborában, ezért azt fel kell adnia. Ezért a „kemény magot” alkotó fogvatartottakat kellett megkörtöyezni és együttműködésüket kikényszeríteni. Ebben az összefüggésben értelmezendő, hogy a gyarmatügyi miniszter engedélyt adott a felpuhítási technika alkalmazására, aminek segítségével megtörhetők a makacs ellenszegülők, és ezt követően végső szabadon bocsátásuk érdekében végigjárják a Csővezeték táborait.

37. Cowan-terv. A Hola táborban intézményesített Cowan-terv a felpuhítási technika továbbfejlesztett változata volt. Akárcsak a Mwea táborokban, ez a felpuhítási technika is a fogvatartottak kis (mintegy 20 fős) csoportjait célozta meg, akiket elkülönítettek a nagyobb csoportoktól, és arra kényszerítettek, hogy a Hola öntözőrendszer kiépítésén dolgozzanak. „Ha elutasítanak a munkavégzést, fizikai erőszakkal kell őket a munkaterületre vinni, és munkára kényszeríteni,” mondta ki Cowan parancsa. Az egyetlen jelentős különbség a korábban a Mwea táborokban alkalmazott felpuhítási technika és a Cowan-tervben felvázolt módszer között abban állt, hogy az utóbbit belső eligazításként használták. A Cowan-terv 1959 márciusában közvetlenül 11 fogvatartott halálát idézte elő a Hola táborban.

38. Számos fontos pozíciót betöltő személy vett részt az internáló táborok és a kényszerrel létrehozott falvak irányítási szabályainak kidolgozásában.

[...]

Canon Bewes panasza, 1953. február

64. 1953 februárjában Canon T. F. C. Bewes, az Egyházi Misszionárius Társaság tagja sajtóértekezletet tartott Londonban. Bewes azzal vádolta meg a brit biztonsági erőket, hogy rendszeresen alkalmaznak „harmadfokú” kihallgatási módszereket (értsd: kínzást) annak érdekében, hogy adatokat csikarjanak ki az afrikaiakból és megfélemlítsék őket. Példaképpen említette egy volt misszionárius tanító, Elijah Gideon Njeru esetét. A kenyai ezredben szolgáló Jack Ruben és a kenyai tartalékos rendőrség tagja, Richard Keates, valamint a gyarmati hadseregben szolgáló több afrikai származású katona azzal gyanúsították Njerut, hogy Mau Mau-szimpatizáns. Njerut „elfogták és megverték, a verést folytatták, hogy vallomásra bírják, és a férfi belehalt az ütlegetésbe.” Bewes hozzátette, hogy „nem gyakori, de nem is elszigetelt az ilyen eset.” Elmondta még, hogy számos bizonyíték áll rendelkezésre arról, hogy „a telepések, a katonaság és a rendőrség túlzott erőszakot” alkalmaz. Bewes és a canterbury-i érsek átadta ezt a bizonyítékot Lyttleton gyarmatügyi miniszternek.

65. A Baring kormányzóhoz intézett privát memorandumban, amely ma a Gyarmatügyi Minisztérium irattárában található, Canon Bewes részletesen előadja az esettel kapcsolatos, első kézből származó ismereteit a Kenyában elkövetett bántalmazásokról, amelyeket a gyarmaton 1953 januárjában tett utazása során szerzett. Bewes ezt írta:

Beszámoltam önnek bizonyos nyilatkozatokról, amelyeket az európai rendőrség maga adott nekem. Az egyik (rendőr) beszélt azokról a módszerekről, amelyeket maga is használt információszerezés érdekében – így például lefelé fordított vödört tettek egy férfi fejére, és azt egy fémtárggyal fél órán át verték, miután a bántalmazott rendszerint könnyekben tört ki, és átadta az információt, ha volt neki... Egy másik rendőr arról beszélt az egy érintett misszionáriusnak, hogy egy európai rendőr bajtársa kiemelt egy embert, akinek szétvetett lábakkal a földre kellett feküdnie, és a rendőr ütlegetni kezdte a fogvatartott nemi szervét, hogy így csikarjon ki belőle vallomást... Ebből a forrásból származik továbbá az az információ is, hogy néhány rendőr kasztrációs eszközöket alkalmazott, és egy esetben ketten belehaltak a kasztrálásba, egy embert pedig kórházba szállítottak... Más beszámolók szerint, ugyanezt a kasztrációs eszközt – egy fémből készült fogót – arra használták, hogy az információt megtagadó fogvatartottak ujjait üssék, és ha így sem kapták meg a várt információt, akkor ujjbegyeiket levágták. Ezt az információt nagyszámú, különböző forrásból szereztem, és így bizonyosan állítom, hogy legalábbis tényeken alapul.

66. R. A. Wilkinson, büntető bíró előzetes belső vizsgálatot folytatott Kenyában Njeru halálos bántalmazásának ügyében. Az általa feltárt tényeket megküldték a Gyarmatügyi Minisztériumnak. Wilkinson azt írta, hogy a bűnösök:

természetesen súlyos büntetésben részesültek aggodalom és bűnbánat formájában... Egyik esetben sem vélem úgy, hogy az a köz javát szolgálja, ha ilyen esetre [azaz bűnvádi eljárásra] kerülne sor most, amikor mindenkinek össze kell fognia annak érdekében, hogy ezt az országot olyan állammá változtassuk vissza, amelyben ehhez hasonló körülmények nem fordulhatnak elő.

67. 1953. március 9-én Baring kormányzó az alábbi szellemben számolt be a külügyminiszternek:

Bár az általam folytatott nyomozás még korántsem zárult le, minden okunk megvan feltételezni, hogy ebben az esetben egy Mau Mau-harcost bántalmaztak annak érdekében, hogy a köz számára rendkívüli fontosságú információt megszerezzenek, és az alkalmazott eljárás következtében az illető életét veszítette, annak ellenére, hogy erre a következményre a kihallgatók nem voltak felkészülve.

Azt, hogy a bántalmazást provokatív viselkedés váltotta ki, megbízható információk támasztják alá... A bántalmazásért felelős személyek – és ez meglepéssel tölt el – úgy vélték, hogy a fegyverek megtalálását megakadályozó bármely hanyagság egyenértékű lett volna azzal, hogy egy missziós központ lakóinak halálbüntetését írjuk alá... A bántalmazásért felelős személy(ek) nek nincs okuk azt hinni, hogy az elhunyt bármilyen fizikai betegségben szenvedett volna...

68. Ruben és Keates végül 1953 szeptemberében álltak bíróság elé. A bíróság felmentette őket az emberölés vádjáról, de bűnösnek találta „tényleges testi sérelmet okozó tettlegesség” (kevésbé súlyos) bűnében. Rubent ötven, Keates-t pedig száz font bírság megfizetésére kötelezték. Az ügyben elnöklő Rudd bíró helyeselte a bíróság döntését, és kijelentette, egyetért a döntés indoklásával, majd hozzátette: „Ami engem illet, nem gondolom, hogy sokkal nagyobb büntetést szabtam volna ki, még akkor sem, ha a vád emberölés lett volna.” A tárgyalásról készült és Rudd megállapításait is tartalmazó dokumentumok a Gyarmatügyi Minisztérium irattárában találhatók.

69. Amikor egy másik tettlegességről értesítették a gyarmatügyi minisztert 1953 októberében, Bewes aggodalmát fogalmazta meg a miniszternek, annak kapcsán, hogy vajon milyen visszhangja lesz a tevékenységének Kenyában: „Jobban szeretném, ha az ügyet teljes-

séggel ejtenék, mintsem hogy valaki is azt gondolja, hogy én vetettem fel a problémát – és ez (Baring) kormányzóra különösen érvényes.”

*1953. március–július között felmerült vádak,
Erskine 1953. júniusi parancsa*

70. 1953 márciusában Tony Cross, a Nyeriben lévő Gekondi Rendőrőrsre vezényelt brit tartalékos tiszt levelet írt otthon maradt kollégáinak, amelyben részletesen beszámolt azokról a „Gestapo-módszerekről”, amelyeket a rendőrség és a Nemzetőrség soraiban szolgálók alkalmaznak Kenyában. Azt is írta: „Nem ritka, hogy a börtöncellákban halnak meg az emberek...”. Ez a levél a Gyarmatügyi Minisztérium irattárában található.

71. 1953. április 25. A kilimani rendőrség fogdájában őrzöttek levélben számoltak be az ellenük elkövetett bántalmazásokról. Válaszában Baring elismeri, hogy a bántalmazások megtörténtek, de azt írja, hogy a bántalmazó tiszt ittas volt. Ez a levél is a Gyarmatügyi Minisztérium irattárában található.

72. A Kenyában elkövetett bántalmazásokról és bűnvádi eljárásokról memorandum készült valamikor 1953 júliusában. Ez áttekintést ad a Mau Mau-lázadás alatt elkövetett bántalmazásokról; az irat a Gyarmatügyi Minisztérium irattárában található.

73. „Atrocitások” címmel memorandum készült valószínűleg 1953 júliusában, amely részletesen beszámol a brit biztonsági erők által feltehetően elkövetett bántalmazásokról. A dokumentumban ez olvasható: „A foglyokkal szemben a biztonsági erők [beleértve a katonai egységeket, a rendőrséget és a Nemzetőrséget] által elkövetett állítólagos »atrocitásokról« és rossz bánásmódról gyakorlatilag a szükségállapot bevezetése óta érkeznek beszámolók”. A dokumentumban ezután felvázolnak számos jellemző panaszt, nevezetesen

- a) Elijah Gideon Njeru esetét,
- b) a Nyeriben vizsgálódó Cross rendőrnnyomozó megállapításait,
- c) a Mr. Fenner Brockway által megfogalmazott aggályokat,
- d) a Mr. Peter Evans által megfogalmazott vádakat,
- e) Griffiths kapitány esetét.

74. 1953. június 23. George Erskine tábornok közzéteszi ismert állásfoglalását, amelyben kijelenti:

Én határozottan elítélem, hogy ennek az országnak a lakóit csakis azért »verjük meg«, mert ők a lakosok... A rendőrség vagy a hadsereg fellépése elleni bármely, kívülről érkező panaszt azonnal jelenteni kell nekem, és azt – miután a főállamügyésszel megvitattuk – a rendőrség vagy hadsereg által haladéktalanul ki kell vizsgálni. A rendőrség és a hadsereg teljes körű, kölcsönös

együttműködésre törekszik minden ilyen vizsgálat lefolytatásában, és semmilyen körülmények között sem fognak megtagadni egymástól információt vagy támogatást.

Ezzel az állásfoglalással Erskine egyben világossá tette, hogy a rendőrség és a hadsereg felett egyaránt ellenőrzést gyakorol.

1953. június 23-tól 1959. március 4-ig

Kényszerszermunka

75. 1953 elejétől a Gyarmatügyi Minisztérium széles körű levelezést folytatott – ami a szükségállapot időtartama alatt sem szünetelt – a Kenyában végeztetett kényszerszermunka feltételeiről, illetve arról, hogy a brit kormányok folyamatosan megsértik a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) egyezményében előírtakat.

76. Lyttleton gyarmatügyi miniszter kijelentette, hogy a „[kényszerszermunka] alkalmazásának javaslata ellentétes a kényszerszermunkára vonatkozó nemzetközi konvenció szabályaival, és kijelentette, hogy az általa vezetett minisztérium meg fog cáfolni minden olyan vádat, amely szerint [a fogvatartottakkal] »rabszolgaként« bánnak vagy a brit kormány profitját gyarapító »olcsó munkaerőnek« tekintenék.”

77. Lyttleton gyarmatügyi miniszter felszólította Baring kormányzót, hogy sürgősen hozzon létre olyan speciális internálótáborokat, ahol a kényszerszermunkát az ellenszegülő foglyok megzabolázására alkalmazták; ennek értelmében Kenya csak néhány esetben sérti meg a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet egyezményében foglaltakat. Lyttleton azt is megjegyezte Baringnak, hogy „a kényszerszermunkára vezényelt fogvatartottak számát ennek megfelelően csökkenteni [kell majd].”

78. A Pipeline táborokban folyó kényszerszermunkával kapcsolatban Kenya honvédelmi minisztere, Cusack 1954 novemberében ezt írta: „*Rabszolga-kereskedők* vagyunk, és rabszolgáink jelen esetben a Közmunka Hivatal alkalmazásában állnak” [kiemelés az eredetiben]. A brit hadsereg is igénybe vette a foglyok kényszerszermunkáját kenyai katonai raktáraiban.

79. A Churchill miniszterelnök részvételével folytatott kabinetüléseken készült jegyzőkönyvek rögzítették, hogy a kabinet tagjai a következőket tárgyalták meg:

Ennek a gyakorlatnak [fogvatartás és kényszerszermunka bírósági tárgyalás nélkül] az alkalmazását támogatták annak ellenére, hogy úgy vélték, ez technikai megszegése az 1930-ban a kényszerszermunkára vonatkozó egyezmény előírásainak, illetve az Európa Tanács által elfogadott Emberi Jogi Egyezményben foglaltaknak.

80. Az átvilágító központokban, az internáló táborokban, a Mau Mau-börtönökben és a szükségállapot során létesített falvakban elkövetett bántalmazásokkal kapcsolatos vádak Erskine tábornok 1953. június 23-án kiadott parancsát követően is folytatódtak, sőt, idővel még gyakoribbak és rendszeresebbek lettek. A Gyarmatügyi Minisztérium aktáiban sokféle forrásból származó, a bántalmazások ellen tiltakozó beadványok legalább 18 különböző internáló táborot vagy Mau Mau-börtönt neveznek meg 1953. június 23. és 1959. március 4. között.

81. A Gyarmatügyi Minisztérium tisztviselői a jegyzőkönyvekben gyakorta fűztek magyarázó megjegyzéseket a Kenyában történő bántalmazásokkal kapcsolatos aktákhoz. Ezek a megjegyzések Erskine parancsát követően is folytatódtak, és idővel egyre terjedelmesebbek lettek. Például:

i. Abrahams megjegyzése az 1953. október 15-i aktához: „Kenya túl messzire megy a véreskezű módszerekben.”

ii. Buist megjegyzése az 1954. február 1-jei aktához: „A Nemzetőrség magatartása nem volt megkérdőjelezhetetlen, és találkoztam olyan rendőrtisztekkel, akik elmondták, hogy a Nemzetőrség a foglyokat szinte minden esetben rossz egészségi állapotban adták át a hivatásoknak, és sokan közülük meg is haltak már az átadás előtt...”

82. Nyilvános és magánlevéltárakban – többek között az Adatnyilvántartó Hivatalban, Kenya Nemzeti Archívumában és az Imani House-ban – számos olyan dokumentum található, amelyek segítségével a bíróság megítélheti, vajon szisztematikus bántalmazások történtek-e az átvilágító központokban, az internáló táborokban és a Mau Mau-börtönökben.

83. A fogvatartottak levelei. Ezek az akták a Mau Mau-foglyok és -elféltek több száz levelét tartalmazzák, amelyeket fogvatartásuk vagy bebörtönzésük idején írtak, és ma a KNA, JZ/7/4, KNA, AH 9/17 és a Kenyai Nemzeti Archívumban lévő Murumbi Papers iratai között találhatóak. Az alábbi levélrészletek különböző bántalmazásokról szólnak:

- a) Honnan veszik a kusztrációt [sic]? Ez lenne a demokratikus jog?
- b) Az átvilágítandó személyek kezét hátul megbilincselik, ezután óránként négy kanna vizet öntenek rájuk. Majd éjjel 12-kor szappant kennek a fejükre, amire vizet locsolnak, így aztán a víz befolyik a fogvatartottak szemébe, és annál semmi sem okoz nagyobb fájdalmat. Ezzel egyidejűleg fogókat is használnak a herék kasztrálására, illetve a fülcimpák kínzására. Ezt oly módon teszik, hogy mindenki bevall mindent, függetlenül attól, hogy az igaz-e vagy sem, csak hogy engedelmességedjenek a kihallgatónak, és (mindenki) beismeri a vádakat, amiket felhoztak ellene, ha igaz, ha nem, a fenti kínzások

következtében, mert ezt senki sem bírja ki. Néhányan vallanak, és elismerik a vádakat, csak hogy mentsek magukat a borzalmaktól és a bajoktól.

c) A Különleges Egység egyik tisztje, aki most Magetában van, kegyetlenül veri a fogvatartottakat, amikor kihallgatja őket... Kegyetlen verést alkalmaz, egyes foglyoknak rángatja a heréit... Amikor a fogvatartottakat a táortól távol eső átvilágító tiszthez viszik át, kíméletlenül verik és büntetik őket. Ahelyett, hogy kórházba szállítanák őket, cellákba zárják, és napokig nem adnak nekik enni. A verések nem titokban történnek, mivel a táborparancsnok irányításával zajlanak, aki maga is jelentős részt vállal bennük, pedig fel kellene lépnie a bántalmazások ellen; ehelyett ő maga kezdeményezi ezeket az ütlegetéseket.

d) Több mint harminc (30) fogvatartott borzalmasan szenved hasmenéstől, vérhastól, ami egy idő után tifusszá alakul. Az ilyen betegeket kezelés és ellátás nélkül elkülönített táborokban tartják fogva. Ezt én úgy értelmezem, hogy minket azért hoztak ide, hogy megkínózzanak, és nem azért, hogy együtt érezzenek velünk. A betegségeket főképpen az elzárttság és az étel nyolcvanhat órán (86 órán) át tartó megtagadása okozta 1965. június 21-től június 25-ig. Ezekről az eseményekről jelentést tettünk a börtön-főfelügyelőnek és a helyettes főfelügyelőnek, amikor a múlt hónapban Magetában jártak.

e) Annak érdekében, hogy a fogvatartottakban önvád alakuljon ki, a Honvédelmi Minisztérium és a Közösségfejlesztési Minisztérium a következő eszközöket vette igénybe (a) a fogvatartottakat fejfelé lefelé, majd az ellentétes irányban lógatták le, és közben minden lehetséges módon fájdalmat okoztak a foglyoknak: szappanhabot, burnót, sót, DDT-t és földet szórtak a szemükbe. (b) Hogy a fogvatartottakat teljesen megfélemlítsék, egyes foglyokat felakasztottak és megölték... (c) A fogvatartottak arcába folyamatosan vizet locsoltak, így akadályozva a levegővételt, ez történt például Kariukival, Muriithi fiával, akit 1957. július 17-én éjjel ezekkel a módszerekkel öltek meg korábban vallomást tett foglyok a táborparancsnok és a rehabilitációs tisztek utasítására...

84. Egyházi vezetők. Egyes egyházi vezetők Angliában és Kenyában panasszal éltek a bántalmazások miatt. Például 1953 novemberében, Erskine parancsát követően Peter Bostock tisztelendő úr levelet küldött a londoni Egyházi Missziós Társaságnak:

A helyszínen tartózkodó európaiak egymást segítve hallgatják el az eseményeket, semmiről nem tesznek jelentést, készségesen hazudnak, hogy tévútra tereljék a vizsgálatokat, és úgy tűnik, nem lehet áttörni ezen a korláton... Az európai hazudik, és azt állítja, hogy az afrikai megpróbált megszökni, de túl sok és túl sokféle beszámoló áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy sok esetben hitelt adhatnánk az európaiak őszinteségének.

85. Az anglikán egyház képviselői Kenyában, 1965-ban összeállítottak egy listát az állítólagos bántalmazásokról, amelyben a következő olvasható:

Sok esetben a legkisebb gyanú alapján megkínoztak férfiakat azért, hogy vallomást tegyenek: A-nak egy kővel eltörték a lábát, mert nem beszélt. B-nek a nemi szerveét az asztal szélére helyezték, és addig ütötték, amíg a herezacskója felrepedt, mert nem volt hajlandó beszélni. C-nek addig ütötték a talpát, amíg nem tudott már járni, mert nem volt hajlandó beszélni. D-t szombat éjjel tartóztatták le, és vasárnap éjjelre vagy hétfő reggelre már halott volt. Tény, hogy a halál oka még nem ismeretes, de az áldozatot azonnal eltemették anélkül, hogy hozzátartozóit értesítették volna, illetve hogy holmiját visszaadták volna a családnak. E-t kasztrálták, és azt állítja, hogy ez a rendőrség műve volt.

86. 1965-ban Kenya Keresztény Tanácsa (CCK) közleményt adott ki a Kenyában történt „egyes bántalmazások és más olyan esetek ügyében, amelyek büntetést érdemelnek”.

Arthur Young, 1954. november-december

87. Dokumentumok állnak rendelkezésre arról, hogyan viszonyult a Gyarmatügyi Minisztérium a fogvatartottak sérelmére elkövetett bántalmazások függetlenek által végzett feltáráshoz. A bíróság különösen is építhet a Sir Arthur Young nevéhez köthető dokumentumokra. 1954 februárjában Youngot Kenyába vezényelték rendőrkapitányi kinevezéssel korábbi, London City-ben ellátott rendőrkapitányi posztjáról, azzal a céllal, hogy tisztítsa meg Kenya rendőrségét, és alakítsa át a törvénynek megfelelő, pártatlan intézménnyé. Young kinevezésére azt követően került sor, hogy 1954 januárjában az Eliot–Bottomley delegáció Kenyában járt, és javaslatot tett a rendőrség átszervezésére, hogy az az államapparátustól és a kormányzótól függetlenül működhessen.

88. Young korábban, Kenyába érkezése előtt sikeresen átszervezte a maláj rendőrséget. Kenyai rendőrkapitányi minőségében Young informálta Baring kormányzót a Kenyában történő folyamatos bántalmazásokról:

Rendkívül kellemetlen kötelességemnek éreztem, hogy Baringgel közölnöm kellett aggodalmaimat a polgári biztonsági erők tagjainak szélsőséges magatartása miatt, mert ezek az emberek erőszakos bűncselekményeket követtek el, és brutálisan léptek fel az állítólagos ellenséggel szemben, és ez indokolatlan és iszonyatos volt... Hivatalos levélben tájékoztattam őexcellenciáját, és kifejeztem

aggodalmamat a történetek miatt, azt remélve, hogy az állításaimat alátámasztó bizonyítékok hamarosan rendelkezésre állnak. Azt is kértem, hogy kezdeményezzen adminisztratív lépéseket, amivel kifejezi a biztonsági erők által elkövetett brutális tettek iránti személyes ellenérzését, és kértem továbbá, hogy tegyen meg minden lehetséges lépést azért, hogy ennek az állapotnak véget lehessen vetni. Semmilyen módon sem fejezte ki méltánylását e jelentésem kapcsán, választ pedig végképp nem kaptam tőle, noha sokszor küldtem számára emlékeztetőket.

89. Young valamivel több, mint egy évvel Kenyába érkezése után lemondott. Alan Lennox-Boyd, gyarmatügyi miniszter 1955-ben Londonban fogadta őt. Lennox-Boyd soha nem tette közzé Young lemondó levelét. Erről Young a következőket írta:

Visszatekintve, ma már világos, hogy ha jelentésemet a parlament elé terjesztik, akkor a kormányzót legalábbis visszarendelik, és maga a gyarmatügyi miniszter is rendkívül veszélyes helyzetbe kerül.

90. A Gyarmatügyi Minisztérium vázlatos sajtóközleményt adott ki, amely Young eredeti lemondó leveléből egyetlen részletet sem közölt. A parlamenti képviselők követelték, hogy Alan Lennox-Boyd gyarmatügyi miniszter adjon magyarázatot a történetekre, és adja közre Young lemondó levelét. A Lordok Házában Lord Lloyd, a gyarmatokért felelős parlamenti államtitkár elismerte, hogy „a Kenyában történt eseményekért a végső felelősség – a lemondás benyújtását is beleértve – Őfelsége kormányát terheli”, majd hozzátette: „Nem vitatom, hogy lehetetlen lett volna tagadni, hogy súlyos mulasztások történtek, bár itt ismételtelen nem hagyhatom figyelmen kívül azokat a körülményeket, amelyek közepette ezen mulasztások bekövetkeztek.”

91. Az Alsóházban Barbara Castle, munkáspárti képviselő később így emlékezett:

[Lennox-Boyd] félresöpörte kérdéseinket. Elismerte, hogy történetek bántalmazások, de az mondta, az elkövetőket a kenyai kormányzó már megbüntette. Nem szabad megfélemlenünk Mau Mau szörnyűségeiről és így tovább. Így hát semmi oka nem volt arra, mondta, hogy nyilvánosságra hozza Young tábornok jelentését.

A Ruthagathi bírósági döntés, 1954. december

92. 1954. december 10-én Cram, az eljáró bíró ítéletet hozott a Ruthagathiban szolgáló nemzetőrök perében. Arra a megállapításra jutott, hogy:

Ennek az esetnek a bizonyítékait megvizsgálva – létezik olyan börtönőri posztrendszer, ahol vezetők és parancsnokok teljesítenek szolgálatot; ezek a helyek kihallgató központok és börtönök, ahová őfelsége alattvalóit elvezetik... és nyilvánvalóan addig kínozzák őket, amíg bevallják állítólagos bűneiket, majd tárgyalást rendeznek nekik pusztán azokra a bizonyítékokra alapozva, amelyeket kicsikartak belőlük...

93. Az ítélet így folytatódik:

Nehéz elfogadni azt, hogy a Ruthagathához hasonló förtelmes hely parancsnokhelyettesének – amely helyszín kizárólag arra szolgált, hogy információkat sajtoljanak ki bárkiből – bármiféle illúziója maradt volna az ott folyó dolgok természetét illetően. Azaz, ha az első számú vádlottat egy gestapós hasonmásának tekintjük, akkor a második számú vádlott is az.

Amnesztia, 1955. január

94. 1955 januárjában Churchill miniszterelnök és kabinete megvitatta és jóváhagyta azt a javaslatot, amely az 1955 januárja előtt elkövetett összes bűncselekmény vádlottjainak amnesztiát biztosít. Ez azt jelentette, hogy a még mindig az erdőkben rejtőzködő Mau Mau-felkelőket nem vonták vád alá főbenjáró bűnükért, hanem tárgyalás nélkül internálták őket. A kenyai biztonsági erők tagjai ellen szintén elejtettek minden bántalmazással kapcsolatos vádat, amelyek a szükségállapot idején elkövetett bántalmazásokkal álltak kapcsolatban.

95. Bering kormányzó hivatalosan 1955. január 18-án hirdette ki az amnesztiát. Az Egyházi Missziós Társaság (az Anglikán Egyház) Angliában tiltakozását fejezte ki Churchill kormányának amnesztiarendelete ellen, és felszólított arra, hogy vessenek véget a bántalmazásoknak Kenyában. A *Times* szerkesztőjének küldött levelükben az Egyházi Missziós Tanács vezetői ezt írták:

[A] kormányzónak a biztonsági erökhöz intézett beszédében üdvözlendő az a rész, amelyben arra szólítja fel őket, hogy a fogságban tartott emberekkel nem szabad rosszul bánni, és helyeseljük azt a figyelmeztetést is, hogy önök közül bárkit vagy bármely más személyt, aki [az amnesztia kihirdetését követően] bármilyen törvénysértést követ el, a törvény teljes szigorával üldözni fogják, de ez nem újdonság. Ám eddig még nem vezetett oda, hogy a biztonsági erők tagjai által elkövetett visszaélések megszűntek volna.

96. Az Egyházi Missziós Tanács 1955. január 28-án kiadta „Kenya – Ideje cselekedni” című felhívását. A pamflet megállapítja, hogy: „Az amnesztia önmagában nem mossa tisztára a rossz embereket,” és rámutat arra,

hogy Young tábornok irányításának idején az egyre éberebb rendőri erők a törvénnyel való szembe fordulás, a tisztesség elemi követelményeinek és az ésszerű önuralom kívánalmainak ellentmondó, riasztóan nagyszámú esetet tártak fel, amelyeket éppen azok követtek el, akiknek kötelességük szerint a barbarizmussal szemben a civilizáció normáit kellett volna védelmezniük; és hogy Young tábornok ezen elkövetőkkel szembeni eljárásra való felszólítása ellenállásra talált bizonyos hivatalos körök részéről.

Barbara Castle, parlamenti képviselő vádjai, 1955. november

97. Barbara Castle, parlamenti képviselő 1955. november 1-jén Kenyába utazott. Castle ott részben betekintést nyert a Kamau Kichina-ügybe, amely szerint Kichina több napig tartó kínzást követően elhunyt. Ezt az ügyet bíróságra vitték, és a rendőrbíró az alábbi bizonyítékokat mutatta be:

Kamau fogvatartása idején kihallgatói semmilyen erőfeszítést nem sajnáltak annak érdekében, hogy rábírák bűne bevallására. Megkorbácsolták, megrugdosták, megbilincseltek úgy, hogy karjait a lába közé kellett tennie, majd kazeit hátulról a nyakába hurkolták, földet etettek vele, folyóba dobták, egy ideig megtagadták tőle az ételt és legalább két éjszakára kinn hagyták a szabadban úgy, hogy kikötörrék egy nyitott pajtában lévő póznához, és csak egy pokrócot adtak neki a hideg ellen...Soha nem állították szabályszerűen rendőrbíró elé, és semmilyen bírósági eljárásban nem részesült, ami pedig minden brit alattvalónak elemi joga.

98. Kenyai tartózkodása idején Castle találkozott Duncan McPhersonnel, a helyettes rendőrpáncsnokkal, aki Young beosztottjaként is szolgált. McPherson a következőket jelentette Castle-nek:

Ezekben a táborokban rosszabb körülmények uralkodtak, mint amit ő maga korábban a japán fogolytáborokban tapasztalt. Az élelmezés minősége lesújtó volt, nem volt orvosi ellátás, voltak viszont törvénytelen bántalmazások és minden egyéb... A fogvatartottak közül sokakat az internáló tábor kedvenc tartózkodási helyüknek tekintő örök gyűjtötték be razziák során, és semmi bizonyítékuk nem volt arra, hogy a begyűjtöttek bármiben részt vettek volna.

99. Miután visszatért Nagy-Britanniába, Castle számos újságcikkben adta közre a Kenyában szerzett tapasztalatait. Castle később azt írta, hogy Lennox-Boyd gyarmatügyi miniszter „a leghalványabb jelét sem adta annak, hogy alapvetően változtatni óhajtana a hozzáállásán. Egyértelmű volt számomra, hogy tovább folytatódik a dolgok bevált, önelégült takargatása.”

Eileen Fletcher, 1956. május

100. Eileen Fletcher, 1956. május. Eileen Fletcher elkötelezett kvéker és korábban rehabilitációs tisztviselő volt húsz évnyi szociális segítő tapasztalattal a háta mögött, részt vett többek között a háború utáni európai oktatás újjászervezésében. Fletcher háromrészes sorozatot publikált a kvéker folyóirat, a *Peace News* hasábjain „Kenya koncentrációs táborai – Egy szemtanú beszámolója” címmel. Publikálta továbbá „Az igazság Kenyáról – egy szemtanú beszámolója Eileen Fletcher tollából” című írását. A Fletcher vádjait tartalmazó jelentést a Gyarmatügyi Minisztérium is irattárba helyezte.

101. Fletcher a fogvatartottakat érintő bántalmazásokkal és a Gilgilben, Langatában,

Manyaniban, Narokban, Athi Riverben, Kamitiben és Embakasiban lévő átmeneti táborokban tapasztalható rossz körülményekkel vádolta a hatóságokat. Akadtak fiatalokúakkal szemben elkövetett bántalmazások is. Fletcher vádjai széles körben visszhangra találtak a brit sajtóban és az Alsóházban, ahol számtalan vita folyt le Fletcher vádjai kapcsán. A Gyarmatügyi Minisztérium és Alan Lennox-Boyd gyarmatügyi miniszter Fletcher jellemében és munkájának minőségében keresett hibát azt követően, hogy a hölgy publikálta vádjait.

102. A brit sajtó azt követelte, hogy a Gyarmatügyi Minisztérium működése legyen átláthatóbb. A *The Observer* „Elég volt a szerezsenmosdatásból” címmel közölt cikket 1956. június 17-én. Számos parlamenti képviselő követelte, hogy indítsanak független vizsgálatot Fletcher vádjainak tisztázására. Így például Aneurin Bevan képviselő a következő kérdéseket intézte az Alsóházban Lennon-Boyd gyarmatügyi miniszterhez:

Nem arról van-e itt szó, hogy a leggyalázatosabb vádakhoz folyamodunk, és hazugsággal vádolunk egy személyt [Fletchert] – egy rendkívül tiszteletre méltó személyt? Nem arról van-e szó, hogy mind a kenyai kormány, mind pedig a mélyen tisztelt úr [Lennox-Boyd] saját maguk szeretnének saját ügyükben bírák lenni? Vádak hangzottak el a kormányzat munkájával kapcsolatban; hát nem arról van-e szó itt, hogy senki nem szavazhat hitelt a mélyen tisztelt úr egyetlen szavának sem, amennyiben nem engedélyezi,

hogyan elfogulatlan vizsgálat folyjék a vádak tisztázására? Eddig csak azt hallottuk tőle, hogy elégedett, és hogy elégedett, mi viszont cseppet sem vagyunk elégedettek... Azt akarjuk megtudni, hogy mivel a kenyai igazságügyi minisztérium és a börtönirányítás működését a legsúlyosabb vádak érték, nem az volna-e a mélyen tisztelt úr részéről a megfelelő lépés most, hogy igazolja saját vádjait, azaz az egész ügyet tegye vizsgálat tárgyává, nem pedig az, amit most tesz, hogy egyes embereket egyszerűen „hazugnak” nevez, ahogyan azt az előbb hallottuk?

Fletcher vádjainak elfogulatlan vizsgálatára soha nem került sor.

[...]

A felpuhítási technika, 1957. március

110. Felpuhítási technika, 1957. március. Azzal egyidejűleg, hogy a Gyarmatügyi Minisztérium elutasította független vizsgálat lebonyolítását és tagadta a Fletcher és Meldon által hangoztatott vádakát, jóváhagyta a felpuhítási technika alkalmazását. A felpuhítási technika részletei a Gyarmatügyi Minisztérium irattárában megtalálhatók.

111. A felpuhítási technikát a Terence Gavaghan parancsnoksága alatt álló Mwea táborokban kezdték alkalmazni. Amikor a felpuhítási technikát bevezették ezekben a táborokban, a Gyarmatügyi Minisztérium tisztában volt azzal, hogy már minimum egy olyan fogvatartott van, aki belehalt a felpuhítási technika alkalmazásába. Baring tudatta Lennox-Boyd gyarmatügyi miniszterrel, hogy Muchiri Githumát, a Gathigiriri tábor egyik foglyát „súlyosan bántalmazták, és ennek következtében meghalt.”

112. Baring kormányzó engedélyt kért a gyarmatügyi minisztertől a felpuhítási technika alkalmazására, noha tudatában volt annak, hogy a módszernek halálos következményei vannak, és kijelentette:

Ha lemondunk a »felpuhítási« technikáról, akkor azzal súlyos csapást mérünk egy olyan folyamatra, amely nemcsak hogy jól működik most, hanem azzal a reménnyel kecsegtet, hogy a »Pipeline« révén sok olyan Mau Mau fogvatartott kerül közelebb a szabadon bocsátáshoz, akikről még néhány hónapja is úgy vélekedtünk, hogy évekig megzabolázhatatlanok maradnak.

113. A Gyarmatügyi Minisztérium engedélyezte a kényszerítő erő és a büntető erő közötti különbségtételt Kenyában, és a kényszerítő erő alkalmazásához törvényi engedélyt is biztosított, annak ellenére,

hogy minisztériumi körökben aggályok merültek fel a technika jogszerűségét illetően.

114. Később, a holai mészlárlás nyomán a Gyarmatügyi Minisztérium aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy engedélyezte a kényszerítő erő alkalmazását. Az ügyirathoz csatolt kiegészítésben Webber ezt írja:

Ha azonban Lennon-Boyd gyarmatügyi miniszternek felteszik a kérdést, hogy a kényszerítő erő használata legális-e vagy sem, azt javasoljuk, válaszolja azt, hogy a kenyai kormányzónak időről időre javasolt intézkedésekben semmi olyasmi nem szerepelt, ami arra utalt volna, hogy az erőszak alkalmazása bizonyos körülmények között – a jogszerűség betartásának biztosítása mellett – ellenkezik a kenyai törvényekkel.

115. A felpuhítási technika és az ehhez kapcsolódó kényszermunka, a Gyarmatügyi Minisztérium álláspontja szerint, sértette a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet egyezményében foglaltakat. A felpuhítási technikát a Mwea táborokon kívül, más internáló táborokban is alkalmazták. Ezek között volt az Athi River, az Aguthi és a Mweru tábor. Közismert volt, hogy a felpuhítási technika alkalmazása során számos alkalommal bántalmazások történtek. Például:

a. PRO, CO, 822/1253, „A Főtítkárral szembeni panasz ügyét koordináló bizottság, Kenya.” Figyelemre méltó, hogy az egész ügyirat bántalmazásokkal kapcsolatos panaszokat tartalmaz, amelyeket egyéni panaszosok nyújtottak be Kenyában 1957–1959 között, és ezek között akadnak a felpuhítási technikával kapcsolatos vádak is.

b. A KNA, JZ/7/4, KNA, AH 9/17-es és a Murumbi-dokumentumok, amelyek a Kenyai Nemzeti Archívumban találhatók, bántalmazásokkal kapcsolatos vádak tartalmazzák, és részletes leírást adnak a táborokban 1957 után alkalmazott felpuhítási technikáról. Például:

Mi, a magetai és kisumui illetőségű foglyok kíméletlen bánásmódban részesültünk [az Athi River táborban]. 1957. július 9-től a táborparancsnokság egy speciális részleget állított fel, ahová egyidejűleg nyolc vagy hét fogvatartottat visznek be, és addig kínozzák őket, amíg be nem vallják, hogy hogy esküt tettek, akár igaz ez, akár nem. Akadtak fogvatartottak, akik hamis esküt tettek, miután az egyik fogoly, Kairiuki Murithinak, 1957. július 18-án életét vesztette, azon a napon, amikor egy másik fogvatartottat kórházba szállítottak, aki nem tudott beszélni, és aki később meg is halt.

A Mau Mau háború – történelmi távlatból

[...]

A Mau Mau felkelést a mai napig rejtély övezi. A téma meglévő irodalma provizórikus jellegű, és óvatosan azt hangsúlyozza, hogy a kutatás „még több munkát igényel”. Ennek szellemében R. Buijtenhuis, a Mau Mau-történetírásról szóló legújabb tanulmány szerzője így : „az a benyomásom, hogy még ha ma többet is *tudunk* a Mau Mauról, mint tíz évvel ezelőtt, egyáltalán nem értjük jobban a jelenséget; sőt, talán még kevésbé értjük *jól*.”¹ Előrebocsátva egyik érvünket, a megértés problémája nem kismértékben annak köszönhető, hogy a Mau Maut tanulmányozók gyakran valamit olyasmit keresnek, ami nincs is.

A Mau Maut napjainkig körülölgő rejtélynek számtalan egyéb oka is van. Ellentétben a többi – mint mondjuk, az algériai vagy a zimbabwei – felszabadítási mozgalommal, ezt majd tíz évvel korábban leverték, mint ahogy az afrikai kormány hivatalos hatalomátvétele megtörtént volna. 1954 végére a brit gyarmati hatóságok többé-kevésbé ellenőrzésük alá vonták a helyzetet – kilenc évvel azelőtt, hogy Kenya kivívta függetlenségét. Ebben az átmeneti időszakban a gyarmati igazgatás képes volt megalkotni, amit legitim afrikai vezetésnek tartanak. A brit kormányzat és mérsékelt afrikai szövetségesei közös érdeke volt a Mau Mau felkelés misztifikálása.

A gyarmati rezsimnek minden oka megvolt takargatni az ügyet. Bár a kenyai szükségállapot elrendelésére 1952-ben került sor, a gyarmati kormányzat már korábban is offenzív módon lépett fel. Egészen 1952-ig rendkívüli intézkedéseket hozott, hogy provokálja és felmorzsolja katonai ellenfeleit. A rendőri fellépésekkel párhuzamosan, a propagandakampány a Mau Maut bünszervezetnek, ördögi, irracionális erőnek állította be, amit vadállati ösztönök hajtanak, és a világkommunizmus irányít.²

Ezt az ideológiai kampányt illusztrálja a gyarmati gépezet válasza Granville Roberts próbálkozására, hogy a szükségállapot elrendelése előtt alig néhány héttel cikket jelentessen meg a Mau Mauról. A lázadás leverésével foglalkozó szakértőket felhőborította a Mau Mau gyökereinek gazdasági elemzése.³ Egyesek azzal érveltek, hogy a gazdasági okok hangsúlyozása „félrevezeti” az olvasókat, és azt kifogásolták, hogy Roberts „nem említi a fő okot, azaz a züllött tribalizmust.”⁴ A Leg-

főbb Bennszülött Biztos (*Chief Native Commissioner*) a következő döntést hozta:

A tanulmány túlságosan hangsúlyozza az agrárproblémákat mint a Mau Mau okát. Egy kikuju gondolataiban a mezőgazdasági problémák kétségtelenül az első helyen szerepelnek, de a Mau Mau-szervezetet kikuju demagógok hozták létre törzsi nacionalizmustól ösztönözve, világmozgalmak által bátorítva, különleges figyelemmel saját egyéni érdekeikre.⁵

Dedan Kimati Waciuri, a Mau Mau felkelés első számú vezetője

Az elbírálás alatt álló publikáció szerkesztőjét időben arról tájékoztatták, hogy Robertsnek meg kell változtatnia írása politikai irányvonalát.

Érthető, hogy a gyarmati adminisztráció érzékeny volt az olyan közleményekre, amelyek akár csak minimális kísérletet is tettek a Mau Mau-felkelés társadalmi okainak vizsgálatára. Ami azt illeti, azt szerették volna, hogy a világ úgy lássa a Mau Maut, mint aljas, illegitim fegyveres erőt. A kriminalizációs kampány hatékonyságát jól bizonyítja, hogy a Mau Mauról a mai napig fennmaradt ez az irracionális kép. Még az európai baloldal is, amely általában hajlott az antiimperialista mozgalmak támogatására, úgy tekintett rá, mint a gyarmatosítás szerencsétlen, eltorzult termékére. A függetlenné válás utáni kenyai kormány ugyancsak törekedett elásni a Mau Mau-ügyet. A Kenyatta-rendszer, amely Mau Mau-ellenes politikusokból állt, igyekezett úgy lefesteríteni a felkelést, mint egy viszonylag jelentéktelen epizódot. Midőn Kenyatta úgy átvette hatalmat, a „megbocsájt és elfelejt” jelszót hangsúlyozta. Mint látni fogjuk, a történelmi amnézia teljesen érthető: ha a Mau Mau ügye tisztázva lenne, a mai kenyai establishment nemzeti törekvései megkérdőjelezhetővé válnának.

Az érvelés

Kenya, mint bármely más olyan afrikai gyarmat, ahol nagyarányú európai betelepülés ment végbe, akut formában szenvedett a fehér dominanciától. Ez pedig harcias ellenállást váltott ki. A Mau Mau előretörése, nem meglepő módon, Kenyának azokon a területein volt leginkább érzékelhető, ahol az európai telepesek érdekei összpontosultak: a Rift-völgy úgynevezett *Fehér Felföldjén* és Nairobian.

Valamennyi kenyai etnikai csoport közül a kikujukat osztotta meg leginkább a gyarmati uralom. Sokukat megfosztották földjüktől, és már az egészen korai gyarmati időszakban európai vállalkozásoknak kényszerültek dolgozni. De a gyarmatosítás kikujukat érintő hatása sokkal szélesebb körű volt, mint pusztán a föld elvesztése. A Központi Tartományt (*Central Province*), azt a területet, ahol a kikujuk éltek, gyors ütemben vonták be a kapitalista piaci viszonyokba, és a terület lakossága jelentős társadalmi átalakuláson ment keresztül.⁶ Miközben a kikujuk közül sokan szenvedtek a változások terhéértől, másokat bevontak a gyarmati rendszerbe. Egészen pontosan, mivel számos kikuju bekerült az új rendszerbe, közöttük igen magas volt az iskolázottak aránya, és az afrikai vállalkozói réteg is legnagyobb arányban ebből az etnikai csoportból került ki. A helyzet ironiája, hogy a gyarmati rendszer leglojálisabb afrikai támogatói, csakúgy, mint legádázabb ellenfelei, kikujuk voltak.

Míg a gyarmati rendszer leginkább őket érintette hátrányosan, egyúttal ők ismerték legjobban annak működését, s ezért a kikujuk voltak a leginkább „átpolitizált” afrikai közösség Kenyában. A politikai aktivitás természetesen nem feltétlenül vezet fegyveres felkeléshez. Afrika radikalizálódásának sokféle oka volt... A Mau Mau mögött a legfőbb hajtóerő azonban a mezőgazdasági reformok voltak, amelyek azidőtájt mentek végbe. A mélyreható átalakulás leginkább a földbérloket érintette, pontosabban azokat a munkásokat és családjaikat, akik európai farmokon éltek a Fehér Felföldön. A föld és a legeltetési jog elvesztésétől fenyegetve, a kikuju földbérloek visszatámadtak. Ellenállásuk jelentős támogatásra talált a Központi Tartományban, ahol a kikuju parasztok amúgy is súlyos anyagi bizonytalansággal szembesültek. A felkeléshez az agrármozgalom biztosította tehát az energiát, ám a nairobi radikális nacionalista elemek beavatkozása és vezetése nélkül ez nem lett volna elég a politikai egység eléréséhez, ami létrejött. A földbérloek mozgalma, a Központi Tartomány parasztsága és a nairobi aktivisták érdekeinek konvergenciája teremtette meg a Mau Mau egységét és adta erejét.

Hogy a Mau Mau nagyrészt kikuju ügyként kezelték, azt az állítást volt hivatott igazolni, hogy a felkelés törzsi jellegű. Az efféle érvelés azonban felcseréli az okot és az okozatot. A gyarmati befolyás sajátossága volt, hogy serkentette a kikuju politikai aktivizálódást, nem pedig a törzsi hagyományoké. Más afrikai közösségek is politizálódtak, még ha nem is ugyanolyan mértékben. Az a tény, hogy a Mau Mau nem volt képes jelentősebb nemzeti méretekre szert tenni, nemcsak kikuju sajátosságokra vezethető vissza, hanem az „oszd meg és uralkodj!” gyarmati politikájára is, amely az országos politikai mozgalmak marginalizálására törekedett. Mindenesetre az egyáltalán nem szokatlan, hogy nemzeti vagy másféle politikai mozgalmak korlátozott, regionális bázisra támaszkodjanak. Jól ismert a tizenkilencedik

századi Poroszország és Piemont szerepe a német, illetve az olasz egység létrejöttében, s nincs komoly történész, aki azt állítaná, hogy Bismarck vagy Cavour törzsi vezetők lettek volna... A Mau Mau mozgalom szociológiai értelemben vett *nem törzsi* dimenziója a kikuju társadalomból kiváltott különféle válaszokban érhető tetten. A Mau Mau éppúgy irányult a kikuju intézmények, mint a gyarmati uralom ellen, s korlátozott mértékben polgárháborús jegyeket is mutatott...

De ha a Mau Mau nem is volt törzsi jellegű, megszokott értelemben vett nemzeti mozgalom sem volt. A Mau Mau éppen a nemzeti mozgalom fejletlensége hívta életre. A gyarmati igazgatás mindent megtett, hogy akadályokat gördítsen a korai nemzeti mozgalmak kialakulása elé, mivel a fehér telepes társadalomban az afrikai nacionalizmus nem számít(hat)ott legitim mozgalomnak. A nemzeti (országos) politikusok eredménytelensége és a politikai reformok kilátástalansága kikujuk ezreit sodorta a törvényes ellenállás keretein kívülre. Ennek eredményeként, az afrikai politikusok elszigetelődtek a tömegmozgalomtól, és a Mau Mau kikerült befolyásuk alól. S mivel a nemzeti politikusoknak nem volt rá befolyásuk, a mozgalom a megszokott korlátozások nélkül tudott növekedni. Ezt azért fontos hangsúlyoznunk, mert végül épp' a Mau Mau veresége vezetett azoknak az afrikai nemzeti politikusoknak a megjelenéséhez, akik már szert tudtak tenni tekintélyre és hitelességre. Ez a szerep mindenekelőtt Dzsono Kenyattának jutott, annak az embernek, akinek nemzeti felhatalmazása volt, s aki mérséklő szerepet tudott játszani a tömegmozgalomban, miközben felelős tárgyalópartnerként fellépett a gyarmati hatóságokkal szemben is.

Hadd tárjuk fel ennek részleteit. Egy mostanában megjelent tanulmányban Terence Ranger azt a kérdést feszegeti, hogy egy olyan felkelés, mint a Mau Mau, miért Kenyában tört ki és nem Zimbabweben. Ranger rámutat a Kenya és Zimbabwe közötti hasonlóságra, és arra, hogy a földbérlet földtől való megfosztottságának mértéke a háború utáni időszakban Zimbabweben nagyobb volt, mint Kenyában. Ranger amellett érvel, hogy az egyik fő oka annak, hogy Zimbabweben nem került sor felkelésre, a ndebelék közötti differenciálódás hiánya volt⁷ – összevetve a kikujukéval –, s ez megegyezik saját kutatásaim és elemzésem eredményeivel.

A társadalmi differenciálódás a kései 1930-as években kezdődött a Központi Tartományban, ami az osztályok közötti feszültség erősödésében mutatkozott meg. Az árutermelő mezőgazdaság elterjedése aktív földpiac kialakulásához vezetett és társadalmi polarizációt eredményezett. 1941-ben a Központi Tartománybeli Kiambu járás biztosa feljegyezte, hogy a megelőző 10-15 év folyamán „több száz, sőt talán ezer hold cserélt gazdát az »elárverezéseken« (*irredeemable sale*), s a föld nagy része „néhány ember kezébe került”. Arra figyelmeztetett, hogy a hagyományos földbirtoklási rendszer „felbomlik, amint a befolyással bírók irányítása alá kerül, és ezért a földnélküli osztály az

egészségesnél jóval nagyobb ütemben indul növekedésnek.”⁸ Kilenc évvel később, 1950-ben, a Központi Tartomány tartományi biztosa a földtulajdon konszolidációjának drámai növekedését úgy jellemezte, mint „az angliai bekerítések helyi megfelelőjét”. Akárcsak Angliában, a bekerítés itt is a földnélküli népesség növekedését vonta maga után. A tartományi biztos figyelmeztetése látnoki volt. Emellett érvelt ugyanis, hogy munkát kell találni a földnélkülieknek „máskülönben országszerte céltalan, haszontalan és érdektelen tömeggé válnak – felhasználható eszközzé valamilyen agitátor kezében.”⁹

A társadalmi különbségek növekedésének a kikuju területeken súlyos következményei voltak. A földtulajdonosok és a földnélküliek közötti feszültség utat engedett a konfliktusoknak, és amikor a földbérloket elkergették az európai farmokról, erőszak robbant ki. A kikuju intézmények tagjaival szembeni ellenérzés a felkelés kezdeti szakaszában, midőn ők alkották a fő célpontot, egyértelmű volt. Másfelől, a kikuju földtulajdonosok és szövetségeseik is szabad utat engedtek az elnyomásnak a közösség más csoportjaival szemben. Egy európai farmer megjegyezte, hogy a kikuju *Honi Gárda* fegyelme teljesen felbomlott, „nőket és gyermekeket kényszerítettek, hogy a bozótosban vagy az erdőben éljenek, s nappal ne merészeljenek otthonaik közelébe menni.” Ranger fontos megfigyeléseihez hozzáteszem: a társadalmi polarizáció mértéke meggátolta, hogy a földbérloket felkelése beolvadjon a többségi nacionalizmusba. A társadalmi különbségek így erős politikai dimenziót kaptak.

A társadalmi differenciálódás és az osztályharc egyértelműen megjelent a politikai szférában is. A társadalmi polarizáció megelőzte a nemzeti egységmozgalom létrejöttét. A kikuju intézmények tanult politikai aktivistáinak kevés befolyásuk volt a földnélküliek és a földbérloket soraiban. A korszak meghatározó vonása a harcos aktivisták és a mérsékelt reformokra vágyók táborai közötti növekvő különbség – ami azt jelentette, hogy a politikai radikalizáció folyamata nem volt összeegyeztethető a nacionalista mozgalom gerincét alkotó csoport céljaival.

A Mau Mau gyakorlata éles kontrasztban állt a dél-rodéziai vagy akár a dél-afrikai földbérloket mozgalmak tapasztalataival. Ezeken a területeken a földbérloket és a vidéki tüntetések sokkal inkább összhangot mutattak az általános nemzeti törekvésekkel.¹⁰ A politikai radikalizmus, amit az osztályok fölött álló nacionalizmus érdekében általában akadályoztak vagy elfojtottak, a háború utáni Kenyában teret talált. A Mau Mau megjelenítette a társadalmi feszültségek összeegyeztethetlenségét. A rombolás előfeltétele volt egy elfogadhatóbb, megújult nemzeti mozgalom kifejlődésének és a dekolonizáció betetőzésének. De még a Mau Mau leverése sem bizonyult elegendő ahhoz, hogy a társadalmi feszültségeket megoldja [...] A történet jóval a Mau Mau veresége után is folytatódott.

Mau Mau foglyok

A Mau Mau kitörése az agrárforradalom, az általános radikalizálódás és a nemzeti politikusok tehetetlensége egybeesésével magyarázható. Ehhez a gyarmati hatóságok is hozzájárultak. A nyugtalanság továbbterjedésétől való félelem miatt, a gyarmati igazgatás preventív elnyomásba kezdett, ami a harcias aktivistákat fegyverbe kényszerítette...

A Mau Mau-ról szóló könyvek gyakran meglehetősen zavarosak, s túlságosan nagy figyelmet szentelnek a mozgalom egzotikus jellegzetességeinek. Főként a rítusok és eskük iránti elragadtatottság jelenik meg bennük. Azt viszont gyakorta elfelejtik, hogy a gyarmati Kenyában a tiltakozásnak szükségszerűen titokban kellett maradnia. Mindez nem valamiféle veseszületett titkolózásból, hanem a túlélés jól felfogott érdekéből fakadt. A tradicionális kikujju eskük, amiket gyakorta a Mau Mau jellegzetességének tartanak, valójában a paraszti tiltakozás általános jellemzői. A brit és ír tizenhét-tizenkilencedik századi történelem tele van az elnyomás olyan példáival, amelyeket az állami hatóságok engedtek szabadjára a tiltakozó parasztok és iparosok esküivel szemben. A kikujjuk számára az eskü a konszenzus és az egység őszinte megnyilvánulása volt, éppúgy, ahogyan az európai felkelőknek is.

A Mau Mauval foglalkozó tanulmányok a mozgalmat gyakran különválasztják a történelem magyarázatától. Túl gyakran formális szervezetként kezelik, és efféle intézményként elemzik. Ezért Buijtenhuis értekezését a „Hogyan definiálhatjuk pontosan a Mau Maut? és a „Kiket tarthatunk a Mau Mau tagjainak?”¹¹ kérdéssel kezdi. A valóságban azonban a parasztfelkelések nem formális intézményi vonalon szerveződnek. A Mau Mau definiálása helyett, azt a kérdést érdemes feszegetni, hogy hol van az a pont, amikor egy földműves-tiltakozás átfordul egy olyasfajta felkelésbe, mint amilyen a Mau Mau. A Mau Maut, kutatásaim alapján, nem lehet egyszerűen részekre bontani és a korábbi trendektől elkülöníteni. A Mau Mauval összefüggésbe hozott jó pár gyakorlat, köztük az eskütétel is, már korábban jelen volt, mint

azt általában gondolnánk.¹² Jóllehet a Mau Mau nem redukálható a hosszúra nyúlt földműves küzdelmek elkerülhetetlen betetőzésére, a felkelésnek e konfliktus jelentette a fő hajtóerejét.

A történelmi materialista megközelítéssel összhangban, úgy vélem, az olyan társadalmi jelenségek, mint a Mau Mau, a „Mi történt utána?” kérdés nézőpontjából érthetők meg a legjobban.¹³ A fejlődési tendenciák elemzése elvezet bennünket a felkelésig és annak utóhatásaiig, s ezen keresztül megragadható, mi az, ami különleges a Mau Mau korszakában. E megközelítésben, a Mau Mau a kenyai nemzeti fejlődésnek azt a szakaszát jelenti, amikor a társadalmat érintő számos kérdés láthatóan megválaszolatlan. A gyarmati hatóságok szemszögéből, a Mau Mau veresége a felbomlás kezdetét és az újonnan kialakuló afrikai kapitalista osztály megjelenését jelöli. Ám csak az 1960-as évek végén találtak ideiglenes megoldásokat azokra a kérdésekre, amelyek a legégetőbbben a Mau Mau-korszakban merültek fel. Mindez fontos volt a kenyai hatalomátvétel mechanizmusának kimunkálásához. E teljes mértékben dokumentált fejlődés nemcsak a Mau Maut, hanem az afrikai dekolonizáció általános sémáját is segít megérteni.

A kikuju földbérlő

Dramánk főszereplője a kikuju földbérlő. Afrikában a földbérlés vagy a munkabérlés (*labour tenancy*) a gyarmatosító fehér telepesek tárlalmánya volt. Kenya, Dél-Rodézia és Dél-Afrika fehér gyarmatainak az afrikai népesség élete a telepesek érdekeinek megfelelően került újjászervezésre. J. K. Rennie szerint, „a munkabérlési viszony jobbágyi kapcsolat volt, ami mindenhol megjelent, ahol a korlátozott méretű tőkével rendelkező fehér farmerek elvették a földet a helyi földművelő népességtől.”¹⁴ A fehér letelepedés egyet jelentett az afrikai népesség földjének kisajátításával. Kenyában a gyarmati földtörvényeket az a cél határozta meg, hogy prosperáló, európaiak által irányított agrárszektor hozzanak létre.

Kenyában az európaiaknak juttatott legjelentősebb terület a Fehér Felföld volt. Ennek területe megközelítőleg 7,5 millió angol hold (3 millió hektár) volt; az összehasonlítás kedvéért, ez az *African Reserves*-ben mintegy 33 millió angol holdat (13,3 millió hektárt) tett ki. De a föld kisajátításának mértéke csak a dolog egyik oldala. Az európaiak számára fenntartott terület Kenya legtermékenyebb földjeit foglalta magában – az árutermelő mezőgazdaságra legalkalmasabb területet. Mivel Kenya összterületének kevesebb, mint 10 százaléka alkalmas földművelésre, az európai tulajdonú földek a szántóföldek 50 százalékát és a nagy termékenységű területek 20 százalékát tették ki. 1960-ra a 4000 európai farm az ország teljes mezőgazdasági exportjának 83 százalékát adta.¹⁵

A Fehér Felföld európai birtokbavételhez vezető utat a pásztorkodó

maszajok eltávolításával tisztították meg. Ezen fölül, elvettek földeket a kikujuktól, a nandiktól és a kipsigi népcsoporttól is. A gyarmati állam nem egyszerűen elkobozta a földet az afrikai földművelőktől, hanem a részükre meghagyott földeken jogait is újradefiniálta. Az 1902-es *Királyi Földrendeletet* (*Crown Lands Ordinance*) „azon előfeltevés alapján fogalmazták meg, hogy az afrikaiaknak nincs jogcímük a parlagon heverő, gazdátlan vagy műveletlen földekhez, s... hogy e jogcím a Koronát illeti, amely a földeket európaiaknak utalja ki”.¹⁶ A Rendelet az afrikaiak jogcímét a birtokba vett földhöz ideiglenesnek tekintette, s ha a birtokjog lejárt, a földet ki lehetett sajátítani. A gyakorlatban a gyarmati közigazgatás tett némi különbséget a birtokba vett és a gazdátlan földek között. A telepesek szabadon választhatták ki földbirtokaikat, s így az afrikai tulajdonban lévő földek gyakran kisajátításra kerültek. Egy esetben, 1910-ben Girouard kormányzó indítványozta, hogy azok a kikujuk, akik ily módon veszítették el földjüket, jogosultak legyenek a földet 5000£-ért visszavásárolni.¹⁷

Az afrikai földbirtoklás bizonytalanságban tartásának célja volt: az európai telepeseknek nemcsak földre volt szükségük, hanem olcsó munkaerőre is. Dél-Afrikában és Dél-Rodéziában a föld kisajátítása csupán az egyik eszköz volt arra, hogy az afrikaiakat rákényszerítsék, hogy európai farmokon dolgozzanak. A nyomásgyakorlás további eszközét az erőszakos munkaerő-toborzás és az adóztatás jelentette. Ehhez a modellt Dél-Afrika nyújtotta. A kenyai *Gyarmatosítók Társulata* (*Colonists Association*), a telepesek nyomásgyakorló csoportja 1905 júliusában követelte, hogy dél-afrikai mintára „vezessenek be útlevelelrendszert, és tegyék kötelezővé a regisztrációt minden európai telepen élő bennszülött számára.”¹⁸

Az elérhető föld olcsósága ellenére az európai telepesek képtelenek voltak valódi kapitalista gazdálkodás módjára kiaknázni földbirtokaikat. Sokan közülük híján voltak tőkének és mezőgazdasági tapasztalatnak is. Nem egyszer még az afrikai földművelőkkel sem tudtak versenyezni. Ezért lépéseket tettek, hogy útját állják az afrikai árutermelő mezőgazdaság megjelenésének. Ahogy R. Horowitz dél-afrikai tanulmányában olvashatjuk:

Az [1905-ös] Dél-Afrikai Bennszülött Bizottság (*South African Native Commission*) elővigyázatossága – vagy pontosabban, inkább amiatti aggodalma, hogy az afrikaiakat a fehéreknel jóval nagyobb számban motiválta a piac – vezetett oda, hogy a bizottság kidolgozta korszakalkotó és döntő jelentőségű javaslatát a feketék és fehérek közötti szabad földforgalom tilalmáról.¹⁹

A föld kisajátítása és az afrikai árutermelő mezőgazdaság tiltása egyaránt azt a célt szolgálta, hogy az afrikaiakat rákényszerítsék, hogy az európai telepesek szolgálatába álljanak.

Az európai telepeseknek volt egy kevés tőkéjük, s munkaerő is rendelkezésükre állt, földben pedig bővében voltak. Földmonopóliumukat arra használták, hogy birtokaikra afrikaiakat csábítsanak, mint kvázibérlőket. Ez a félf feudális berendezkedési forma már bevált Fokföldön az 1860-as évtized végén, s az 1880-as években Dél-Afrika nagy részén, majd az 1890-es években Dél-Rodéziában is megjelent. A XX. század első évtizedében terjedt el a nyasza földi Shire Felföldön (a mai Malawiban). Kenyában az európai telepesek beáramlása a századforduló környékén egybeesett a földbérleti forma megjelenésével.

A földbérleti rendszer a telepesek számára ideális volt. Az afrikai termelőknek, egy darabka földért cserébe, munkával vagy természetben kellett fizetniük, de gyakran mindkettővel. Giovanni Arrighi amellett érvel, hogy a földbérlet [intézménye] nélkülözhetetlen volt az európai mezőgazdaság fellendüléséhez Dél-Rodéziában:

A kikényszerített munkaszolgálat orvosolta a munkaerőhiányt, a bérleti díj és az járadékok pedig a tőkefelhalmozás fontos forrásai voltak. Az európai földbirtokosok között is megszokottá vált, hogy ők vitték piacra bérlőik termékeit, s gyakran a szomszéd földműveseit is. E gyakorlat eredményesen akadályozta meg, hogy az afrikaiak vagy az oldalukon álló kereskedők olcsóbbak legyenek az európai termelőkénél.²⁰

Az európai telepeseknek a földbérlőkre elengedhetetlenül szükségük volt. Munkaerő nélkül a földet nem lehet művelés alá venni. Amire bizonyították – mint az 1912–13-as Kenyai Bennszülött Munkaerő Bizottság is rámutatott –, hogy az afrikai földbérlők feladatok széles körét végezték el. Némely esetben az európai földbirtokon élő afrikaiak pénzben fizették a bérletet, míg máshol terményeik egy részéről kellett lemondaniuk.²¹ A telepesek egyik újsága, a *Leader of British East Africa* számol be róla, hogy néhány körzetben afrikaiakat hívtak feltörni a szűzföldet vagy erdőt, és a telepes „nem számolt fel semmilyen bérleti díjat, sőt garantálta a termény felvásárlását is, a feltört föld újbóli használata azonban már tulajdonost illette.”²²

Kezdetben mind a gyarmati igazgatás, mind az európai telepesek lelkes támogatói voltak a földbérleti rendszernek. 1905 júliusában a Gyarmatosítók Társulata a gyarmatügyi miniszternek írt levelében akként érvelt, hogy a „rendszer, amelyben bennszülötteket telepítenek le farmokon, akik cserébe bizonyos mennyiségű munkát végeznek – a mai kaotikus körülmények között, amikor nemcsak nehéz helyi munkaerőt szerezni, de lehetetlen megtartani is ott, ahol szükség van rá –, a kormánynak támogatni kellene.”²³

Századunk (ti. a XX. század – a ford.) első évtizedében a gyarmati közigazgatás messzemenően támogatta a telepesek földbérlők utáni igényét. Mint vezetője, Sir James Sadler kormányzó 1908-ban írta:

„a bennszülött telepek létrehozása a farmokon, a telepeseikkel kötött megállapodás alapján, minden szempontból támogatandó.”²⁴

Mindazonáltal tudatában voltak annak, hogy a földbérleti rendszer csak időleges megoldás azokra a problémákra, amelyekkel az európai telepések szembekerültek. Ezek gazdaságilag és politikailag túlságosan gyengék voltak ahhoz, hogy teljes mértékben ellenőrizni tudják a földjeiken élő afrikai földbérelőket, s attól tartottak, hogy az utóbbiak jogot fognak formálni a földre, amit művelnek, s ezáltal aláássák a Fehér Felföld integritását. A gyakorlatiasabb európai telepések egyik csoportja az 1920-as és 1930-as években mindvégig azon munkálkodott, hogy szüntessék meg a földbérleti szerződéseket, és helyette vezessék be a fizetett bér munka rendszerét. Egyes egyedül a telepés közösségek gazdasági gyengesége akadályozta meg e terv megvalósítását. A második világháború végére azonban a viszonylag hatékonyan gazdálkodó telepések készen álltak arra, hogy megszabaduljanak a földbérelőktől a Fehér Felföldön. A telepések szóvivője, W. F. O. Trench szerint, a földbérők „valóságos fenyegetéssé váltak a Fehér Felföld integritására és biztonságára nézve”, és arra figyelmeztetett, hogy „ha nem kezdünk ezzel valamit, akkor mélyre fogunk süllyedni.”²⁵ Ez jól megszervezett kampány volt a földbérők ellen, ami a földbérői zavargások hosszas időszakához vezetett. Ez tetőzött azután a Mau Mau-felkelésben.

A földbérleti rendszer, amely ideiglenes szükségmegoldás gyanánt jött létre 1903 és 1905 között, négy évtizeddel később már halálos veszedelemnek volt kitéve. E négy évtized tapasztalata formálta a földbérők felkelésében résztvevők szemléletét.

A földbérleti rendszer 1903 és 1907 között alakult ki, ami egybeesik a kikukj földtől való megfosztásával. Sokan közülük, akik elvesztették földjüket, továbbra a farmokon maradtak, míg mások továbbálltak. 1908-ban a Skót Misszionárius Egyesület Egyháza elkergette a kikuju parasztokat földjükről, amikor azok megtagadták a földbérleti megállapodás aláírását. Az egyik misszionárius, J. W. Arthure szerint, a kikukjoknak „megvolt a lehetőségük, hogy aláírják a megállapodást, de ha nem írták alá, akkor menniük kellett.”²⁶ A földbérők ezen legelső csoportját, akik elvesztették földjeiket, továbbiak követték, ahogy növekedett a nyomás Kikuju-földön. Negyven évvel később, az 1940-es évek közepén, a kikuju földbérők és családtagjaik száma nagyjából negyed millió főt tett ki, ami a kikuju népesség egy negyede volt.²⁷

Az 1945 előtti négy évtized alatt a kikuju földbérők életmódja számos változáson ment át. Érdekes módon, a földbérők élete anyagi értelemben gyakran jobb volt, mint a rezervátumokban élő sorstársaiké. Bőségesen rendelkezésükre állt megművelhető föld, s szinte korlátozás nélkül végezheték tevékenységeiket. A földbérők közül sokan, legalábbis kezdetben, úgy érezhették, életük hasonló ahhoz, mint amilyen korábban is volt.

Az európai farmokon az élet egészen 1919–20-ig meglehetősen szabályozatlan volt. 1918 körül egy földbérlo évente átlagosan három-négy hónapot dolgozott a telepes részére. Másrészt annyi földet művelhetett meg, amennyit csak akart, noha a gyakorlatban ez ritkán lépte túl a 6-7 angol holdat (2,5-2,8 hektárt). A legtöbb farmon a földbérlo szabadon legeltethette birkáit és kecskéit. Amikor a telepesnek dolgozott, havi négy shilling fizetést és naponta egy adag *posho*-t (kukorica lisztet) kapott. Ami nem volt elegendő a létfenntartásra, ezért a földbérlok kiegészítették az általuk eladott termékek bevételeivel.

1918-tól erősödött fel a nyomás a földbérlet feltételeinek szigorúbb szabályozására. 1922–25 között a telepesek a gyarmati kormányzat támogatásával megpróbálták a földbérleti viszonyt a *Master and Servant Ordinance* (Úr és Szolga Rendelet) értelmében szolgai viszonyra átalakítani. A Gyarmati Minisztérium jogi kifogásai miatt, ez végül nem valósult meg. 1925-ben azonban a kenyai kormány elfogadta a *Resident Native Ordinance*-t. Ez a földbérlo minden 16. életévét betöltött férfi családtagját kötelezte arra, hogy „kössön saját nevében szerződést, ellenkező esetben a farmon megszűnik a lakhatása.”²⁸ E rendelet hatályba léptetését követően korlátozták a földbérlok meglévő jogait. Számos farmon felszámolták vagy drámaian csökkentették a földbérlok állatállományát, illetve korlátozták a művelés alá vonható földek nagyságát is. Nöttek a földbérlok kötelezettségei az európai földtulajdonosokkal szemben – 1925-ben, a törvény szerint, a kikuju földbérloének 180 nap munkaszolgálatot kellett teljesíteni.

A földbérlok a mai napig keserűséggel emlékeznek vissza az 1925–29-es évekre. Úgy emlegetik, ez volt az az idő, amikor a telepesek „elkezdtek lelőni állatainkat”. Ettől az időszaktól kezdve, a földbérlok életmódja folyamatosan rosszabbodott. Egyre inkább korlátozták a bérlo jogokat, ami bizonytalanságérzetet okozott, és tudatosította az európai telepesek hatalmát a földbérlok élete felett. A földbérlok életviszonyai az 1930-as években tovább erodálódtak. 1945-re lezajlott a földbérlok bérmunkássá válásának folyamata. Összevetve a korábbi helyzettel, amikor a kikuju bérlo munkabeli szolgáltatása évi három hónap volt, és átlagosan 6 angol hold (2,5 hektár) földje volt, valamint 25–30 birkája és kecskéje, 1945-ben a törvény arra kötelezte, hogy 240–270 napot dolgozzon, legfeljebb öt birkája lehet, s 1,5 angol holdban (0,6 hektárban) szabták meg földterületét.

A földbérlok állandó jogsérelmei ellenállást váltottak ki. Az 1929-től kezdődő, egyre erősödő politizálódási folyamat alkotja a Mau Mau-felkelés előtörténetét. A kikuju földbérlok szemében egész életmódjuk forgott kockán. A földhöz való jogaik elvesztése nemcsak anyagi bizonytalanságot jelentett, hanem alárendelt státuszt is. Az erősödő földnélküliség Kikuju-földön azzal járt, hogy az európai földeken élő földbérlok nem mehettek vissza a rezervátumokba; maradniuk kellett, és el kellett tűrjék a jogaikat érintő további támadásokat.

Frank Furedi

[...] [A] földbérlő mozgalom politikai aktivizálódását olyan kereskedők, kézművesek és szakmunkások segítették, akik kapcsolatban álltak az európai farmokon dolgozó kikuju közösséggel. Ez az ambíciózus és meglehetősen mobilis csoport, amelynek szoros kapcsolatai voltak nairobi és kikuju-földi aktivistákkal, képes volt arra, hogy megfogalmazza a földbérlők panaszait, és összhangot teremtsen a földműves mozgalmon belül, aminek az máskülönben híján lett volna. A földbérlők vezetői közül sokan születtek európai farmokon, akik a Felföldet hazájuknak tekintették, és erősen sérelmezték a közösségük integritását ért fenyegetéseket. A rezervátumokkal szemben, ahol a kikuju intézmények e tanult vállalkozó réteget magukba olvasztották, a Felföldön erősen korlátoltak voltak a társadalmi felemelkedés esélyei. Ennek volt köszönhető, hogy e réteg a harcias nairobi aktivisták felé húzott, s a radikális nacionalizmus felé fordult.

A felkelés dacára, a kikuju földbérlők többé nem voltak képesek visszaszerezni elvesztett jogait. Mindazonáltal, tevékenységüknek komoly hatása volt a későbbi fejleményekre: szakadást idézett elő a nemzeti mozgalomban, és aláásta a szervezett dekolonizáció folyamatát. Ez különösen szembetűnő volt 1960 és 1963 között, midőn a jogaikért küzdő, földnélküli kikujuk megvalósították a nagy, politikai feladatot, megfosztva a gyarmatosítókat hatalmuktól.

A Mau Maura és az azt követő földmozgalomra mért katonai vereség ellenére, a helyzetet egészen 1969-ig nem sikerült stabilizálni.

Jegyzetek

- ¹ Buijtenhuis 1982, 1.
- ² Lásd a Carothers 1954; United Kingdom 1960 Cmd. 1030; *Historical Survey of the Origins and Growth of Mau Mau*, és e megközelítés példaként Leakey 1954. A témában hasznos kritikai áttikintést nyújt Maughan-Brown 1985.
- ³ Robert „The Mau Mau Secret Society” című kézirata hozzáférhető a Kenyai Nemzeti Levéltárban (KNA), PO 3/129, „Unrest General”, nos. 12–21.

- ⁴ Uo., no. 19, 1952. október 21.
- ⁵ Uo., no 21. 1952. október 16.
- ⁶ Kitching 1980.
- ⁷ Ranger 1985, 130.
- ⁸ Kenya National Archives (KNA), Kiambu District Annual Report, 1941, 4.
- ⁹ KNA, Central Province Annual Report, 1950, 3.
- ¹⁰ C. Bundy rámutat a dél-afrikai nemzeti mozgalmak tehetetlenségére a vidéki tüntetések támogatásában. Azt azonban megjegyzi, hogy „a transkei paraszti bizottságok, noha szűk látókörűek és kis léptékűek voltak, azonban készek voltak elfogadni a taktikai kapcsolatokat és a vezetést más osztályoktól és mozgalmaktól.” Lásd Bundy 1985, 28.
- ¹¹ Buijtenhuis 1982, 4.
- ¹² Furedi 1973; 1974.
- ¹³ Marx a következőképpen jellemezte saját történelemfelfogását: „A polgári társadalom a termelés legfejlettebb és legsokrétűbb történelmi szervezete. A kategóriák, amelyek a viszonyait kifejezik, tagozódásának megértése egyúttal betekintést nyújtanak mindazoknak a letűnt társadalmi formáknak a tagolódásába és termelési viszonyaiba, melyeknek romjaiból és elemeiből felépült, s részint azoknak még le nem küzdött maradványai továbbtengődnek benne, az, ami azokban pusztán jelzésszerűen volt meg, kialakult jelentésekké fejlődött stb. *Az ember anatómiája kulcs a majom anatómiájához.*” (Kiemelés: a szerző.) Marx 1965, 171.
- ¹⁴ Rennie 1978, 86.
- ¹⁵ Odingo 1971, 17.
- ¹⁶ Sorrenson 1968, 17.
- ¹⁷ Public Record Office (PRO), CO 533/71, Girouard to Crewe, 1910. február 12.
- ¹⁸ *East African Standard* (EAS), 1905. július 8.
- ¹⁹ Horowitz 1967, 96.
- ²⁰ Arrighi 1970, 209.
- ²¹ Kenya Government, *Native Labour Commission*, 1912-1913; Evidence and Report, 101. sz. tanúvallomás.
- ²² *Leader of British East Africa*, 1916. október 18.
- ²³ EAS, 1908. március 28.
- ²⁴ Uo.
- ²⁵ EAS, 1945. február 23.
- ²⁶ United Kingdom, 1934 Cmd. 4556, *Report of the Kenya Land Commission; Evidence*, Volume 1, 465.
- ²⁷ A kikuyu földbérlők számát illetően csak becsléseink vannak az 1940-es évekre vonatkozóan. Azokon kívül, akik aláírták a Munkaügyi Minisztérium által is elismert megállapodást, sok földbérli élt illegálisan a farmokon és az erdőkben.
- ²⁸ PRO, CO 533/328 no. 8164, “Residence Natives Labourers Bill”, Croydon to Secretary of State 1925. június 24.

- Arrighi, G. 1970: Labour supplies in historical perspective: a study of the proletarianization of the African peasantry in Rhodesia, *Journal of Development Studies*, vol. 6, no. 3, pp. 197–234.
- Buijtenhuis, R. 1982: *Essays on Mau Mau: Contributions of Mau Mau Historiography*, Leiden.
- Bundy, C. 1985: Land and liberation: the South African national liberation movements and the agrarian question, 1920-1960s, *Review of African Political Economy*.
- Carothers, J. C. 1954: *The Psychology of Mau Mau*, Nairobi.
- Furedi, F. 1973: The African crowd in Nairobi; popular movements and elite politics, *Journal of African History*, vol. 14, no. 2. pp. 275–90.
- Furedi, F. 1974: The social composition of the Mau Mau movement in the White Highlands, *Journal of Peasant of Peasant Studies*, vol. 1, no. 4, 486–505.
- Horowitz, R. 1967: *The Political Economy of South Africa*, London.
- Kitching, G. 198: *Class and Economic Changes in Kenya*, London.
- Leakly, L.S.B. 1954: *Defeating Mau Mau*, London.
- Marx, K. 1965: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához, *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*, 13. kötet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Maughan-Brown, D. 1985: *Land, Freedom and Fiction: History and Ideology in Kenya*, London.
- Odingo, R.S. 1971: *The Kenyan Highlands: Land Use and Agricultural Development*, Nairobi.
- Ranger, T.O. 1985: *Peasant Consciousness and Guerrilla War in Zimbabwe*, London.
- Rennie, J.K. 1978: White farmers, black tenants and landlord legalisation: Southern Rhodesia 1890-1930, *Journal of South African Studies*, vol. 5, no. 1, pp. 86–98.
- Sorrenson, M.P.K. 1968: *Origins of European Settlement in Kenya*, London.

(Fordította: Hunyadi Márton)

Eredeti megjelenés: Frank Furedi: *The Mau Mau War in Perspective*: Eastern African Studies, Ohio University Press: 1989, 3–13., 20–21.

Az előfizetési címen, 650 Ft-os egységáron visszamenőleg is megrendelhetők az Eszmelet korábbi számai közül az alábbiak:

1, 4, 5, 6, 7, 21-22, 23, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 46, 47, 49 számaink elérhetők honlapunkon, a www.eszmelet.hu oldalon.

50: Új baloldal EU: csatlakozás – csatlakozás? **51:** Gazdasági válság Amerikában. Antiglobalizáció, ellenállás; **52:** A magyar privatizáció. Történelemhamisítás. Terrorválság; **53:** A „harmadik út”. Egészségügy. Nyugdíjrendszer; **54:** Glo-bal. Kik csinálják a cigánykérdést? **56:** Civil társadalom, Izrael, Oroszország, EU; **57:** A sztálinizmus a historiográfiában. Ökológiai egyensúly; **58:** Az államszocializmus hagyatéka. Hidegháború és kultúra; **59:** Új világrend? Államszocializmus-vita; **60:** India. József Attila. Lukács-tanítványok; **61:** Holokauszt. A „harmadik út” kudarcai. Új jobboldal; **62:** Munkásság. Migráció. Latin-Amerika; **64:** EU-alkotmányozás. Bűnözés, hatalom és jog; **65:** József Attila. II. világháború; **66:** József Attila-év. Zsukov. Xenorassizmus; **67:** Gunder Frank. Amerikai birodalom. Magyar vidék a mezőgazdaság „után”; **68:** Ifjúság. Latin-Amerika. Az 1905-ös orosz forradalom; **69:** „Világrendszer-nézőben”. Forradalom és szervezet; **70:** Spanyol népfront. Baloldal és „szervezeti kérdés”; **71:** Civil mozgalmak. Kína; **72:** 1956 másként. A lengyel szükségállapot; **73:** Gender mainstreaming. A magyar film. Puskás; **74:** Miért beteg a baloldal? Galbraith, Keynes, Polányi; **75:** Információs társadalom és közoktatás, közjavak. TGM vs. Krausz. Kuba; **76:** A nemzetközi marxista reneszánsz fő irányai; **77:** Munkásosztály. Jóléti állam. Roma nemzetépítés?; **78:** Globalizáció, kapitalizmus, Afrika, Tibet; **79:** Élelmiszerválság, választói osztályhelyzet; **80:** Pénzügyi válság, olaj, balpártok, 1968; **81:** Kommunizmus újratöltve. Zöld pénz; **82:** Háború Gázában. Osztály és nemzet; **83:** Politikai iszlám. Bolívari forradalom; **84:** G. Arrighi- és P. Gowan-életinterjú. Melléklet: Žižek; **85:** Korrupció. Euro-kommunizmus. Félperiféria-vita. **86:** Szocialista autógyártás. Ökomarxizmus. Latin-Amerikai regionalizmus; **87:** Változatok a félperifériára: Kína, Kirgizia, India, Brazília; **88:** Rendszerváltás. Klíma és kapitalizmus. Bulgakov; **89:** Erőszak és kapitalizmus. Ökológikus civilizáció. Szintetikus biológia; **90:** Új alkotmány. Mexikó. Neozapatizmus; **91:** Wallerstein világrendszer-elmélete I. Munkásosztály; **92:** Wallerstein világrendszer elmélete II. Beatles-apokrif; **93:** A „fülkeforradalom” államrendje. Occupy; **94:** Mészáros Brazíliában. Melléklet: Krausz: Történetírás és marxizmus; **95:** Közösségi gazdálkodás. A nők helyzete Latin-Amerikában. Varlam Salamov; **96:** A kapitalizmus 2. kiadása. Gender és államszocializmus; **97:** Munkástörténet-írás. EU-válság; **98:** Sartre. Brazília. „Szellemi termelési mód”; **99:** Felszabadítási teológia, újpünkösizmus. Ferenc Pápa; **100:** Az Eszmelet 25. éve. Átmenet Mozgalom. Kritikai közgazdaságtan; **101:** Új Internacionálé, földkérdés, agrobiznisz, néptáncmozgalom; **102:** Ukrajna, prekariátus, lengyel rendszerváltás; **103:** Ruanda. Neomarxisták. Posztkoloniális elmélet. Félperiféria; **104:** Egyiptom, Törökország, Irán. Maffiaállam. Budapest-blokk; **105:** Szélsőjobboldal, neofasizmus, Latin-Amerika, perifériák; **106:** Jalta. Marxizmus Japánban, Nigériában. Kosztolányi; **107:** Chávez és a kommunállam. Spiró-Diavolina; **108:** Migráció és történelem. „Arab tavasz”, Görögország; **109:** Új Selyemút. Krausz és Ungváry; **110:** Lukács Archivum. Dzsihadista merénylők.

Kérjük, hogy megrendelését az előfizetési csekkszámánál fizesse be, a kért példányok sorszámanak megjelölésével.

Tracing the crisis around the globe: Turkey, the refugee crisis, „Brexit”	5
--	---

Variations on a theme

Football in the 21st century. A conversation between Péter Szigeti and Tamás Krausz	15
--	----

Laurent Delcourt: **Sport and globalization**

In stark contrast to the founding ideas of the Olympics today's sport business is a hugely profitable industry. As a reflection and production of capitalist globalization it expresses its commercial logic, polarizing dynamics and mafia-like aberrations. The ways of the sport industry culminate the mega-events such as the Olympics, often leaving the host countries with a bitter legacy, when the show is over..... 21

Dale T. McKinley: **The capitalist accumulation model of FIFA**

The football world cup is the engine of a complex, well-established accumulation model. The privatisation and globalisation of the major stakeholders of the business made it possible for FIFA to exploit – in the name of sport and development – the host countries and to use every available means to maximize profits for itself and its commercial partners. Sport is used as a battering ram for capitalism, making it necessary to raise fundamental questions about the existing social order..... 42

Socialism

Teréz Terbe: **A crisis of scale and agrarian ecology. The significance and growth potential of alternative agriculture**

The logic of capitalism makes it impossible to find the optimal scale for different productive processes and shape them autonomously, according to our needs. Attempts at food sovereignty failed whenever they were based on industrially organized agriculture, detached from the local cultural and ecological landscape..... 63

László Kovács Kikova: **On the slogan of workers' self-management and workers' councils**

The author considers the significance of the workers councils of '56, regarding them as examples of the highest form of social self-organization, embodying the essence of a truly democratic society: workers' control over the production process 87

Sam Gindin: **Chasing Utopia. Worker ownership and cooperatives will not succeed by competing on capitalism's terms.**

In the wake of the historical defeats of the Left many advocate workers' and community control over the economy in the form of co-operatives as a means of transcending capitalism. But the history of co-operatives within capitalism shows that this is an unrealistic scenario. Without a direct confrontation with the logic of market competition and the capitalist state sanctioning this logic, transcending capitalism is impossible 92

Associations

Étienne Balibar: **Now more than ever: For another Europe! Theses**

The well-known French Marxist philosopher argues for a "Left Europeanism", dismissing arguments claiming that an internal reform of the EU is impossible. It is only a European institutional framework that would represent a sufficient force to counter the anonymous power of global financial markets. Arguments from the Left in favour of nation state solutions and breaking up the EU are not only unfeasible, but also dangerous as they might further stoke nationalist sentiments 113

Analysis

Ádám Mayer: **Interpreting the history of the concept of multipolarity**

The article traces the Western sources of the concept of multipolarity and its incorporation into public discourse in Russia today, also discussing its Chinese equivalent of the concept. Interpretations by Radhika Desai and Samir Amin are also discussed 124

Bookmark

Zoltán Pogátsa: **Theories of crisis - Thomas Piketty versus Anwar Shaikh.** A review of *Anwar Shaikh: Capitalism. Competition, Conflict, Crises*. New York, Oxford University Press, 2016 139

Document

Isaac Deutscher: **Marxism today**

The author explains his reasons for remaining faithful to his Marxist views throughout his life and why it proved for him a highly productive tool both scientifically and politically. He sets apart this form of critical Marxism from the vulgar Marxist catechism of Stalinism, that became a dogma for millions. Deutscher points out that Marx's critique of capitalism is still valid in the era of the welfare state - we can only speculate what he would have to say today as we are again in a new phase of capitalist development 146

Isaac Deutscher: **Germany and Marxism**

This interview has important lessons for us today. The image of socialism that Deutscher had, his belief that socialism has to be coupled with freedom to avert further wars and potentially even nuclear annihilation ring true today as well. At the same time Deutscher clearly saw that the rebirth of authoritarian nationalism is a real danger in Europe 158

Coloniality, racism and violence in 1950s. *Notes and documents on the global interconnections of 1956* – Attila Melegh 170

Aimé Césaire's letter to Maurice Thorez, the secretary of the French Communist Party, 24th of October 1956 176

The Mau Mau uprising in Kenya and British colonial terror

The testimony of Caroline Macy Elkins in the court case initiated by Ndiku Mutua and four other Mau Mau fighters against the British government..... 184

History

Frank Furedi: **The Mau Mau war – from a historical perspective**

This piece is the introductory chapter of Ferenc Füredi's book on the Mau Mau uprising in Kenya, one of the most important works to date on that event using a historical materialist approach. Füredi explains the "techniques" the British used to restructure local property relations, brutally extracting as much surplus labour as possible, that finally led to the uprising, brutally suppressed by the colonial state..... 206

Cover: Cover: Kimathi Mokami, the widow of Dedan Kimathi, leader of the Mau Mau uprising

111. szám (2016. őszi)

ISSN 0865-2139

Szerkesztőbizottság: Bartha Eszter, Matthias István Köhler, Koltai Mihály Bence, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző (olvasószerkesztő), Matheika Zoltán, Melegh Attila, Nagy Éva, Szalai László (terjesztés), Szigeti Péter

Tanácsadók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Kállai R. Gábor, Konok Péter, Sipos Péter, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Wiener György, Susan Zimmermann, Z. Karvalics László.

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Elmar Altwater, Samir Amin, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Mészáros István, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levitt, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

A szerkesztőség elérhetőségei:

Eszmélet – Kossuth Klub 1088 Budapest, Múzeum u. 7.

Telefon: +36 (30) 567 6815, e-mail: eszmelet1989@gmail.com

Honlap: <http://eszmelet.hu/home/>

Nyomdai előkészítés: Indigoline, Budapest

Nyomás: Mondat Nyomda Kft., felelős vezető: Nagy László

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Krausz Tamás (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:

Szalai László

Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről (postaköltséggel):

1. Normál ár: 35 €; 2. Támogatói ár: 70 €

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj (postaköltséggel):

1. Normál ár: 4500,- Ft; 2. Támogatói ár: 9000,- Ft; 3. Csökkentett ár: 2250,- Ft

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.

Csekk számlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000